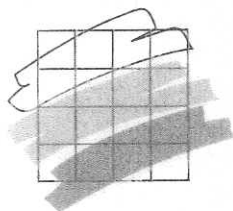

ПРѢХОДЪТЪ

ПРЪХОДЪТ
София, 1994 г.

Агенция за икономическо
програмиране и развитие

ПРЪХОДЪТ

Под редакцията на
Румен Аврамов и Венцислав Антонов

FRIEDRICH-NAUMANN-STIFTUNG
Stiftung für liberale Politik

Книгата е издадена
с финансовото съдействие
на Фондация „Фридрих Науман“

София, 1994 г.

© Агенция за икономическо програмиране и развитие, 1994

Всички права са запазени. Никакви части от тази книга не могат да бъдат репродуцирани, съхранявани (запаметявани) или разпространявани чрез електронни системи, фотокопиране или чрез други способности без изричното писмено съгласие на Агенцията за икономическо програмиране и развитие.

Преходът

Под редакцията на **Румен Аврамов** и **Венцислав Антонов**

На корицата: изображението на атрактора на Hénon е получено с програмата Chaos © AUTODESK 1990, приложена към едноименната книга на James Gleick.

София, 1994 г.

ISBN 954-567-012-6

МАКРОИКОНОМИЧЕСКАТА СТАБИЛИЗАЦИЯ - ТРИ ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Румен АВРАМОВ

*„Една цивилизация винаги
привлича варварите...“*

сър Стивън Рънсиман

„Икономика на прехода“

Три години след началото на промените в България, формите на икономически живот в страната остават неясни, с хибридно съдържание, със слабо изразени и бързо изменящи се контури. Неологизмът „икономика на прехода“ не подлежи на ясна дефиниция. Той няма нито аналог, нито точно определена семантика. В понятието отсъства хронологическа дълбочина, което ограничава използването на обичайния емпиричен анализ.

Преобладаващото схващане за прехода е, че това е период, през който се осъществява линейно придвижване между две достатъчно добре дефинирани състояния: „стандартна планова икономика“ и „стандартна пазарна икономика“. От тази гледна точка, предмет на анализ са етапите на движение и причините за отклонение от стандартите на пазарната икономика в поведението на субектите и институциите.

Простотата на линейния модел предполага, че е известно **къде** отива икономиката на прехода, докато в действителност тя е един непознат обект с неясно бъдеще. В него се пресичат елементи на старото и на новото, на натиск срещу завареното статукво и на съпротива от негова страна, на неясно взаимодействие между „видими“ и „невидими“ форми на стопански живот.

Всъщност преходът не генерира **свои** закони на икономическо поведение. Принципно нов е само емергентният резултат от действието на правила и институции, които имат различна степен на близост до пазарното поведение. На някои от тях може да се гледа като на деформация (понякога екстремална) на стандартите на пазарната икономика. В други случаи става дума за виртуални форми, които отразяват неизбежни атрибути на пазара. (Привидното неспазване на правилата се „заплаща“, като резултатът се проявява в неексплицитна форма.) Като цяло, така функциониращата икономика оставя широко поле за действие на трудно управляеми сили и на „хаотичните“ елементи в икономическия живот.

Изходна парадигма и изменяща се идеология

В своя „каноничен вид“ парадигмата на прехода бе формулирана през 1989-1990 г., успоредно с разработването и осъществяването на полската стабилизационна програма. Основни нейни елементи бяха възприети като база на икономическата програма на реформаторските сили в други страни от Източна Европа, в това число и в България.

Изходната парадигма се опираше на няколко основни принципа:

- Наличие на две формално разноразположени, но диахронни цели: финансова стабилизация и промяна на институциите. Предполагаше се, че докато финансовата стабилизация се постига чрез бързо и решително освобождаване на натрупани неравновесия, промяната на институционалните рамки в икономиката ще изисква значително по-продължителни социални и политически изменения. Тази диахронност породила обширен поток от литература, посветен на проблема за последователността на стъпките в реформата (sequencing).

Като теоретичен проблем въпросът за последователността в стабилизационните мерки е отдавна обсъждан в контекста на програмите на МВФ в „Третия свят“. (Особено дискуссионни бяха стъпките при либерализацията на търговския режим.) Но мащабите, в които се поставя този проблем при източноевропейските икономики е непознат досега [Hinds, 1990]. Той е трудно решим в условия, при които **всичко** трябва да се предприеме **веднага**. Оттук и силно умозрителния характер на този тип изследвания, които не предвидиха реалния ход и противоречивост на събитията след първоначалния шок. При това много бързо се установи, че посоката на причинността е по-скоро от институционалните реформи към стабилизацията и че линейната последователност не е най-коректният теоретичен модел.

- Презумпцията, че пазар може да функционира на основата на преобладаваща държавна собственост. Смяташе се, че „отключването“ на няколко възлови лоста (цени, лихви) е достатъчно условие за създаване на полупазарна среда, в която основни субекти са държавните предприятия. Тази гледна точка може да бъде поставена в историческата перспектива на полемиката между О. Ланге и Л. фон Мизес от 30-те години. Ако тогава се спореше за възможността да се конструира аналог на пазар (и на пазарни цени) без размяна, то сега е под въпрос възможността за функциониране на пазар без доминиране на частната собственост. И в двата случая става дума за **имитиране** на форма без същност, с всички произтичащи оттук деформации.

- Приемаше се, че основният натиск за възприемане на пазарно поведение първоначално ще дойде от пресата на финансовите рестрикции, а не толкова от смяната на собствеността и от други институционални промени (например заплахата от фалит). Наличието на определен лаг в адаптацията на субектите към новите условия се допускаше, а неговата продължителност се разглеждаше като основен тест за ефективността на програмата.

- Допускаше се наличие на достатъчна еластичност на предлагането, която да осигури реакция спрямо изменението в относителните цени.

- Допускането, че домакинствата и предприятията (държавните след определен лаг, а частните веднага) имат пазарно поведение, предполагаше, че те се ръководят от принципите за рационалност и максимизиране, че оперират с необходимата релевантна информация и че са подложени на твърди бюджетни ограничения. Априорно се приемаше, че частният сектор разпределя ефективно ресурсите.

- Международните официални финансови институции и координираната многостранна помощ следваше да запълнят недостига във финансира-

нето на платежните баланси (financial gap). Приемаше се, че впоследствие тези страни ще могат да финансират самостоятелно (чрез привличане на доброволни капитали и в частност на преки инвестиции) дефицитите в своите платежни баланси.

- Предполагаше се повсеместна либерализация на икономическия живот, без да се прави особено разграничаване в степените и сферите на тази либерализация.

Често се изтъква, че тази парадигма е силно изместена към едно от идейните течения в икономическата теория. Но това е повърхностно впечатление, което се основава на погрешното смесване доктрината на МВФ с монетаризма. Не е трудно да се докаже, че в теоретично отношение „идеологията на Фонда“ е подчертано еkleктична и прагматична. Нейното фактическо влияние произтича не толкова от интелектуално превъзходство, колкото от далече по-прагматичното обстоятелството, че става дума за официална доктрина на единствената институция в състояние да окаже финансова поддръжка на редица от страните в Източна Европа.

Бързото кристализиране на парадигмата на прехода имаше определени отрицателни ефекти.

Много скоро бе създадена опростена референтна схема, която се превърна в удобен „каноничен кодекс“. А където има канонизиране, неизбежно се поражда и класическото съмнение: не отричат ли отклоненията от „Модела“ (в икономиката на посткомунистическа Източна Европа) и самия модел? Този въпрос силно напомня познатите интелектуални упражнения (и съмнения) от времето на реалния социализъм, когато разминаването модел/реалност беше използвано както от противниците, така и от апологетите на режима.

Досегашният опит в Източна Европа показва, че по всичко изглежда, основните ограничения пред модела произтичат от некоректното отражение на специфични институционални и социални сили, доминиращи в условията на прехода. Типът общество, което се формира в Източна Европа, е съвършено различен от познатите модели. Доколкото именно социалните и институционални особености дават конкретните окраски на пазарните връзки, може с положителност да се твърди, че възникващите икономики в Източна Европа нямат аналог. Дифузията на социума и на институциите, липсата на добре дефинирани субекти и правила на поведение, представляват уникална комбинация. В този смисъл всяко позоваване на исторически прецеденти е илюзорно.

В идейните дискусии, съпътстващи прехода, за референтни модели най-често се посочват тези на „социалното пазарно стопанство“ (с позоваване на следвоенна Германия и на Скандинавия) или на либералните икономики (консервативната вълна от 80-те години). Очевидно е обаче, че доминиращите черти на посткомунистическите общества са много различни от тези модели. Известни сходства могат да се установят само с „латиноамериканския“ или поне „южноевропейския“ тип пазарна икономика. Това са сходства в макроикономическата ситуация, в незрялостта на институциите, в размития характер на ангажиментите и контрактите, в олигархическата структура и в условията за разпространение на корупцията.

Но дори и тази аналогия е повърхностна, доколкото целият социокултурен и народопсихологически фон в двата случая е твърде различен.

Последица от появата на каноничен модел на прехода беше и погрешното фокусиране върху изкуствени дилеми, формулирани от неговите противници. Антиномията „шоков“/„постепен“ преход подхрани (и продължава да подхранва) потоци схоластична литература. Едва в последно време се появиха опити за по-сериозно формализиране на проблема и оценки за влиянието на скоростта на прехода върху конфигурацията на икономическата политика [Aghion and Blanchard, 1993].

През изтеклите години стана съвършено ясно, че тази антиномия не е нещо повече от политическа метафора. Изправени пред практическите проблеми на прехода, източноевропейските страни разполагаха само с такава степен на свобода, каквата им оставяха изходните вътрешни неравновесия и външните ограничения. Колкото по-дълбоки бяха тези неравновесия, толкова по-стеснен беше и изборът. В това отношение особено типичен е именно българският случай, при който не беше налице друг изход извън „шоковия“.

Дискусията около посочената „дилема“ отклони вниманието от основното съдържание на прехода. Последните години показаха, че то не е толкова в прилагането на една или друга форма на макроикономическа стабилизация. (Подобни експерименти притежават редица стандарни елементи.) Истински релевантният и съдържателен процес, който променя облика на икономиката и обществото, е преди всичко непознатото по мащаб и по разнообразие на формите **преразпределение на националното богатство**.

Връзката на този процес с макроикономическата политика не е еднозначна. От една страна, той няма пряко отношение към избрания модел на стабилизация. Но от друга, именно декапитализацията на държавата формира облика, възможностите и поведението на новите пазарни субекти, като по този начин фиксира границите и силата на въздействие на макроикономическата политика.

Това своеобразно **грюндерство** има много лица. То обхваща диапазона от чистата кражба до завоадирани форми на легално прехвърляне на активи. „Организираните“ форми на приватизация са само минимална част от този процес, която играе незначителна роля. Те или узаконяват вече преразпределено имущество, или (чрез схемите за масова приватизация) подготвят почвата за вторично преразпределение към съществуващите полюси на богатство.

При новото **грюндерство** преимущество имат тези лица (или групи), които са по-близо до реалните центрове на властта на микрониво (връзки, мрежи от информация, лостове за оказване на натиск върху конкуренти и доставчици) или до нематериалните активи. Спонтанното преразпределение на държавния капитал практически не може да бъде избегнато в условията на радикална либерализация на стопанския живот. Правдоподобна (но без особено практическо значение) е хипотезата, че неговите форми са замислени още от средата на 80-те години и представляват основната цел на технократските реформи в рамките на комунистическите режими. Необратимият тласък обаче бе даден с приемането на либерално законо-

дателство (особено Търговския закон у нас) при все още доминираща държавна собственост. Наред с останалите стъпки на либерализацията, то отвори многобройни вратички за изтичане на активи.

В този контекст основният икономически проблем не е толкова във възникването на новите субекти, колкото в това дали те могат да функционират като автентични пазарни субекти. В посткомунистическата действителност са налице многобройни съмнения в това отношение. Те могат да се обобщат в тезата, че бюджетните ограничения пред „частника на прехода“ са твърде слаби. „Прането на пари“ е само една от формите на преодоляване на тези ограничения чрез достъп до неконтролирани финансови потоци, които нямат отношение към резултатите от стопанската дейност.

Заобикалянето на бюджетните ограничения не представлява трудност и в държавния сектор. В доминираща форма на управление на държавните предприятия се превърна „частното разпореждане с държавни активи“, което отразява отсъстващия контрол от страна на формалния собственик. Цялата икономика е парцелирана между силно индивидуализирани интереси, които успяват да капитализират за частни цели печалбата от дейността и от нематериалните активи, като същевременно запазват „обвивката“ на предприятията. В ядро на опозицията срещу реформата се превръщат самите държавни фирми. Удобството на позицията на управляващите (без контрол отвън) и нежеланието да се загубят позиции от страна на работниците създава особено стабилни коалиции, които се противопоставят на реална промяна в собствеността.

Тези процеси имат очевидни етични, морални и политически аспекти, които излизат на преден план. Концентрацията на вниманието именно върху тях е основна причина за трудното легитимиране на частния сектор. Но както показва историческият опит, етична легитимация на големи преразпределения на националното богатство едва ли е възможна. Икономиката признава само свършените факти и функционира на основата на реално съществуващите субекти. Ето защо основна задача на „политическата икономия“ на прехода би следвало да бъде легитимиране на всички форми на капитал и регулиране на неговото функциониране. Простите макроикономически балансови зависимости показват, че главен източник на този капитал е преди всичко метаморфозата на държавното имущество. Тук законът за запазване (също както и в природата) е валиден. Във вторични източници биха могли да се превърнат „спонтанното зараждане“ (в смисъла на Шумпетеровия иноватор) или капитализирането на доход, които в предходния режим бяха изобщо изключени от икономическия оборот.

През последните години чувствително се промени отношението на различните социални сили към реформата.

Проблемът с легитимирането на частния сектор постави пред труден избор първоначалните „идеолози“ на реформата. Като правило те имаха технократска (пазарна) ориентация, която влезе в конфликт с по-късната им политическа позиция.¹ Много бързо въпросът за **конкретните** пазарни субекти придоби политическа значимост и измести принципното отношение към пазарната икономика. По-важно се оказа „посочването“ на добрите и лошите капиталисти, отколкото появата на самите капиталисти. След

период на свенливи колебания, двустранныя връзка между политическа и икономическа власт се възприе като нормална. Тя бе обявявана за „неестествена“, единствено когато се упражнява от опониращата страна.

Като възможен политически изход бе използвано обръщането към митичната средна класа, към нейните „демократични добродетели“ и икономическа независимост. Не е трудно да се забележи обаче, че в контекста на прехода този апел е само воал за егалитарните и популистки настроения в обществото. Защото е елементарно да се установи, че сама по себе си средната класа не е носител нито на „демократични“, нито на „антидемократични“ ценности. В историята тя се е оказвала трансмисия както на едната, така и на другата идеология.

Масовостта на подкрепата на реформата винаги е била политически експлоатирана илюзия. Но ако в началото на 1991 г. и най-непопулярните стъпки можеха лесно да бъдат приети като отговор на пълната икономическа безизходица, то през следващите две години настъпи чувствителна диференциация.

Основната разделителна линия в отношението към промените преминава през интензивността на икономическата активност на отделния индивид. Големите слоеве от населението с фиксирани доходи (пенсионери, работещи в безперспективни предприятия, държавни служители) не могат да бъдат заинтересовани от реформата. Те нито получават непосредствени положителни резултати, нито долавят перспектива, която да ги откъсне от състоянието на губеща икономическа пасивност. Не трябва да се забравя обаче, че тези слоеве бяха икономически пасивни и при предишния режим и че следователно те са социалната основа на **всяко** статукво, което гарантира поне минимална защита на жизнения им стандарт. Възможностите за участие в схеми за масова приватизация имат само периферно отношение към тяхната мотивация за реформа. Тези схеми не могат да допринесат с нищо за активизиране на собственическо отношение сред широк слой от населението, а още по-малко - да осигурят ефективен и действителен контрол.

Разширяващият се контингент предприемачески активно население е истинският резерв на реформата. Той остава в известна степен скрит, доколкото оплакванията и „антидържавната“ риторика на частния сектор маскират неговото особено привилегировано положение в условията на прехода. На практика всеки, който се е отделил от държавните структури или се намира в ничията зона между частния и държавния сектор, е заинтересован от по-нататъшното му разпадане и от неговата декапитализация.

Този „активен“ слой е обаче твърде хетерогенен. От една страна, движещите сили в него често имат противоречиви интереси и той не е в състояние да се превърне в ударна и компактна социална сила. Върх взимат локални интереси (често чрез паравана на профсъюзите) или по-добре структурирани групи. От друга страна, през последните една-две години ясно се забелязват тенденция към консолидиране на олигархични структури и явни опити за монополизиране (или картелизиране) на пазарите чрез влияние в политическите среди. Всичко това придава крайно аморфен и противоречив вид на естествените „съюзници“ на реформата, както и на тяхното социално и политическо поведение.

Така интересите до голяма степен се парцелират или картелират, без обаче да намерят открита политическа идентичност. Политическата форма се оказва неадекватна на основния процес в икономиката - преразпределението на националния капитал. Оттук и слабия напредък в редица области на реформата.

Икономическо поведение - степен и форми на промяна

От първата си публикация през юли 1991 г. Агенцията възприе като основен критерий за напредъка към пазарна икономика промените в поведението на различните икономически субекти [АИПР, юли 1991]. В този контекст макроикономическата стабилизация има смисъл само дотолкова, доколкото е инструмент за натиск върху субектите за адаптация към пазарните условия.

Елементите на „пазарност“ в това поведение не могат да бъдат оценени непосредствено, а единствено чрез косвен прочит на макроикономическата статистика. В по-късните публикации на Агенцията се натрупаха нови констатации, които говорят за неравномерно развитие, в което симптомите на конкурентно пазарно поведение безусловно се разширяват, без обаче да достигнат категоричен превес [Аврамов, 1992; Ненова-Амар (Б), 1993; Генев (В), 1993].

Индикациите за рационалност на поведението, приведени в настоящия сборник са твърде противоречиви. Епизодични примери относно предприятията и домакинствата свидетелстват както за наличие, така и за пълно отсъствие на рационалност при взимане на решения. От общи съображения е ясно, че в икономиката на прехода отсъстват редица условия за рационално максимизиращо поведение при получаването и обработката на оскъдната и изкривена информация.

Най-обобщените оценки в сборника говорят за преобладаваща пасивност на масовото поведение. То по-скоро минимизира рисковете и промените, запазва (в рамките на възможното) старите стереотипи и като цяло води до бавна адаптивност към новите условия. Същевременно не се отказва никаква възможност за силово разпределение на пазарите.

На този фон вероятно най-характерният нов момент е възможността за пряко участие в декапитализацията на предприятията. Естествено, този мотив е по-типичен за управляващите на държавните предприятия. В известен смисъл той доближава поведението им до нормите на рационалност, тъй като става дума за капитализиране на „вътрешна“ информация и нематериални активи, които са практически безплатни за тях. Разходите за релевантна информация са относително ниски и с висока пределна доходност (*marginal benefit*). Това е особено характерно за информацията, отнасяща се до предстояща приватизация.

Опитът на почти всички източноевропейски страни засега показва, че чисто финансовият натиск върху държавните предприятия дава нееднозначни резултати. Неговата ефективност за промяната на микроикономическото поведение е по-слаба от първоначално очакваната [Аврамов, 1993].

Същевременно този натиск предизвика платежна криза, доведе до поява на кредитни сурогати и на нови лоши кредити. В крайна сметка се стигна до сериозно подкопаване ефективността на паричните рестрикции. Силата на финансовия натиск бе допълнително отслабена от инфраструктурни и институционални проблеми в банковата и фискалната сфера, които пречат за контрол и съблюдаване на задълженията. Страната се намира в познатата от Великата депресия ситуация, при която от защита се нуждаят не длъжниците, а кредиторите [Кацаров, 1993].

Поместените в сборника изследвания показват, че въпреки всички трудности, в механизмите на адаптация е налице определено развитие [Ненова-Амар (В), 1993]. Общата тенденция е на преход от най-достъпните и „безболезнени“ лостове към такива, които посягат върху капитала на фирмата. След безотказния първоначален рефлекс за повишаване на цените (при тяхната либерализация), последва по-активно освобождаване на заети, за да се стигне до декапитализация на предприятията чрез пряко преразпределение на добавената стойност в полза на заетите и за сметка на печалбата [АИПР, декември 1994]. През трите години имплицитната целева функция беше стабилизирана (или по възможност максимизирана) на доходите, което само по себе си говори за отсъствие на адаптация.

Така през изтеклите години формите, които приемаше „поддръжката“ на иначе нежизнеспособните предприятия, се измениха. След премахване на производствените субсидии през 1991 г., в основен инструмент на имплицитна финансова подкрепа се превърна междуфирменият кредит. През 1992-1993 г. той постепенно бе изместен от спиране на плащанията към банковата система и натрупване на други задължения. Последните форми отразяват (в частност) все по-разпространеното убеждение, че държавата в крайна сметка ще поеме задълженията на предприятията.

На този общ фон на пасивност и формална адаптация се наблюдават и определени симптоми на реакция в очакваната посока. В сборника се съдържат резултати, които потвърждават за България установеното в Полша [Pinto, Belka and Krajewski, 1993] наличие на ядра от „добри“ и „лоши“ фирми [Генов (А), 1994]. Без да се надценява значението на тази класификация, тя показва, че появата на жизнеспособни предприятия не е изключена в условията на финансова стабилизация. Важен извод е, че успехът (неуспехът) на предприятията не се предопределя от отрасловата им принадлежност, което означава, че е некоректно да се говори за „успяващи“ и „обречени“ отрасли. Става все по-ясно, че в крайна сметка успехът на дадено предприятие в тежката среда на прехода зависи в най-голяма степен от активната адаптация и от неговата финансова политика.

Най-изразени промени настъпиха в поведението на домакинствата, където бюджетните ограничения са най-силни и ефективни. Населението рязко промени нетната си позиция спрямо банките, като намали финансовите си пасиви и се опита да поддържа равнището на своите спестявания в реално изражение. Елементи на рационалност са установени в реакцията на домакинствата спрямо отклонението на краткосрочните парични баланси от дългосрочното равновесие [Господинов, 1994].

Засили се диференциацията в заплащането, особено между частния и държавния сектор. Диференциация се наблюдава и между степените на

квалификация, което говори за отчитане различията в пределната производителност. И в двата случая относителното заплащане се превръща във фактор за движението на работната сила. Установена е и отрицателна зависимост между относителни заплати и освобождаване на заети [Ненова-Амар (А), 1994]. В сборника са приведени резултати, които говорят за ясна реакция на пазара на труда (формите на заетост) към промените в данъчното законодателство [Ненова-Амар (В), 1994]. Тези промени имат и силен изкривяващ ефект върху разпределението на дохода в посока на потреблението за сметка на инвестициите.

Накрая, в настоящия сборник добавяме и един по-екзотичен индикатор за степента на „опазаряване“ на икономиката - оформянето на конюнктурен цикъл в българското стопанство. Появата на цикличност е един от признаците за зрялост на пазарната икономика, поради което тук бе направен опит да се доловят определени симптоми в това отношение [Радева и Чавдаров, 1994]. Този въпрос е поставен и в по-дългосрочна перспектива чрез тестиране наличието на дълги вълни в българската икономика. Така развитието от последните години се разглежда в контекста на вече познати и изучени периоди на циклично развитие [Христофоров, 1939].

Като цяло може да се приеме, че три години след началото на стабилизацията стопанските субекти продължават да разполагат със значителна „степен на свобода“, която им позволява да избягват финансовите рестрикции.

Най-общо тези възможности са в две посоки, но и в двата случая държавата остава „опора от последна инстанция“. От една страна, основен лост е декапитализацията на държавното имущество (често в симбиоза с административната власт), която позволява да се стабилизират доходите и същевременно да се капитализират новите субекти на частния сектор.

От друга страна, опора е бюджетът, който продължава да поема (непосредствено или с известен лаг) субсидиране на кредита (при селското стопанство), огромната тежест на общественото осигуряване (поддържане на екзистенц-минимум за огромен контингент от населението) и заобикалянето на финансовата преса (чрез драстично намаление на бюджетните приходи). В крайна сметка, при ограничен потенциал от спестявания, при недоразвит капиталов пазар и слаб приток на външни капитали, тази ситуация води до хронични фискални неравновесия, до скрито или явно монетизиране на бюджетния дефицит и до поддържане на постоянен инфлационен натиск.

Макроикономическа политика

Обща структура на политиката

От 1991 г. историята на макроикономическата политика в България е история на взаимоотношенията с МВФ. През 1990 г. практически отсъстваше (до голяма степен доброволно, но отчасти и поради невежество) каквато и да е консистентна линия в тази област. Това доведе до пълно разпадане на стопанските връзки и до „узряване“ за неизбежни решения, съответстващи изцяло на парадигмата на МВФ.

С навлизането във фазата на конкретни преговори с МВФ, българските правителства започнаха да овладяват тънкостите и специфичните стандарти на взаимоотношения с тази организация. Бързо бяха възприети няколко основни принципа:

- използване на МВФ като елемент за вътрешнополитически натиск и представяне на неговите изисквания (conditionality) като екзогенен фактор за икономическата политика; придаване на връзките с МВФ политическа обаятелност, като те се представят за „санкция“ в полза на определена политическа линия;

- враждане на умерен оптимизъм за **втората** фаза от изпълнение на всяка програма, което ѝ дава необходимия позитивен нюанс;

- „меко“ манипулиране с цифрите (по подобие на взаимоотношенията с плановите органи) в две посоки: дискретно нагаждане на агрегатите (БВП) така, че да удовлетворяват изискванията към фискалните параметри; прехвърляне на нерешените проблеми за следващата календарна година.

Тези принципи бяха следвани както по време на „стенд-бай“ споразуменията, така и при отсъствие на споразумение. Именно през 1993 г. отношението към Фонда се превърна в политически проблем, макар че той формално отсъстваше от сцената.

Безусловно е, че МВФ изигра „дисциплинираща“ роля в структурирането и формулирането на макроикономическата политика. Неговите мисии бяха своеобразен мениджърски курс за висши правителствени чиновници. Заедно с това обаче, той пренесе и характерния за тази организация стремеж желаното да се представя за действително, фетишизирането на далече невини реалистични параметри и обтекаемостта на обясненията за всички неуспехи.

Би било некоректно конкретната макроикономическа политика от последните години да се оприличава на добре дозираната „смес“ (policy mix) в развитите страни. На практика превесът на един или друг компонент на политиката се определяше до голяма степен от тънки (и трудно доловими) влияния и от съотношението на силите между отделни личности и институции, които моделираха характера на приетите решения. Това водеше до дебалансиране на цялостната макроикономическа политика и до твърде неравномерен напредък на различните ѝ компоненти.

Исходната структура на програмата за макроикономическа стабилизация представляваше хетеродоксен модел с две номинални котви [АИПР, декември 1991]. Нейната основна цел беше да „придружава“ ефекта от шоквата либерализация на цените и да преведе икономиката до режим на поносима инфлация. Същевременно програмата може да се разглежда и като елемент от многостранната финансова подкрепа за покриване на финансовия недостиг в платежния баланс на страната.

В структурата на програмата разпределението на функциите на стабилизационната политика между различните ѝ компоненти (фискална; парична; доходи; валутна) поставяше по-голяма тежест върху първите два елемента. Политиката на доходите и валутната политика имаха подчинени функции. Следва да се отбележи също така, че първото споразумение с МВФ трябваше да се изпълнява в условията на редица все още хибридни и

преходни форми - постепенна либерализация на външнотърговския режим, клиринг със СССР и т.н.

Второто стенд-бай споразумение (сключено през 1992 г.) не се различаваше съществено в конфигурацията на използваните инструменти. То повтаряше познатите цели, въпреки че макроикономическата ситуация в страната беше претърпяла значителни промени. Основният проблем в икономиката вече не беше ценовият шок, а управлението на „остатъчната“ инфлация в условия на изострящи се финансови неравновесия в реалния и банковия сектор. Обемът на външното финансиране беше по-ограничен, отколкото през 1991 г. и независимо от регистрираното положително салдо по текущите плащания се оказва недостатъчен за страната. Така вторият стенд-бай беше по-скоро реплика на първия, отколкото „нова“ макроикономическа политика, насочена към изострящите се проблеми, породени от самата стабилизация.

В България (както и във всички източноевропейски страни) вече ясно се очертаваше цикъл от последователни фази на стабилизация и дестабилизация. Редица от мерките на първоначалната (афтершокова) стабилизация и на структурната реформа бяха носители на силен дестабилизиращ потенциал, който налагаше ново завъртане на спиралата. Особено невралгични пунктове в това отношение бяха фискалната политика и политиката на доходите. Изход от този затворен кръг не можеше да бъде повторението на идентични схеми. При всяка следваща фаза се налагаше решаване поне на един „структурен“ проблем, но с цената на известно разхлабване на общата макроикономическа рестрикция.

В годишния си доклад за 1992 г. Агенцията констатира „края на стабилизационната сага“ [АИПР, декември 1992]. Смисълът на тази метафора бе в невъзможността да се поддържат традиционните параметри на условността на МВФ, при отсъствие на социален и политически консенсус, при свиване на външното финансиране и при блокаж на „структурната реформа“. Беше посочено, че „ще е нужен нов инфлационен цикъл преди обществото да приеме неизбежните стъпки в стабилизацията и структурната реформа“ [АИПР, декември 1992, с. 60].

Прекъсването на споразуменията с МВФ формално потвърди тази констатация. Фактът, че това прекъсване беше мотивирано със същите аргументи както при аналогични епизоди в отношенията с Унгария и Полша (висок бюджетен дефицит) показва, че става дума за конфликт между традиционната линия на МВФ от 1990-1991 г. и реалностите в икономиките на прехода през следващите години.

Временното вдигане на условностите на МВФ означаваше, че ограниченото външно финансиране и влошаващите се външни позиции на страната могат да се съчетаят с известно отпускане на рестрикциите в другите елементи на макроикономическата политика. Така през 1993 г. се получи определена степен на свобода, която беше използвана за отпускане политиката на доходите (индексация) и толериране на по-висок бюджетен дефицит. (Рязкото увеличаване на дефицита беше породено от пропадане на приходите, от забавената фискална реформа, от ефектите на индексацията и от рязкото увеличение на разходите по обслужване на вътрешния дълг.)

През изтеклите три години не настъпи съществена промяна в декларираната йерархия на целите на макроикономическата политика.² Борбата с инфлацията остана главния приоритет, макар че интензивността на самия процес се промени. Постигането на външно равновесие бе другата основна цел, като влиянието на екзогенните фактори тук беше решаващо. Стимулиране на растежа не фигурираше експлицитно като краткосрочна цел в двете стенд-бай споразумения. През 1993 г. новото правителство се опита да я включи, но много скоро се оказа, че това е повече политическа риторика, отколкото реална възможност. В бюджета и в другите основни инструменти на макроикономическата политика не намериха (и не можеха да намерят) място мерки за пряко въздействие върху краткосрочния растеж. По-осезаем (отрицателен) ефект имаха мерките със „социална“ ориентация, които се сведоха до автоматична индексация на доходите в бюджетната сфера. В крайна сметка, конфигурацията на целите през 1993 г. доведе до взаимно блокиране на лостовете на макроикономическата политика [АИПР, декември 1993 г.].

Последното стенд-бай споразумение, подписано през април 1994 г. не представлява качествено нов пакет от мерки в макроикономическата политика. То може да се разглежда като принципно различно, единствено доколкото ще се изпълнява в новия контекст, създаден от споразумението по дълга.

Общият характер на макроикономическата политика изпитваше прякото влияние на периодично изострящите се структурни проблеми в икономиката. През 1991 г. сериозно напрежение възникна по повод на клиринговите разплащания с бившия СССР. През 1992 г. се проявиха търкания между Министерството на финансите и БНБ относно поемането на дефицита. 1993 и 1994 г. се очертават като повратни за начина на финансиране на бюджетния дефицит и за влиянието на вътрешния и външния дълг върху фискалното равновесие. През изтеклите години пряко отражение върху бюджета оказваха приетите от Парламента мерки за финансово „осигуряване“ на селското стопанство. Техният основен смисъл се състоеше в неутрализиране „на парче“ на последиците от общата макроикономическа политика върху аграрния сектор [Милева, 1994].

Доверие към макроикономическата политика

Обобщаващ индикатор за „успеха“ на стабилизацията е степента на доверие към нея (credibility). То е от решаващо значение както за стабилността на поведението на субектите, така и за ефективността на макроикономическата политика. През последните години този твърде неосезаем параметър в българската икономика се определяше от различни обстоятелства.

- По възприетите международни стандарти цялостното външно доверие към икономиката на дадена страна се „санкционира“ от наличието на споразумение с МВФ. За България обаче, по-съществен фактор бе отсъствието на споразумение по външния дълг. Наличието на споразумения с МВФ през 1991-1992 г. не се оказа достатъчно условие за привличане на доброволни капиталови потоци. Прекъсването на връзките с Фонда през

1993 г., от своя страна, имаше неблагоприятен ефект не толкова поради съкращаване обема на външно финансиране, колкото поради страничните последици за блокиране на други споразумения. Въвеждането през 1993 г. (и използването му от България през 1994 г.) на нов инструмент на МВФ за финансиране на структурното преустройство в източноевропейските страни (STF) е нож с две остриета. Той може да се разглежда като форма на разхлабване условността на Фонда, при запазване на частична възможност за получаване на средства от тази институция. В същото време обаче, STF влошава „рейтинга“ на икономиката и имплицитно я отнася към групата на страни с по-слабо доверие.

- Стабилността на валутния курс и изчезването на паралелния валутен пазар вероятно са сред най-значимите резултати на икономическата политика в България до средата на 1993 г. [Георгиев, 1994]. Те допринесоха чувствително за общото стабилизиране на текущите плащания. Именно поради това кризите на лева от края на 1993 и началото на 1994 г. се превърнаха в най-обобщения симптом за загуба на контрол над икономическата политика.

- Нарастването на валутните резерви през 1991-1992 г. беше твърдо програмиран резултат на споразуменията с МВФ. При практически нулевото изходно равнище на резервите в началото на 1991 г., всяко тяхно увеличение увеличаваше и доверието към страната. Не трябва да се забравя обаче, че прирастът на резервите означава значителни „изпуснати възможности“ за икономиката (в частност ограничение на вноса). Нормално е също така, че стопяването на валутните резерви през 1993 г. и началото на 1994 г. силно подкопа доверието в икономическата политика.

- Един от търсените ефекти на стабилизацията беше появата на фактори, които ограничават изтичането на капитали от страната. (Такива са по-специално стабилният валутен курс и спирането на доларизацията на икономиката.) Този процес обаче не може да бъде спряно напълно, поради политическата нестабилност и непоследователността на редица мерки на икономическата политика. Същевременно през 1992 и 1993 г. в страната се наблюдаваше и приток на капитали. Това бяха както краткосрочни капитали (привлечени от лихвения диференциал, реалното надценяване на лева и съседството със страна във военен конфликт), така и репатрирани дългосрочни капитали, свързани с началото на приватизацията. Нетният резултат от разнопосочните потоци е трудно установим.

- Степента на овладяване на инфлацията. В това отношение задоволителна може да се счита единствено 1991 г. „Остатъчната“ инфлация през следващите години продължава да е на високо равнище.

- Особено „деморализиращо“ влияние оказваше подходът към опрощаване на старите кредити. През 1991-1992 г. то ставаше „на парче“, което доведе до формални програми без никакъв конкретен ефект. Забавянето и продължителното обсъждане на глобално решение от своя страна укрепи очакването, че неизбежно ще се стигне до някаква форма на опрощаване. Това очакване бе оправдано със Закона за лошите кредити от края на 1993 г. Но то не е преодоляно, доколкото този закон не засегна огромната маса несъбираеми задължения, натрупани след 1990 г.

- Значителните възможности за избягване на плащания, заедно с отсъствието на механизми, осигуряващи съблюдаване на задълженията и на заплахата от фалит, оформиха юридическата рамка на ниското доверие към икономическата политика. Държавните фирми са на практика защитени от претенции по вземанията на кредиторите си, което ги поставя в привилегировано положение спрямо всички останали субекти в икономиката. Разширява се практиката, при която държавни фирми-длъжници и частни кредитори се споразумяват с оглед на последваща приватизация. Откупуването на крупни вземания на държавни фирми се превръща в нов етап на скритата приватизация.

- Ситуацията в банковата система (където практически отсъства банков надзор) и възможностите за заобикаляне на регулациите, допълнително разхлабва доверието към мерките на паричната политика. Създаването на банки със заемни средства се превърна в текуща практика, която дестабилизира цялата банкова структура.

- Накрая, дейността на Парламента и непоследователността в мерките на правителствата бяха глобални и постоянно действащи фактори за подкопаване доверието към икономическата политика. Като примери могат да се посочат честите промени във външнотърговския режим и прокарването на преференции и данъчни облекчения (особено на селското стопанство).

Ако обобщим горните признаци, може да се приеме, че степента на доверие към икономическата политика през последните години значително отслабна. „Върхът“ от 1991 г. едва ли ще бъде достигнат, което ще прави все по-трудно да се провежда консистентна и последователна макроикономическа стабилизация. Кризата на лева от началото на 1994 г., колапсът на валутния пазар и неговото деструктуриране доведоха до практически необратима загуба на доверие към възможностите на стопанската политика.

Инструменти на макроикономическата политика

Степента на свобода в използването на различните инструменти на макроикономическата политика през изтеклите години не беше еднаква.

През първата година на стабилизацията относително най-големи възможности за ефективни действия притежаваше **паричната политика**, което позволи през 1991 г. да се осъществи драстично съкращаване на търсенето. През следващите две години обаче, бяха направени несполучливи опити за „фина настройка“, които се оказаха непродуктивни и дестабилизиращи. Намалението на лихвите през лятото на 1992 и 1993 г. показва, че съществува реална опасност от подкопаване на депозитната база. Естествено това стесняваше възможностите за маневриране на паричната политика. Както вече беше посочено, общата ѝ ефективност беше ограничена и поради наличието на многобройни канали за нейното заобикаляне. Без подкрепа от други мерки и при отсъствие на политическа воля паричната политика не е в състояние самостоятелно да елиминира неефективните предприятия.

В сборника са приведени резултати, които за първи път дават числена оценка на реакциите, лаговете и повратните точки на паричната политика

в България [Господинов, 1994]. Потвърждава се, че паричните агрегати не са подходящи инструменти за краткосрочен контрол върху цените. Те са ефективен лост единствено за по-дългосрочна антиинфлационна политика. Като повратна точка в номиналното предлагане на пари е установено III тримесечие на 1991 г. Оценена е стабилна функция на търсене на пари, детерминирана от поведението на населението. Наличието на лагове в приспособяването на домакинствата към динамиката на паричните параметри предопределя неефективността и дестабилизиращия ефект от честите промени на лихвите, когато те се използват като краткосрочен инструмент на паричната политика.

В перспектива границите на нейната маневреност ще се определят от влошаващото се финансово състояние на търговските банки, от механизма за преоформяне на старите кредити, от нуждите за финансиране на бюджетния дефицит и от мащаба на приватизацията.

Възможностите на **фискалната политика** твърде бързо бяха поставени в много ограничени рамки [Ненова-Амар (В), 1994]. След първоначалното премахване на субсидиите и ограничаване на разходите (проведено през 1991 г.) се очертаха редица структурни проблеми с два основни източника: неадекватната за една либерализирана икономика структура на фискалната система; бюджетните затруднения, породени от самия ход на стабилизацията.

Фискалната политика се превърна в „тясно място“ на стабилизацията и това се прояви най-отчетливо с бюджета за 1993 г. Поради институционална нееластичност, натиск на различни слоеве, нарастващо бреме по обслужване на вътрешния дълг, разрушаване на данъчната основа и неефективност на данъчната администрация, бюджетът стана практически неуправляем, като загуби всякаква възможност да бъде използван за целенасочена политика.

При реструктурирането на бюджета от последните години пряката му намеса в стопанската дейност бе сведена до субсидиите за инфраструктурните отрасли³ и до субсидиране на кредита за селското стопанство. За сметка на това значително нарасна делът на разходите за поддръжане на администрацията и за трансфери (главно социално осигуряване). През изтеклите години без прекъсване се упражняваше (в крайна сметка ефективен) натиск от различни слоеве за ограничаване намалението на реалните доходи, зависещи от бюджета. В институционализиран резултат от този натиск се превърна въведената в началото на 1993 г. индексация за заплатите на държавните служители, на минималната заплата и на свързаните с нея социални плащания. Тя допълнително стесни маневреността на бюджета както по отношение на текущите разходи, така и като цяло.

Премахването на субсидиите и отслабването на данъчната дисциплина предизвикаха намаление на приходите от държавните предприятия. Това наложи номиналното съкращаване на данъчното облагане на печалбата да бъде отчасти компенсирано от административни форми на нейното изземване - непризнаване на всички разходи за лихви (фактическо двойно облагане на лихвите в предприятията и в банките), въвеждане на дивидент и на данък върху прираста на работната заплата и др.

Въвеждането на по-ниска ставка на данъка върху печалбата бе съпроводено от увеличено облагане на доходите и засилване на косвеното облагане. (Последното намери законов израз във въвеждането на ДДС през април 1994 г.)

Тежестта в облагането на доходите обаче е крайно неравномерно разпределена. Тя се поема от доходите и заплатите в държавния сектор, които са принудени да компенсират разширяващото се „изчезване“ на данъчната база в частния сектор. В рамките на самия държавен сектор тежестта също се поема от ограничен брой предприятия, които не прибегват (или не са в състояние да прибегнат) до манипулиране на балансите. Така проблемите за данъчната справедливост, за преразпределението на данъчното бреме и за неутралността на данъчната система се превърнаха в първостепенни.

Всички тези качествени промени в бюджета не бяха съпътствани от принципна промяна в програмирането и в осъществяването на разходната му част. Една радикална реформа в тази област без съмнение би позволила известно смекчаване на шока от общото съкращаване на разходите.

Възловият проблем във фискалната политика е финансирането на бюджетния дефицит. Различните измерители на неговата величина дават противоречива картина за степента на рестриктивност през последните години. Тенденцията между 1991 и 1993 г. е към нарастване в номиналните размери на касовия дефицит (абсолютно и като отношение към БВП). Този процес бе съпроводен от свиване на първичния излишък през 1992 г. и от генериране на значителен първичен дефицит през 1993 г.

Същественото в случая е, че самият първичен излишък е резултат преди всичко на пряк трансфер от БНБ (под формата на данъчна вноска), което означава, че той се формира от т.нар. **сеньораж**. Както показва анализът, поместен в сборника, инфлационният ефект на сеньоража през 1991 г. е бил неутрализиран - свиването в други компоненти на паричната маса е компенсирало нарастването на паричната основа, предизвикано от финансиране на дефицита. През 1992 г. това става по-трудно, тъй като вече се наблюдава реален прираст на паричната основа. Неутрализирането на инфлационния ефект е постигнато само благодарение нарастването на срочните депозити в банковата система [Ненова-Амар (В), 1994].

Като повратна точка се очертава 1993 г., през която за първи път растежът на дълга изпреварва инфлацията. Появява се сериозна вероятност сеньоражът да доведе до инфлационно нарастване на паричната маса, свързано с финансиране на дефицита. Проблеми могат да възникнат с депозитната база на населението (поради ниските лихви на ДСК) и с необходимостта от по-активно участие на търговските банки (при по-високи лихви) във финансирането на дефицита. Подобна тенденция се забелязва през 1993 г., когато притокът на спестявания в ДСК намаля за сметка на по-голям поток към търговските банки.

През 1991-1992 г. държавата беше облекчена от инфлационното обезценяване на дълга. За известно увеличение на приходите се използваше и обстоятелството, че индексиранието на данъчните ставки закъснява. Практически през целия период на реформата бюджетът „събираше“ инфлационен данък.

Съществен проблем е, че при обезценяване на дълга е особено трудно да се намерят субекти, които дългосрочно да финансират неиндексиран дълг [Ненова-Амар (В), 1994]. (Отчасти това прави единствено БНБ чрез трансформиране на краткосрочен в дългосрочен държавен дълг.) Подобна ситуация пречи на развитието и разнообразяването на дълговите инструменти. Наблюдава се опасна тенденция към реструктуриране на дълга в полза на краткосрочната задлъжнялост.

Политиката на доходите беше инструмент, който се използваше с относително голяма свобода от правителството. Причините за това са отчасти институционални и политически (слабия натиск на синдикатите), отчасти икономически (отдушника на частния сектор; възможността за арбитраж между заетост и работна заплата; декапитализацията и „подяждането“ на печалбата).

Ако се изключи епизода от края на 1991 г. (когато се премина към свободно договаряне на заплатите), през последните години не беше регистрирано „изпускане“ в растежа на заплатите. Като цяло те нарастваха в рамките на определените тавани. Същевременно се наблюдаваше намаление в дела на работната заплата в общите доходи на домакинствата и реструктуриране на източниците на доход в полза на частния сектор и на други доходи [Жечева, 1994]. Най-съществената промяна беше въвеждането на автоматична индексация на пенсиите и заплатите на държавните служители през 1993 г.

Степента на свобода при използване на инструментите на **валутната политика** се определяше от избора на валутния режим. Под натиска на обстоятелствата през 1991 г. бе възприет вариантът на плаващ курс. Това решение позволяваше да се въздейства върху валутния курс чрез инструментите на паричната и фискалната политика. Същевременно силата на макроикономическата рестрикция беше отчасти туширана. Ефектът на ценовия шок не беше толкова силен, колкото би бил при фиксиран курс, който играе ролята на екзогенен параметър за цените и заплатите.

На практика динамиката на валутния курс не се различаваше съществено от тази при фиксиран режим. След първоначалната рязка девалвация в началото на 1991 г., последваха периоди на слаб номинален растеж на курса и на реална ревалоризация на лева. По същество реалната ревалоризация на лева през 1992 г. и първата половина на 1993 г. играеше ролята на котва, която поема голяма част от тежестта на антиинфлационната стабилизация. Това беше особено наложително, при положение че останалите котви бяха подложени на силен натиск и често пъти заобикаляни.

Прякото въздействие върху валутния курс ставаше чрез интервенции, които като правило не бяха особено мащабни. Интервенционната политика на БНБ имаше за ориентир относителната стабилност на номиналния курс. Тя оставяше да действат „фундаменталните“ фактори, които определяха средносрочния тренд и толерираше надценяването на реалния курс. Общата поддръжка на курса се осъществяваше от умерено рестриктивната парична политика, въпреки че измененията на лихвените проценти не винаги бяха съобразени с очакваното им отражение върху курса на лева.

Промяна в тази линия бе направена през лятото на 1993 г., когато БНБ се опита да преориентира валутната си политика към задържане на отно-

сително стабилен реален курс на лева. Една твърда ориентация в тази посока обаче, при всички случаи води до отслабване притока на краткосрочни капитали в условия, при които страната има нужда от тях за смекчаване ефекта на финансовата изолация.

Официалните декларации, че курсът трябва да следва инфлацията, засилиха очакванията за обезценяване на лева и дестабилизираха валутния пазар през юли и през ноември 1993 г. Сривът на пазара в началото на 1994 г. напълно обезсили валутната политика на БНБ.

Функцията на валутния курс не се ограничаваше до „изчистване“ на валутния пазар. На практика силната първоначална девалвация беше най-ефективната протекционистка бариера пред вноса. Промяна в тази ситуация се очерта едва в средата на 1993 г., когато реалната ревалоризация на лева започна да има осезаемо отражение върху износа на някои отрасли, а проникването на конкурентния внос стана по-активно. Тези тенденции доведоха до чести промени в търговския режим, които все повече се подчиняваха на фискални цели или отразяваха натиск за въвеждане на протекционистки мерки. Това деформираше както влиянието на валутния курс, така и вградената в митническата тарифа структура на протекция на националната икономика.

От казаното дотук следва, че през изтеклите три години общата конфигурация в инструментите на макроикономическата политика беше подложена на постоянно реструктуриране.

Дългото отлагане на решението на редица структурни проблеми в икономиката блокираше един или друг от лостовете на макроикономическата стабилизация. Това водеше до преразпределение на тежестта и до прекомерно натоварване на отделни инструменти. Постепенно загубиха маневреността си фискалните рестрикции. Под влияние на политически и социален натиск отслабна политиката на доходите. Така усилията на стабилизацията фокусираха върху паричната политика и валутния курс.

Подобно положение обаче е трудно удържимо за продължително време. Институционалната неустойчивост на банковата система и на валутния пазар прави силно уязвима паричната политика, което засилва напрежението върху лева. Кризите на този пазар от ноември 1993 г. и особено от януари - март 1994 г. много точно илюстрираха тази ситуация. Те отразяваха невъзможността валутната политика да поеме **сама** функциите на основна котва в условия на деструктуриран пазар и непоследователна политика на БНБ.

Целенасоченото ориентиране към реална девалвация на лева подкопа възможностите на валутната политика в критичен момент, когато останалите лостове на стабилизация бяха блокирани и страната изпитваше остър недостиг от външно финансиране. БНБ по същество прехвърли цялото напрежение върху националната валута [АИПР, февруари 1994 г.]. Това силно подкопа доверието към лева и предизвика отдръпване от него. Стигна се до пълна загуба на доверие към БНБ (която до този момент беше считана за една от стабилизиращите институции) и към възможностите на икономическата политика изобщо. В крайна сметка кризите бяха овладяни чрез масирано използване инструментите на паричната политика, с цената на

нежелани ефекти в паричната сфера и по-специално, с допълнително затягане на рестрикциите.

Структура на икономическата динамика

Предлагане и крайно търсене

Макроикономическата стабилизация е опит да се реструктурират движещите сили и източниците на икономическата динамика. От състояние на „паричен излишък“, при който потребителското търсене е източник на скрита инфлация, следва да се премине към открита инфлация, придружена от рестрикции на всички елементи от вътрешното търсене. Крайна цел на една успешна стабилизация е такова реструктуриране на източниците на икономическа динамика, при което инфлационният потенциал е премахнат. Същевременно динамизиращите сили следва да се пренесат към външното търсене, а предлагането да се пренасочи от стоките, които не са обект на външна търговия към тези, които се изнасят. Предполага се, че тази конфигурация на икономическата динамика води до „саниране“ на растежа и до образуване на „непорочен“ цикъл, при който икономиката е в състояние да нараства в неинфлационна среда.

Условия за такова реструктуриране са известна **еластичност на предлагането** и **благоприятно външноикономическо обкръжение**. Както показва развитието на ситуацията след началото на стабилизацията в България, именно тези две условия бяха силно нарушени.

Еластичността на предлагането беше подкопана от различни фактори, между които обикновено се посочват остатъчните национални и регионални монополни структури. Силни изкривявания в предлагането предизвикаха и деформациите в относителните цени, поддържани от остатъчния ценови контрол и особено от откъсването на цените на основни селскостопански продукти от световните [Милева, 1994].

Реакцията на предлагането беше допълнително „заглушена“ от слабата ефективност на паричната политика. Появата на кредитни сурогати (междуфирмен кредит) и хроничната платежна криза омекотяваше въздействието на кредитните рестрикции. Връзката между кредитните агрегати и динамиката на икономическата активност беше нарушена.

Върху предлагането оказваше влияние и динамиката на запасите. Натрупването на значителни количества запаси от готова продукция беше особено забележимо през първата година на стабилизацията. То можеше частично да се обясни с инерция на поведението, с отсъствие на доверие към следваната политика и с погрешна оценка на пазарните перспективи. (От значение беше, разбира се, и загубата на съветския пазар.)

Динамиката на **външното търсене** се разви неблагоприятно за страната вследствие на серията от външни шокове, засегнали българската икономика. Първият шок бе почувствуван през 1991 г. и имаше две измерения - влошаване в условията на търговия и загуба на пазари.⁴ Вторият бе свързан с рецесията в западните икономики и с чувствителното отслабване на вноса им от България. Растежът на този внос през 1990 г.

възлизаше на 8%, а през 1993 г. - на 3% [UN ECE, 1993, р. 3-58]. През 1992-1993 г. той нарастваше по-слабо, отколкото общия внос в страните от ОИСР. (През 1990 и 1991 г. растежът на вноса им от България надвишаваше средния темп.) Третият шок бе ембаргото срещу Югославия, чиито отражения върху българската икономика са изключително противоречиви и нееднозначни. Така външното търсене беше изразено позитивен фактор единствено през 1992 г., когато бе регистриран значителен положителен търговски баланс.

Външното финансиране се сблъскваше с непрекъснати затруднения. Те се изразяваха в недостатъчен обем и несъобразен с конкретните потребности календар, в разминаване между ангажименти и реално предоставени суми и в трудности при осигуряване на предвидените и координирани от Г-24 „финансови пакети“.

Външните финансови потоци през последните три години не допринесоха за увеличаване на „поглъщателната способност“ на българската икономика. Само през 1991 г. бе регистриран слаб нетен приток на капитал (87 млн. дол.). През 1992 г. салдото бе негативно (-108 млн. дол.).⁵ Подобна тенденция се очертава и през първото полугодие на 1993 г. Значителна част от притока на финансови ресурси беше използвана за увеличение на резервите, което на практика ограничаваше поглъщателната способност на икономиката. Така капиталовите потоци не позволиха да бъде увеличен потенциала за потребление и инвестиции на страната за сметка на външния сектор.

При наличието на посочените ограничения не е учудващо, че първоначалните параметри на програмата не бяха достигнати. Именно тези ограничения, а не „презатягане“ на рестрикциите на вътрешното търсене, обясняват защо депресията в българската икономика бе по-дълбока от очакваното.

Редица признаци поставят под съмнение хипотезата за „презатягане“. Така например свиването на разполагаемия доход се оценява на около 30% за две години [Жечева, 1994], което е съизмеримо с динамиката на производството през този период. (Следва при това да се има предвид, че всяка оценка за намалението на доходите би трябвало да се коригира „нагоре“ поради недеklarирани доходи.)

Свиване на инвестиционното търсене би било неизбежно при всеки алтернативен сценарий за адаптация на икономиката. Това, което се приписва като ефект на „шоковата терапия“, е в основната си част неизбежна реакция на инвестициите към прекъсването (след 1990 г.) на почти автоматичното финансиране на дефицита в платежния баланс от втората половина на 80-те години.

Твърдението, че е имало „презатягане“ на паричните рестрикции не отчита факта, че те бяха отчасти компенсирани, поради отсъствие на ефективни механизми за спазване на финансовите задължения. Въпреки че междуфирменият кредит и натрупването на просрочия не създават директно нова парична маса, наличието на подобни възможности откъсва търсенето от ограниченията, свързани с динамиката на паричните агрегати.

Като цяло, преобладаващите причини за дълбочината на спада на производството са свързани с външното икономическо обкръжение на стра-

ната и с възможностите на предлагането. Без съмнение, външното търсене е основният фактор през 1991 г. (Конюнктурните анкети на НСИ показват, че силата на този фактор нараства и през 1993 г.) Проблемите с предлагането обаче са постоянен фон за страната в условията на забавяща се структурна реформа и ограничено външно финансиране. Те се чувстват особено остро в селското стопанство, усилен през 1993 г. от неблагоприятни климатични фактори [Милева, 1994].

Конфигурацията на елементите на вътрешното търсене през годините на стабилизация добре илюстрират реструктурирането на макроикономическата динамика⁶ [НСИ (А), 1993].

Годината, предшестваща началото на реформата (1990 г.) ясно се очертава като период на безогледно инфлационно поддържане на потреблението с политически цели. 1990 г. е най-катастрофалната за българската икономика, тъй като правителството не само „отключи“ натрупаните неравновесия, но и с умишлена пасивност на макроикономическата политика довърши разстройството на стопанския живот. При пълно отсъствие на външно финансиране крайното лично потребление остана практически неизменно (-1.5%), а колективното потребление дори нарасна. Делът на заплатите в БВП достигна своя максимум от последните 15 години (53.7%) за сметка на печалбата на предприятията. Именно през 1990 г. започна активната им декапитализация. Единственият опит за рационална адаптация бе свиването на инвестициите в основен капитал (с 18.5%). Обемът на прираста на запасите намаля, но в по-малка степен, отколкото съвкупния БВП, поради което делът на този компонент на крайното търсене достига своя максимум от началото на 80-те години.

Тези тенденции се потвърждават и от статистиката, основана на старата система на материалните баланси. Според нея, през 1990 г. фонд натрупване намалява с 55.6%, докато фонд потребление спада едва с 3.3%. При това, реалната работна заплата през годината се увеличава с 5.3%. Ако през 80-те години прирастът на материалните запаси представлява около половината от фонд натрупване, то през 1990 г. този дял достига 90.2%.

През 1991 г. отчетливо се наблюдават резултатите на макроикономическата стабилизация. Потреблението на домакинствата се свива, като то за първи път се превръща в активен лост на адаптация. (Потреблението намаля с 15.7% при спад на БВП с 11.7%.) Свиват се и другите форми на лично потребление и особено делът на крайното колективно потребление в БВП. (Второто е пряко отражение на бюджетните рестрикции.) През годината е отбелязано най-драстичното намаление на инвестициите (-19.9%.) Разпределението на добавената стойност се измества силно към печалбата: делът на заплатите пада до най-ниското си равнище (42.9%), а този на печалбата достига 51.9%. Причините за прираста на печалбата обаче са нееднозначни. От една страна, той се дължи на временно увеличение на рентабилността вследствие на използването на запаси, закупени по стари цени. (Подобно явление беше отбелязано във всички източноевропейски страни.) От друга страна, резултатът има чисто счетоводен характер и е причинен от забавяне на преоценката на основния капитал. Така, съществен компонент в печалбата е занижената амортизация. До голяма степен поради колапса на съветския пазар и съ-

ответните проблеми с реализацията, прирастът на запасите през 1991 г. остава на изключително високо равнище спрямо БВП (9.06%). Тази структура на елементите на крайното търсене показва, че поглъщането на мощния външен шок през 1991 г. беше поет почти изключително от домакинствата.⁷

Конфигурацията на икономическата динамика през 1992 г. се нормализира значително, като се отдалечава от екстремалните „шокови“ условия. Основни фактори за спада на БВП бяха динамиката на личното потребление и на прираста на запасите. Крайното потребление намаля с темп, близък до този на БВП. (Личното потребление се сви с 10.9%, а колективното нарасна с 15.3%.) Но поради подценяването на амортизациите и поради много по-слабия прираст на запасите, отколкото през 1991 г., беше оставен известен периметър за увеличение дела на потреблението в БВП. Значително влияние върху икономическата динамика оказва рязкото влошаване във финансово състояние на предприятията. Реалният обем на инвестициите продължи да намалява с близък темп до този през 1990 и 1991 г. Най-съществената промяна е значително по-слабият прираст на запасите, който е доведен до най-ниския си дял в БВП (3.1%). Това е сериозен симптом за поведенческа промяна, доколкото показва опит за адаптация към реалния обем на пазара.⁸

Според все още неокончателните данни за 1993 г. конфигурацията на елементите на вътрешното търсене е претърпяла промени. Спадът на брунтното натрупване отслабва, вероятно поради по-големия прираст на запасите, отколкото през 1992 г. (Най-правдоподобното му обяснение е свързано със затрудненията на външните пазари.) Най-характерно е прекратяването на спада на личното потребление (+0.3%), което отразява значително по-свободната политика на доходите през 1993 г. Тези тенденции доведоха до отслабване на общия спад на БВП до -4.2%.

Предварителните данни показват, че 1994 г. вероятно ще се превърне в повратна точка за динамиката на БВП, при която той ще регистрира нулев растеж след петгодишен непрекъснат спад.

Финансови потоци

Една от най-важните промени, свързани с опитите за стабилизация от последните години е същественото реструктуриране на финансовите потоци между институционалните сектори в българската икономика [Генов (Б), 1994].

Централизираната икономика почиваше върху евтин кредит, който поддържа дейността на предприятията и потреблението на населението за сметка на неговите принудителни спестявания. Така домакинствата бяха нетният кредитор, който финансира потоците, насочени към предприятията (в основната си част губещи). Домакинствата бяха и важен източник на трансфер към държавата, доколкото тя „орязваше“ част от доходите за сметка на бюджета (чрез ДОО), а предприятията реализираха печалба (прехвърляна към бюджета) именно поради орязването на работната заплата. В тази икономика практически отсъстваше банкова и финансова интермедиация.

Следва да се отбележи, че в зрелите пазарни икономики източниците и крайните точки на използване на спестяванията са ясно очертани. Единственият институционален сектор, който навсякъде е чист кредитор, е населението, осигуряващо до 95% от съвкупните спестявания. Делът на домакинствата е по-нисък в страните, където общественото осигуряване канализира значителна част от спестяванията в икономиката (преди всичко скандинавските страни). Освен домакинствата, чисти кредитори са банковата система (в малък мащаб) и общественото осигуряване. Основният заемател са централните правителства и местните власти. Нефинансовите предприятия като правило са заематели, но в определени периоди на благоприятна конюнктура те могат да се превърнат и в чисти кредитори.

Въпреки формалната прилика с българската икономика, същественото различие е, че в зрелите отворени икономики недостигът на спестявания винаги може да се компенсира отвън. Това означава, че „унищожаването“ на спестявания чрез бюджетния дефицит може да се финансира от домакинствата и от външния сектор. Когато външни източници не са налице (каквото е случаят в България), единственият източник остават домакинствата, върху чиито спестявания пада цялата тежест по финансиране на дефицита. Рестриктивната фискална политика става абсолютно неизбежна.

С повишаването на лихвените проценти в началото на 1991 г. финансовата позиция на населението се измени съществено. То значително намали своята задлъжнялост (финансовите си пасиви) - както „старата“ (чрез погасяване на заеми), така и „новата“ (чрез практическо оттегляне от кредитния пазар). В същото време домакинствата увеличиха депозитите си, поради отсъствие на други възможности за пласмент на свободни средства и поради инстинкт за „осигурителни спестявания“. Макар и реално отрицателни, лихвите по депозитите осигуряваха единствената форма на частична защита срещу инфлацията. Основната линия в поведението на домакинствата беше да се поддържа **реалният** обем на спестяванията чрез такъв растеж на влоговете, който да компенсира обезценяването от инфлацията.

През последните години делът на спестяванията в БВП нарасна, а лихвите се превърнаха в съществен източник на лични доходи. Ако през 80-те години спестяванията на домакинствата финансираха 30-50% от чистите инвестиции, то през 1991 г. тези спестявания надвишаваха инвестициите с 50%. Наблюдава се ясна преориентация от реалните към финансовите спестявания, като 95% от спестяванията на домакинствата отиват за финансиране на останалите сектори [Жечева, 1994].

Следва да се отбележи, че през последните години настъпи сериозно реструктуриране в имуществените баланси на населението. Включването в стопанския оборот на продукция и имущество, което в предишните условия не подлежеше на покупко-продажба увеличи потенциала за получаване на кредит от домакинствата. Средната стойност на реституиран обект възлиза на 198 хил. лв., като подадените заявления са за над 54000 обекта. (Общата сума на подлежащите на реституция обекти е оценена към края на юли 1993 г. на 11.31 млрд. лв., което представлява значителен капиталов

трансфер [НСИ (Б), 1993]. Към това се прибавя и предстоящото реституиране на земята. Тези промени би следвало сериозно да коригират оценките за имущественото състояние на населението.

Споменатите процеси позволиха на населението да остане единствения краен нетен кредитор в икономиката. То продължи да финансира не само кредитирането на предприятията, но и появилия се значим бюджетен дефицит. Както беше посочено по-горе, нарастването на срочните депозити на населението през 1992 г. беше достатъчно, за да позволи да се покрие реалния прираст на паричната база и по този начин да се избегне чисто инфлационното финансиране на бюджета чрез сеньораж.

Тази ситуация обаче остава уязвима. Тя стеснява маневреността на паричната политика и поставя възможностите за неинфлационно финансиране на бюджетния дефицит в зависимост единствено от спестяванията на населението, т.е. от поддържането на относително високи лихвени проценти. Всяко преждевременно намаление на лихвите ще има за последица отдръпване на населението от спестяванията, подкопаване на депозитната база и пряко инфлационно финансиране на дефицита.

Както показва динамиката на спестяванията на домакинствата, те не могат да се считат за „неизчерпаем“ източник. През 1992-1993 г. намалява дялът на „чистите спестявания“ (прираста на депозитите) за сметка на капитализираните лихви. Чистият растеж на депозитите е особено чувствителен към играта с лихвените проценти. При това, в структурата на срочните депозити силно преобладават високо ликвидни компоненти като едномесечните депозити.

С началото на реформата каналите, по които спестяванията на домакинствата се пренасочваха към бюджета и предприятията, включиха нов тип посредници, каквито са търговските банки. До 1992 г. обаче, по редица причини основно звено за интермедиация на населението остана ДСК. Едва през 1993 г. се забелязва осезаемо пренасочване на депозитите от ДСК към търговските банки.

През 1992 г. средствата, насочени от ДСК към търговските банки (8.9% от БВП), представляваха едни от най-значимите финансови потоци. През 1993 г. обаче, в активите на ДСК се наблюдава реструктуриране, като търговските банки (чрез намаляване участието на ДСК на междубанковия пазар) и частните предприятия бяха изместени за сметка на финансиране на бюджета. Общият обем на средствата на ДСК се стеснява и следователно все по-голям дял от тях отива за финансиране на дефицита.

През 1991-1992 г. в основен финансов поток се превърна този между БНБ и бюджета. През 1993-1994 г. Министерството на финансите се ориентира към приоритетно финансиране на дефицита чрез държавни ценни книжа, поради което значението на прякото финансиране от Централната банка силно намаля. Другият изходящ поток от БНБ е насочен към търговските банки. Вследствие на рестриктивните мерки през 1992 и 1993 г., обемът на рефинансирането им от страна на БНБ се свиваше, при едновременно увеличение на техните резерви в Централната банка.

Тук от значение е не само прякото кредитиране на дефицита. В известен смисъл по-важен е „данъчният“ трансфер на БНБ, който представлява чист сеньораж. Именно той „създава“ първичния излишък на бюджета.

Без него първичният фискален резултат би променил знака си, а цялостната оценка за степента на рестриктивност на фискалната политика би се обърнала. Това донякъде обяснява характера и остротата на спора между БНБ и Министерството на финансите през 1992-1993 г.

Финансовият поток между търговските банки и предприятията (през 1992 г.) претърпя осезаеми промени, като делът на частния сектор нарасна значително. Разширяването на частния сектор е особено забележимо в кредитирането на нефинансовите предприятия [АИПР, юли 1993]. През 1993 г. обаче, този поток отслабна, което се дължи както на изместване на активите на търговските банки към финансиране на дефицита, така и на увеличаване на риска при кредитиране на частни фирми. Те все повече се превръщат в нов източник на несъбираеми дългове. Впрочем натрупването на тези дългове е една от формите, които приема декапитализацията на държавния сектор.

Проблемът при потока между банките и държавните предприятия е в неговото насочване към неплатежоспособни фирми. Растежът на номиналния обем на кредита за държавния сектор е предизвикан до голяма степен от капитализиране на лихви по „лоши“ или просрочени кредити. През 1992-1993 г. бяха натрупани значителни обеми нови „лоши кредити“. В сборника е направен опит за идентифициране на клъстерите от предприятия, които са в основата на тези потоци [Генов (А), 1994]. Важното в случая е, че това разпределение на кредитните ресурси е крайно непродуктивно, че трупването на лоши кредити утежнява средните условия за отпускане на нови кредити и по този начин се изтласкват платежоспособни длъжници. Стесняването на търсенето на кредит в крайна сметка води до образуване на свободни ликвидни средства в търговските банки, които се насочват към сигурни вложения в държавни ценни книжа или към валутния пазар.

Обемът и начинът на финансиране на бюджетния дефицит през последните години генерира значим „ефект на изтласкване“ (crowding-out). През 1993 г. той се оценява на около 45% от вътрешния левов кредит. С ограничаването на възможностите на ДСК за финансиране на дефицита този процес ще се задълбочава. Той ще се поддържа и от пасивността на населението при прякото финансиране на дефицита. Основа на хроничния „ефект на изтласкване“ е нарастването на вътрешния дълг и преминаването през 1993 г. към режим, при който той нараства по-бързо от инфлацията.

Финансовите потоци в икономиката на прехода се характеризират със силни изкривявания и непродуктивност. Кредитирането на фактически фалирала предприятия, ефектът на изтласкване от страна на бюджетния дефицит, утежняването на условията за кредит, практическото изтегляне на населението от кредитния пазар и превръщането му в пасивен „кредитор от последна инстанция“, натрупването на нови несъбираеми заеми - всичко това са условия за поддържане на нерационални финансови потоци, които нито стимулират спестяванията, нито ги канализират в нужната посока. Ако прибавим, че съотношението между губещи и печеливши предприятия е отново в полза на първите, кръгът се затваря и се очертава картина, която се доближава до известната ни ситуация от комунистическия режим.

Перспективи

Четири години след началото на реформите в Източна Европа „инженерството на прехода“ отстъпва място на спонтанното творчество. Добре подредените глобални първоначални схеми се размиха в политическото противоборство, за да бъдат изместени от опити за прагматични решения в конкретни конфликтни области. Именно това парцелиране на гледната точка и изпускане на цялото се оказва особено неблагоприятно за хода на макроикономическата политика.

В момента, в областта на макроикономическата политика си противостоят стандартните предписания на международните финансови институции и популистки програми, които със сигурност ще заличат и малкото постигнато досега. Проблемите, породени от самата стабилизация, все повече изместват тези, наследени от предреформения период. Стабилизационните програми по правило доведоха до парализа на фискалната и банковата система, като възможностите за провеждане на целенасочена макроикономическа политика се стесниха до крайност. Постигнатите успехи нямат траен характер, а преливат в хронични напрежения с (може би) по-малка острота, но не по-лесно преодолими. Такива са „остатъчната“ инфлация, бюджетният и платежният дефицит, финансовата деградация на държавния сектор. Външноикономическото обкръжение остава агресивно или безразлично, като преобладаващите сили оказват неблагоприятно въздействие.

Кои са факторите, определящи непосредствените перспективи пред развитието на макроикономическата ситуация в България?

Безспорно най-фундаментален ефект върху глобалните перспективи пред икономиката ще има споразумението по външния дълг, подписано през юни 1994 г. От една страна, то ще наложи силни дисциплиниращи условия пред макроикономическата политика, доколкото обслужването на дълга изисква значителен външен и вътрешен (бюджетен) трансфер, както и стриктна парична и валутна политика. От друга страна, споразумението коренно ще промени външноикономическото положение на България, като подобри условията за външно финансиране и за приобщаване към международния капиталов пазар. Самата уникалност на сделката значително издига авторитета на България във финансовия свят. Споразумението драстично ще реструктурира и преоцени и вътрешните финансови потоци в българската икономика. То ще постави, в частност, по нов начин въпроса за вътрешния дълг на страната.

От гледна точка на характера на следваната макроикономическа политика, най-силен динамизиращ потенциал би следвало да има външното търсене. Това твърдение обаче може да се приеме само нормативно. На практика външното търсене беше силно ограничено от серията шокове, на които бе подложена българската икономика. Процесите на геополитическо и икономическо „затваряне“ на България през 1991-1993 г. до голяма степен неутрализираха прогреса в либерализацията на външноикономическите връзки. Страната на практика се маргинализираще и изтласкваше на Изток. Допустима е хипотезата, че тук става дума не толкова за иконо-

мически проблем, колкото за глобално геополитическо и културно прекрояване на Европа.

Показателни в това отношение са споразуменията с ЕИО и ЕАСТ. Техният замисъл (както и първите стъпки в прилагането им за другите източноевропейски страни) потвърждава, че протекционистките и защитни рефлексии на Запада доминират напълно. Забавянето на влизането в сила на търговските клаузи в споразумението за асоцииране на България с Европейската Общност ясно показва ненадеждността на тази институция като котва на стабилност. Възлагането на прекомерни надежди в това отношение е неоправдано в условия на вътрешна криза на Общността и на рецесия в западните страни.

Позитивни импулси от външното търсене могат да се свържат преди всичко със споразумението за дълга. Те могат да дойдат и от овладяването на неизползвани досега ниши на экспортните пазари. Едва ли обаче ще се наблюдават драстични подобрения, подобни на това от 1992 г., което дойде след една изключително слаба година. Използването на валутния курс като средство за стимулиране на експорта би срещнало класическите недостатъци на подобна мярка - подхранване на инфлация, протекционистки ефекти, обезценяване на доходите и нова спирала от корективни повишения на заплатите. Конкурентните позиции на страната би следвало да се подобряват чрез саниране на вътрешните микро- и макроикономически условия и чрез съкращаване на разходите на труд в единица продукция.

В конфигурацията на елементите на вътрешното търсене не е вероятно да настъпи осезаемо реструктуриране. При съществения ефект на изтласкване, значителна част от вътрешните спестявания ще продължават да се насочват за финансиране на бюджетния дефицит. Финансовото състояние на държавните предприятия не позволява да се очаква значима инвестиционна дейност. Държавата също не е (и дълго няма да бъде) източник на инвестиционно търсене. Форсирането на вътрешното търсене чрез личното потребление би било с очевидни негативни последици върху външните позиции на страната и инфлацията.

Формулиран в краткосрочна перспектива, проблемът за оживлението на икономиката в съществуващия контекст изглежда без решение. Нито една от възможните конфигурации на елементите на крайното търсене и на лостовете на макроикономическата политика не водят до стабилно оживление в непосредствено бъдеще [АИПР, декември 1993 г.]. Колапсът на валутния пазар в началото на 1994 г. потвърждава това. От чисто конюнктурна гледна точка се очертава по-скоро период на кратки циклични подеми, прекъснати от появата на остри неравновесия. Този цикличен профил обаче няма да е в състояние да осигури висок средносрочен темп на растеж.

По-позитивна (и в този смисъл по-оптимистична) гледна точка може да се появи единствено при преформулиране на проблема и при отделянето му от чисто конюнктурната плоскост. Така в негова сърцевина се превръщат измененията в **имууществените** позиции на различните институционални сектори. В този контекст източник на растеж става не толкова реструктурирането на крайното търсене, колкото такова реструктуриране на наци-

оналното богатство, което да го насочи към най-продуктивните сегменти в обществото. В рамките на съществуващата имуществена структура „качествено“ оживление не е възможно.

Решаването на проблема с външния дълг може да даде силен тласък в това отношение. В подобна перспектива следва да се разглежда и проблемът с „лошите“ вътрешни дългове, който погрешно се поставя в тесните рамки на годишния бюджетен хоризонт.

И в двата случая по същество става дума за преразпределение на активи и пасиви между институционални сектори. Поемането на стари дългове от бюджета и капитализирането на банковата система не е нищо друго, освен легитимиране на макроикономическата политика, водена през 80-те години. Тази политика, в една или друга степен, облагодетелстваше всички чрез поддържане на неадекватно равнище на цени, потребление и заетост. Ако процесът на изчистване на дълговете се съпроводи от преразпределение на националното имущество между (а не в рамките на) институционални сектори, той ще спомогне за появата на нови активни икономически субекти. Това може да стане единствено чрез съчетаване „изчистването“ на старите дългове (и на външния дълг) с приватизация, т.е. чрез прехвърляне на собственост между сектори, а не преместване на активи в рамките на държавния сектор.

От гледна точка на реструктурирането на националното богатство, в икономиката сега протичат два фундаментални процеса. Единият е декапитализацията на държавната собственост, която генерира нови динамични стопански субекти. Вторият (в най-широк смисъл) е капитализирането на имущество и нематериалните активи, които в миналото се намираха извън стопанския оборот или бяха монополна държавна собственост.

Позитивното начало в иначе песимистичната обстановка е преди всичко спонтанното „творчество“ на нововъзникващите структури и субекти. Разнообразието на форми, които приема декапитализацията и преразпределението на държавната собственост е изключително. Зад отчетените катастрофални финансови резултати на държавните фирми се крие до голяма степен отклоняване на генерираната в тях добавена стойност и преразпределение на активите им. Макар и да създава една на пръв поглед хаотична тъкан от връзки, този процес е източник на единствените динамизиращи сили в икономиката. Неговото канализиране би следвало да се превърне в същина на т.нар. структурна реформа. Критичната маса на прехода ще бъде натрупана едва тогава, когато тези сили се подчинят на ефективни правила на регулиране и започнат да определят цялостната динамика на стопанския живот [АИПР, юли 1993, август 1993, юни 1994].

Тези процеси не могат да създадат „нов“ капитал в страната. Но те реструктурират съществуващия към сектори, които са носители на определен динамичен потенциал. Ето защо „вълшебства“ от рода на масовата приватизация, които с нищо не гарантират подобно реструктуриране, не могат да имат и отношение към растежа.

В крайна сметка проблемът за оживлението на посткомунистическите стопанства не може да бъде сведен до проблемите на макроикономиката. Преходът се оказва най-вече поле за институционални и

социални иновации. Това е уникален период на интензивна генерация на непознати социални форми. Много вероятно е в теоретичен план той да се превърне преди всичко във фундаментално предизвикателство за институционализма, така както Великата депресия и 50-60-те години на нашия век се превърнаха в години на „висока теория“ за неокласическата макроикономика.

„Една цивилизация винаги привлича варварите. Те са по-силните и за съжаление вместо да се приобщат към тази цивилизация, я разрушават“.

сър Стивън Рънсман

Допълнение: Бележки относно икономическата информация на прехода

Отсъствието на информация и херметичността на взимане на решения бяха едни от толерираните обекти за критика в късната фаза на комунистическия режим. Същевременно много често оплакванията от отсъствие на информация всъщност заместваха неумението тя да бъде използвана пълноценно.

През последните години настъпиха редица промени. „Видимата“ статистика значително се разшири, но засега тя е в състояние да обхване предимно поведението на държавните предприятия. (За частните субекти то остава на практика недокументирано.) При това в информацията за държавните фирми са налице системни деформации, които замъгляват най-вече тяхната връзка с частния сектор или подготовката за приватизация. Както вече беше посочено, точно на ничията територия между държавния и частния сектор се осъществяват най-активните процеси на реструктуриране в българската икономика.

Оценката на общия резултат от промените в икономическата информация е нееднозначна.

- Развитието на различните ѝ аспекти стана твърде неравномерно. Като правило най-много напреднаха тези, които са свързани с информационната обезпеченост на стенд-бай споразуменията с МВФ. В момента България разполага (въпреки определени несъвършенства) с относително консистентна и стандартизирана парична и бюджетна статистика. (При предишния режим подобна статистика отсъществуваше напълно.)

- Традиционните области, обхващащи реалния сектор страдат от много непълноти и от стесняването в обхвата на държавната икономика. Въпреки че трудностите тук са обясними, не може да се приеме забавянето в изграждането на национални сметки, голямата неконсистентност в оценките на елементите на БВП, отсъствието на качествени дефлатори, липсата на тримесечни оценки за добавената стойност в промишлеността.

- Отсъства нормално представяне на текущата статистическа информация. Месечната статистика стеснява (вместо да разширява) обхвата си. Данните се публикуват в кумулативен вид, без динамични редове. Въпреки големия напредък, във финансовата статистика е налице непълнота, която се дължи до голяма степен на нежелание на държавните фирми да предоставят необходимата информация.

Значително по-важен проблем от количеството на информацията е нейната семантика - каква е релевантността ѝ за икономическите субекти и в каква степен тя определя икономическото им поведение. В това отношение наличната информация може да се раздели на няколко категории.

- Пряко „политизирани“ параметри, т.е. такива, които непосредствено засягат страните, влизащи в преговори. Към тях могат да се отнесат индексите на цените, бюджетната статистика, данните за финансовото състояние на предприятията (поради данъчната им релевантност), данните за БВП. Интересът към тях ги прави потенциален обект на манипулации.

- Данните, които имат отношение към пазарната оценка на предприятията, са подложени на най-силна манипулация. Много често отчетните „игри“ са пряк инструмент за декапитализиране на държавните активи.

- Появиха се данни „от обществена полза“. Това е публична макроикономическа информация, която би трябвало да има значение за взимане на непосредствени решения като елемент при оценка на текущата обща конюнктура или на нейните краткосрочни перспективи. Данните за цените, лихвите и валутния курс символизират промяната от последните години, доколкото икономическата им ирелевантност при предишния режим беше пълна. Нивото на интерпретация и анализ на тези данни обаче остава ниско. Публиката все още не изпитва реална потребност и не оценява смисъла на макроикономическата информация. Трябва да се има предвид също така, че прогнозните възможности на тази информация са относително слаби, поради неопределеността и нестабилността на процесите, протичащи в българската икономика. Що се отнася до макроикономическата политика, тя практически се води без прогнозен хоризонт. Това е в известен смисъл неизбежно, тъй като тази политика е подчертано краткосрочна, а характерът на информацията не позволява осъществяването на прецизни прогнози.

- В променените условия се появи нов тип информация, която много често е по-релевантна за субектите, отколкото стандартизираната статистика. Това са изказвания (целенасочени или случайни) на държавни служители, депутати и други публични личности, тиражирани (нерядко и изкривени) от медиите. През изтеклите години те оказваха много съществено въздействие, особено когато се отнасят до валутния пазар, външно-търговския режим или лихвените проценти. През лятото и есента на 1993 г. подобни заявления предизвикаха сериозни смущения на валутния пазар. Продължителното насищане на публичното пространство с варианти за решаване на проблема с лошите дългове е друг пример за информация, която демобилизираше длъжниците и поддържаше очаквания за опрощаване. Медиите се превръщат в основен източник на манипулация на (и чрез) икономическата информация.

Бележки

- 1 Подобен конфликт е добре познат от други епохи на преход и по специално от Френската революция. Тогава твърде бързо абстрактната „напредничава“ идеология на елита (идеологията на „технократите“ от отиващото си съсловие) влезе в конфликт с популистките настроения на движещата сила на революцията (егалитарните и консервативни искания на „третото съсловие“ от 1789 г.) [Schama, 1989].
- 2 Това не означава, че не бяха наблюдавани изменения в съотношението на използваните инструменти на макроикономическата политика. Тези изменения са разгледани по-долу в настоящата глава.
- 3 Въпреки увеличението им през 1993 г., тяхната тежест не нарасна чувствително.
- 4 Според оценка на ОИСР, загубите от влошаването в условията на търговия, предизвикани от разпадането на СИВ през 1991 г. възлизат на 27% от вноса или на около 11% от БВП [OECD, 1992, pp. 53;99].
- 5 Измерено чрез салдото по капиталовата сметка, коригирано със салдото по платените лихви [ECE, 1993, p. 4-11].
- 6 Прецизната оценка на промените в конфигурацията на крайното търсене е затруднена от отсъствието на коректни дефлатори и консистентна статистика на БВП.

- 7 По статистиката на материалните баланси, през 1991 г. фонд натрупване се свива с 35%, а фонд потребление с 32.3%. Реалната работна заплата намалява с 39.4%.
- 8 Според статистиката на материалните баланси, фонд натрупване продължава да спада със същата скорост (-32.3%), докато фонд потребление намалява с 10.6%. (Потреблението на човек от населението спада с 5.6% при увеличение на реалната работна заплата с 15.7%.) През 1992 г. натрупването възлиза на 19.1% от обема през „върховата“ 1988 г., докато потреблението представлява 57.7% от „най-добрата“ 1990 г.

Литература

- Аврамов, Р. (ред.) Икономическата стабилизация в България през 1992 г. С., 1992 (АИПР, Серия „Анализи на икономическата политика“).
- Агенция за икономическо програмиране и развитие. Българската икономика през 1993 г. С., Декември 1993 (АИПР, Серия „Конюнктурни обзори“).
- Агенция за икономическо програмиране и развитие. В годината на желязната овца. Конюнктурен обзор на българското стопанство за 1991 г. С., Декември 1991 (АИПР, Серия „Конюнктурни обзори“).
- Агенция за икономическо програмиране и развитие. Годишен доклад за състоянието на българската икономика през 1992 г. С., Декември 1992 (АИПР, Серия „Конюнктурни обзори“).
- Агенция за икономическо програмиране и развитие. За хода на стопанската реформа и задачите на икономическата политика до края на 1991 г. С., Юли 1991 (АИПР, Серия „Анализи на икономическата политика“).
- Агенция за икономическо програмиране и развитие. Бюлетин „Валутен курс и валутна политика“ С., Февруари 1994.
- Агенция за икономическо програмиране и развитие. Месечен бюлетин. С., Юли 1993.
- Агенция за икономическо програмиране и развитие. Месечен бюлетин. С., Август 1993.
- Агенция за икономическо програмиране и развитие. Конюнктурен обзор. С., Юни 1994.
- Георгиев, Н. Някои тестове за проверка на хипотезата за random walk, приложена към българския валутен пазар. - *Банков преглед*, 1993, кн.3.
- Господинов, Н. Иконометричен подход към дългосрочното равновесие в икономиката и търсенето на пари. - В: *Преходът*. С., 1994.
- Генов, К. (А) Адаптация на реалния сектор към мерките на макроикономическата политика. - В: *Преходът*. С., 1994.
- Генов, К. (Б) Лихвени проценти и финансови потоци. - В: *Преходът*. С., 1994.
- Генов, К. (В) Паричната политика през 1992 г.: инструменти и резултати. С., 1993 (АИПР, Серия „Икономически изследвания“).
- Жечева, М. Политика на доходите. Доходи, потребление и спестявания на населението. - В: *Преходът*. С., 1994.
- Кацаров, К. 60 години живяна история. С., 1993.
- Милева, Н. Селското стопанство в условията на преход. - В: *Преходът*. С., 1994.
- Национален статистически институт. (А) Икономиката на България. Статистически сборник. С., 1993.
- Национален статистически институт. (Б) Реституцията в България (2). С., 1993.
- Ненова-Амар, М. (А) Работна заплата, цени и заетост. - В: *Преходът*. С., 1994.
- Ненова-Амар, М. (Б) Регулиране на работната заплата: опитът на България през 1991-1992 г. С., 1993 (АИПР, Серия „Икономически изследвания“).
- Ненова-Амар, М. (В) Фискална политика. - В: *Преходът*. С., 1994.
- Христофоров, А. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934-1939. С., 1939.
- Aghion, P. and J.-O. Blanchard, „On the Speed of Transition in Central Europe,“ European Bank for Reconstruction and Development Working Paper No.6 (London: EBRD, July 1993).
- Avramov, R., „The Limits of Macroeconomic Stabilization of an Economy in Transition: The Case of Bulgaria,“ *Мосм/Мост*, No.1 (1993).

- OECD, *Bulgaria: An Economic Assessment* (Paris: 1992).
- Hinds, M., „Issues in the Introduction of Market Forces in Eastern European Socialist Economies,” in *Managing Inflation in Transitional Socialist Economies* (Washington, Sofia: World Bank, National Bank of Bulgaria, December 1990).
- Pinto, B., M. Belka, and S. Krajewski, „Transforming State Enterprises in Poland: Microeconomic Evidence on Adjustment,” *The World Bank Working Paper No. 1101* (Washington: World Bank, March 1993).
- Schama S., *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (New-York: Alfred A.Knopf, 1989).
- UN ECE, *Economic Survey of Europe in 1992-1993* (New-York: Secretariat of the Economic Commission for Europe, 1993).

ФИСКАЛНА ПОЛИТИКА

Мариела НЕНОВА-АМАР

Задачата на фискалната политика в рамките на стабилизационната програма от 1991 г. беше да се преустанови намесата на бюджета в стопанската дейност и да се насочи към изпълнение на преразпределителни функции, свързани със социалната политика и издръжката на бюджетните организации.¹

Либерализирането на цените, валутния и външнотърговския режим, промените в данъчната система, както и монополизацията на държавния сектор, създадоха предпоставките за самостоятелно развитие на държавните предприятия. Бюджетът намали значително субсидиите² и инвестиционните си разходи за тях.

Изпълнението на стабилизационната програма съвпадна с разпадането на връзките между бившите социалистически страни и особено със СССР, което доведе до срив във външната търговия и производството. Свиването на икономиката предопредели намаляването на бюджетните постъпления, докато възможностите за съкращаване на разходите останаха силно ограничени. Бюджетният дефицит, а с него и държавният дълг, започнаха да растат.

Бюджетните постъпления

Още от 1990 г. бюджетните постъпления започнаха прогресивно да спадат поради стесняването на данъчната база и промените на данъчните ставки. Техният дял в brutния вътрешен продукт (БВП) намаля от 57.9% през 1989 г. до 35.2% през 1993 г.

Главни фактори за спада на бюджетните постъпления са общото свиване на икономиката в процеса на стабилизацията и разпадането на външната търговия между социалистическите страни. Съществуват обаче фактори, чието влияние можеше да се избегне чрез навременни законодателни промени в данъчната област. Облагането на доходите и преди всичко на печалбата на държавните предприятия бяха основните източници на постъпления в бюджета при централизираното планиране. Пълният контрол върху стопанската дейност позволяваше на държавата да привлича необходимите ѝ средства, като непрекъснато сменя правилата на облагане, диференцира ги по отделните данъкоплатци и така влияе върху цялостното икономическо поведение на стопанските субекти.

Преходът към пазарна икономика като средство за преодоляване на натрупаните в резултат на десетилетията централизирано планиране диспропорции изискваше коренна промяна в данъчното законодателство и създаване на неутрална данъчна система. Вместо това започна безкрайно прекрояване на създадените в началото на петдесетте години наредби за регулиране на бюджетните постъпления, което не промени механизмите и принципите на старата данъчна структура. Продължава диференциацията в данъчните ставки и прилагането на преференции по отделни гру-

пи платци, с което държавата запазва отношения и структури, създадени преди началото на стабилизацията. Независимо от промените в данъчното устройство, създалата се структура на данъците няма неутрален характер и влияе върху процесите в икономиката.

Таблица 1

Структура на бюджетните приходи

(%)

	1991 г.	1992 г.	1993 г.
Преки данъци	72.2	68.1	60.3
Данъци върху печалбата	41.7	26.9	25.4
Данъци върху заплатата*	28.3	39.8	40.4
Косвени данъци	21.3	22.0	30.6

* Включват данък върху общия доход и вноските за държавно обществено осигуряване, без вноските за фонд „Професионална квалификация и безработица“.

Тенденцията към намаляване на преките данъци отразява промените в данъчната база - свиването на базата на данъка върху печалбата и относителната стабилност на базата на данъка върху общия доход и вноските за държавното обществено осигуряване. Косвените данъци растат поради увеличаването на митническите тарифи и ставките при акцизите.

Правилата за облагане на печалбата се сменяха ежегодно, като се запази диференцирането им между държавните и частните фирми. Частните фирми се облагаха също по различна схема в зависимост от регистрацията им по Търговския закон, но за разходи им се признаваха изцяло лихвите и погашенията по кредитите, както и инвестиционните разходи. Държавните предприятия останаха с най-висока данъчна ставка (40%) и разходите за лихви им се приспадаха само частично от облагаемата печалба. През 1991 г. се признаваха за разход и се приспадаха от облагаемата печалба 7% от лихвите (в края на годината процентът се повиши до 25%), през 1992 г. се признаваха 50%, а от юли 1993 г. - 75% от разходите за лихви.

Диференцираното облагане на печалбата и доходите стимулира развитието на частния бизнес, но задуши всякаква инициатива в държавните фирми за развитие и инвестиране, а те преобладават в стопанския сектор. Печалбата в държавните фирми, които създават над 80% от БВП почти се стопи, докато частният сектор естествено регистрира ниска облагаема печалба.

Стабилни постъпления за бюджета осигуриха данъците, които имат за база доходите на работещите в държавните предприятия - данъкът върху общия доход и вноските за държавното обществено осигуряване.

Ако се приеме хипотезата за трансформиране на печалба в работна заплата в държавните предприятия след премахването на централизираното разпределение на доходите, то прехвърлянето на данъчното бреме към трудовите доходи е обосновано от гледна точка на фискалните претенции. Заплатата, получавана в държавните предприятия, има предим-

ството да се облага при източника и да подлежи на контрол. Освен това тя служи като база за изчисляване на данъци, включвани в присъщите разходи и изплащани за сметка на печалбата на предприятията. Това са вноските за държавното обществено осигуряване, за фонд „Безработица“³ и данъкът върху нарастването на средствата за работна заплата.

Общо тежестта на осигурителните вноски варира между 27 и 57% в зависимост от регистрацията на фирмата,⁴ като за държавните предприятия тя е средно около 42 и 57% от brutното възнаграждение на заетите, а за частните фирми е 17, 27, или 37% в зависимост от обхвата на осигуровката и формата на трудовото правоотношение.

Изплащането за сметка на печалбата на данъци и вноски, които се изчисляват на база работна заплата, запази стабилни източници на постъпления в бюджета, но увеличи много разходите за труд в предприятията. Най-добрият вариант за упражняване на трудова дейност стана самонаемането или сключването на трудови договори, при които социалното осигуряване е задължение на индивида, а не на работодателя. Разпространиха се краткосрочните трудови правоотношения и гражданските договори.⁵ Вратичка за минимизиране на разходите за социалното осигуряване представляваше възможността за начисляването им на база минимална работна заплата за страната. Тя се промени само веднъж през 1991 г. и още веднъж през 1992 г.

Усилията да се избегне плащането на социални осигуровки бяха провокирани от безперспективността на социалния фонд. От 1991 г. се дискутира неговото реструктуриране. По-голямата част от осигуровката е свързана с бъдещото получаване на пенсия за изслужено време, но с реформата се появиха нови възможности за насочване на спестяванията. Повишаването на номиналните лихвени проценти, появата на ценни книжа на банки и предприятия, както и очакванията за някакво участие в приватизацията, обезсмислят вложенията в осигурителен фонд с неизвестно бъдеще. Изравняването на пенсиите, които се изплащат от фонда сега, обезсърчава плащането на осигуровки за държавното пенсионно осигуряване.

Увеличените разходи за труд в държавните предприятия не водят непременно до по-голямо освобождаване на заети, тъй като тези разходи се покриват от печалбата. Въпреки това, границата на работната заплата, над която е невъзможно да се поддържа същата заетост, се повиши. Изплащането на осигуровки на база минимална работна заплата се използва от предприятията за изкуствено поддържане на заетост, при което работниците се трудят на няколко различни места, без да плащат там осигуровки.

Увеличените разходи на труд влияят върху формите на развитие на частния сектор като разпространяване на самонаемането, работата на няколко места (при което едното по възможност е държавно предприятие), регистрирането на малки фирми (които се облагат по закона за данъка върху доходите на физически лица), т.е. стимулират раздробяването на стопанската дейност.

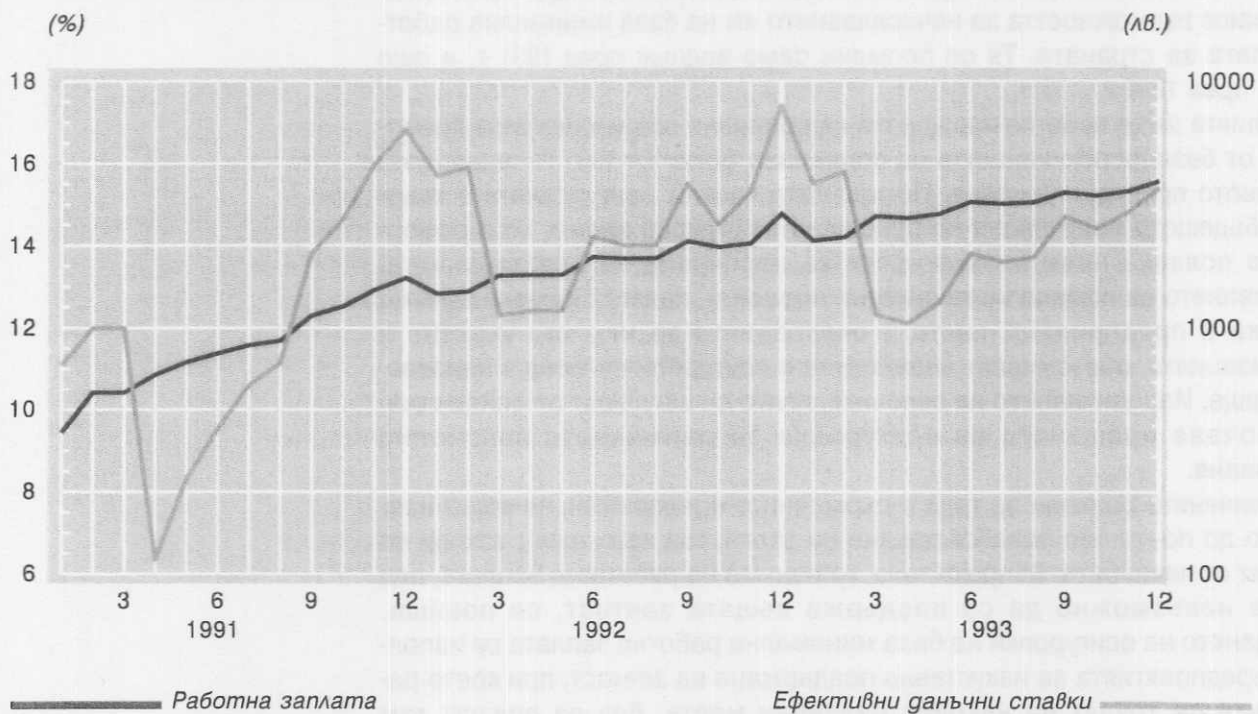
Допълнителен мотив за развитието на малките фирми и самонаемането даде и законът за данъка върху общия доход. Разпоредбите в него, ко-

ито засягат доходите от самостоятелна стопанска дейност (регистриране като едноличен търговец, самонаемане, получаване на хонорари), определят изключително широко онези разходи на едноличната фирма, които се признават за присъщи и се приспадат от дохода преди облагането. Те дадоха възможност да се включват в тях статии, които са по същество лично потребление на собствениците.⁶

През април 1991 г., март 1992 г. и март 1993 г. бяха коригирани обхватите на облагане по данъка върху доходите на физическите лица и едноличните фирми в съответствие с инфлационния растеж на доходите. Тъй като не се възприе принципът за автоматично индексирание на обхватите, данъкът върху общия доход осигурява растящи приходи за републиканския и общинските бюджети при инфлационното преминаване на доходите в обхвати с по-висока данъчна ставка.

Графика 1

Ефективни средни данъчни ставки върху средната работна заплата*

* Лява скала - ефективни средни данъчни ставки
Дясна скала - средна месечна работна заплата

Самонаемането и размножаването на дребните частни фирми като следствие от увеличените разходи за труд ограничава възможностите на данъчните органи да контролират начисляването и събирането на всички останали видове данъци, особено на косвените. Така кръгът се затваря.

Разширяването на частния бизнес предполага адекватни промени в данъчното законодателство. Главната посока е стабилизирането на косвени-

те данъци, като се въведе данъка върху добавената стойност с единна данъчна ставка. Очакваното първоначално увеличение на цените е 6-8%⁷ при ставка от 18% и събираемост на данъка 60%. Такова облагане е неутрално и поставя съотношенията на цените в зависимост от търсенето и предлагането при еднакви стимули за производителите. Всеизвестно е дисциплиниращото въздействие на данъка върху добавената стойност по линия на взаимния контрол при отчитането на продажбите и поупките.

Недостатъците на съществуващата система на бюджетни приходи могат да се смекчат чрез развиване на подходяща мотивация у данъкоплатците. Когато конкретните постъпления се свържат с конкретни разходи, за които индивидът знае какво **може и трябва** да получи срещу парите, които дава, отпадат принципните проблеми на бюджета. Елементарен пример е създаването на здравноосигурителен фонд, от който да се покриват разходите за здравеопазване и изплащането на осигуровки при временна нетрудоспособност и заболяване.

Разходите

Структурата на бюджетните разходи се промени коренно през 1991 и 1992 г. Съкращаването на общите разходи стана главно за сметка на субсидиите за производствената дейност, на преките държавни инвестиции за бюджетната сфера и на разходите за издръжка на бюджетните организации (без да се включват разходите за заплати и стипендии). Ограничаването на бюджетните разходи следваше традиционни пътища. Намаляха се онези от тях, които най-малко засягат интересите на отделни групи, пряко свързани с бюджета. Като резултат, относително се увеличиха плащанията за пенсии, социални помощи и стипендии, както и за заплати на държавните служители.

Таблица 2

Структура на бюджетните разходи

(%)

	1991г.	1992г.	1993г.
Разходи без лихви	85.3	85.0	75.1
Заплати	10.5	13.4	13.5
Пенсии и помощи	30.2	31.2	31.5
Разходи за стоки	29.8	27.2	24.6
Субсидии за производството	9.2	4.2	4.8
Лихви	14.7	15.0	20.7
в т.ч. вътрешни лихви	13.8	11.2	18.4

Субсидиите за производството намаляха поради освобождаването на цените. Единствено цените на електро-, топлоенергията и транспорта се фиксират от правителството, което разпределя за тях субсидии от републиканския бюджет. Разходите за инвестиции в бюджетните организации се стабилизираха на равнище от 2.2-2.5% от БВП.

Взаимоотношенията на бюджета с банковата система се измениха и обслужването на вътрешния държавен дълг се превърна в сериозно разходно перо.

Съкращаването на разходите породи сериозни бюджетни проблеми вследствие на инерцията на наследената „социалистическа“ структура. Прилаганото доскоро разделяне на дейностите на производствени (материално производство) и непроизводствени (услуги) означаваше различни принципи за финансирането им. Непроизводствените услуги⁸ се издържаха изцяло за сметка на бюджета, независимо че най-големият им потребител е индивидът, а в много малка част - държавата. Търсенето и предлагането на тези услуги се опосредстваше от бюрократичната машина, което напълно изкривяваше реалните съотношения на цените.

За разлика от бързото реструктуриране на данъчната тежест, реструктурирането на разходната част на бюджета се оказа нерешим проблем в общата реформа на бюджета. **Обемът на услугите, които държавата предоставя безплатно за населението остава същия, въпреки че качеството им се влоши неимоверно. През 1991 и 1992 г. започна стихийен процес на разслояване в производството на услуги и съчетаване на частната практика и държавното финансиране.** Качеството на услугите пада независимо от формата на осъществяването им. Очевидно бюджетът не може да покрива разходите за нормалното функциониране на тази сфера. Откъсването на търсенето от предлагането на тези услуги, което се запази, води до нерационално изразходване на средствата. Страхът от нарастване на социалното напрежение при преминаване към заплащане на определена част от услугите е огромен. Разбирането, че държавата е длъжна да ги предлага „безплатно“ на населението, пречи за създаването на условия за ефективното им производство.

Много труден се оказва проблемът с реструктурирането на фонд „Държавно обществено осигуряване“. Той покрива пенсии, осигуровки при трудови злополуки и временна нетрудоспособност поради заболяване, разходи за жените-майки до навършване на двегодишна възраст на децата и детските добавки.

През 1991, 1992 и 1993 г. фондът приключи с дефицити, които бяха покрити с трансфер от републиканския бюджет. За да се вмести в наличните ресурси, които акумулира от вноските върху работната заплата, фондът трябваше да съкрати разходите.

Пенсиите представляват две трети от разходите на фонда за социално осигуряване.⁹ През 1991 г. годишният брой на новите пенсионери се удвои и достигна 120 хил. души в резултат от някои решения, засягащи заетостта.¹⁰ През 1992 г. потокът от пенсионери се нормализира на равнище от 60-70 хил. души, но общият им брой достигна 2.5 млн. души.

Индексирането на пенсиите през 1991 г. постепенно доведе до намаляване на диференциацията между минимална и максимална пенсия и породи социално напрежение. През 1992 г. беше направен опит чрез актуализиране на пенсиите и промяна в схемата за изчисляването им да се намали социалното напрежение, но уравниловката остана. **Пенсията в момента наподобява социална помощ.**

Икономите, които фондът постигна с премахването на диференциацията в пенсиите, не са достатъчни, за да се вмести в ограничените си ресурси. Замразяването на детските добавки през 1992 г. и на минималната заплата позволи разходите по Указа за насърчаване на раждаемостта да намалееят чувствително. Намалява абсолютно и броят на осигурените по този указ деца до 18-годишна възраст и майки с деца до двегодишна възраст.

Интересите, свързани с реструктурирането на фонда за социално осигуряване, са разнопосочни и досега не се промени организацията му. Безперспективността на съществуването му в този вид демотивира и плащането на осигурителните вноски.

Възможностите за намаляване на бюджетните разходи без реалното им реструктуриране стават все по-малко. Същевременно расте ново разходно перо - лихвите по обслужване на вътрешния държавен дълг. Нормалното функциониране на бюджета, което означава и нормално плащане на лихвите по вътрешния дълг, предполага строга фискална рестрикция.

Дефицитите

Бюджетният дефицит „се появи“ през 1990 г., когато се ускори процесът на ерозиране на бюджетните постъпления при липсата на интерес за ограничаване на бюджетните разходи.

През 1991 и 1992 г. първичният излишък на консолидирания държавен бюджет е 2.37 и 0.92% към БВП. Той се появи благодарение на трансфера от Централната банка към републиканския бюджет на превишаването на приходите над разходите на Централната банка.¹¹ През 1991 г. данъкът върху „печалбата“ на БНБ е 3.5% от БВП, а през 1992 г. - 1.6%. Без този трансфер първичният излишък става дефицит - през 1991 г. от -1.2%, а през 1992 г. от -0.7% към БВП. Съответно се променя и оценката за строгостта на фискалната политика. През 1992 г. степента на рестрикция е по-голяма, отколкото през 1991 г. През 1993 г. първичното салдо е отрицателно и представлява -2.1% към БВП.

Реалните лихви, които бюджетът плаща по вътрешния държавен дълг, са отрицателни, поради по-високото равнище на инфлацията спрямо равнището на основния лихвен процент. Оперативният бюджетен излишък като сума от първичния излишък и платената реална лихва представлява през 1991 г. 21.7% от БВП, а през 1992 г. - 4.0%. През 1993 г. оперативното салдо е отрицателно и е -1.8% към БВП.

Съществуването на оперативен излишък е показателно за рестриктивния характер на фискалната политика, ако номиналните лихви се използват за възстановяване на инфлационното обезценяване по главницата на държавния дълг, а не като източник на доходи. Как банките разпределят приходите си от лихви не може да се докаже с числа. Но от гледище на бюджета **лихвите, които той им плаща, в голяма степен се връщат под формата на данък върху печалбата на финансовите институти, които бюджетът използва главно за потребление.** Следователно положителният оперативен излишък през 1992 г. не означава рестрикция, а преразпределяне на доходи. Централната банка, която е най-големият платец на данъци

от финансовите институти през 1991 г., връща на бюджета като „данък върху печалбата“ 95.5% от платените ѝ от бюджета лихви, независимо че реалната им стойност не е достатъчна да покрие загубата от инфлационното обезценяване на държавния дълг. През 1992 г. Централната банка връща 72.7% от получените от бюджета лихви, а за деветте месеца на 1993 г. - 65.8%.

Салдата на консолидирания държавен бюджет при направените корекции с трансфера от Централната банка не дават основание да се твърди, че е провеждана рестриктивна фискална политика през трите години на стабилизация.

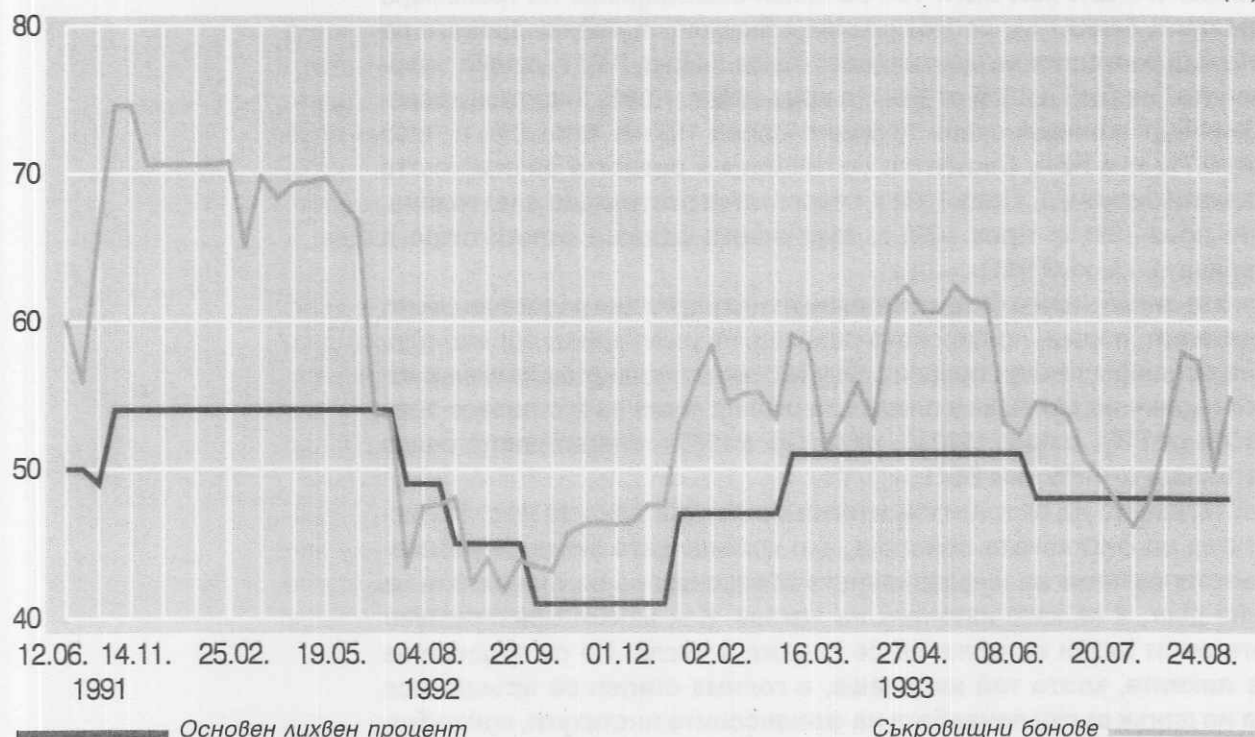
Финансиране на бюджетния дефицит

Финансирането на касовия бюджетен дефицит се извършваше чрез кредитиране от банковата система под формата на съкровищни бонове и преки кредити от Централната банка в съотношение 1:1. Траншовете от МВФ, Световната банка и други международни финансови институти не се използваха непосредствено за тази цел, а позволиха да се намали стесняването на кредитите за неправителствения сектор.

Графика 2

Годишни лихвени проценти по съкровищните бонове

(%)

През 1991 г. се създаде първичен пазар на държавни ценни книжа. Предлагана се краткосрочни (тримесечни) съкровищни бонове с отстъпка,

която съответстваше на лихвите по новите кредити, т.е. с 8-10 пункта над основния лихвен процент. Първоначалните опити за създаване на пазар на държавните ценни книжа се оказаха много „скъпи“ за бюджета. До края на 1991 г. се натрупаха краткосрочни задължения в размер на 10.6% от вътрешния дълг при неблагоприятен за бюджета лихвен процент. Кредитите, които бюджетът можеше да получи от БНБ, се отпускаха по основния лихвен процент.

От началото на 1992 г. се промени тактиката на финансовото министерство. Минималната цена, по която то започна да предлага съкровищни бонове, съответстваше на лихва под основния лихвен процент. **С това автоматично се изключи участието на търговските банки на този пазар, поради неблагоприятните за тях проценти, които не се компенсираха от по-ниския риск.**

Понижаването на лихвените проценти по съкровищните бонове **предостави пазара на държавни ценни книжа на Държавна спестовна каса (ДСК), която се превърна в най-едрия купувач.** Поради ниските проценти по депозитите на населението, кредитирането на бюджета по основния лихвен процент не носи загуба за ДСК, а населението беше пряко **въвлечено във финансирането на бюджетния дефицит.**

От края на 1992 г. лихвите по съкровищните бонове започнаха да нарастват. Една от целите беше да се създадат условия за развитие на вторичен пазар, като чрез „операции на отворения пазар“ Централната банка да регулира паричната маса. Втората цел беше да се включат и търговските банки в търговете на съкровищни бонове с перспектива да се започне препродажбата им на населението.

Основните купувачи на държавен дълг останаха Държавната спестовна каса, Държавният застрахователен институт и някои търговски банки. Това предопределя и равнището на лихвите по ДЦК след изравняването на търсенето и предлагането при всяка емисия. На скромния финансов пазар може да се арбитрира между държавни ценни книжа, валута и кредити за неправителствения сектор. Това поставя неизгодни условия за бюджета, тъй като новите кредити носят лихва с 8-10 пункта над основния лихвен процент.

Колебанията на лихвените проценти по съкровищните бонове през 1993 г. около равнището на основния лихвен процент са свързани с матуритета на емисиите. Най-търсени са тримесечните бонове и съответно тяхната цена е най-висока, докато при книжата с падеж шест и девет месеца цената е по-ниска, за да покрие и премията за риска. Несигурността произтича от политиката на Централната банка по отношение на основния лихвен процент, както и от динамиката на инфлацията.

От септември 1993 г. се появиха лихвоносни съкровищни бонове, които се продават по номинал и носят лихва, равна на основния лихвен процент с надбавка, но отново със срочност в рамките на годината. Беше направена емисия на облигации със срок от три години със символична сума.

Съкровищните бонове са скъп начин за финансиране на дефицита, защото са краткосрочни инструменти за покриване на временен недостиг на средства. **Бюджетният дефицит обаче има постоянен характер и предполага финансиране с дългосрочни дългови инструменти.**

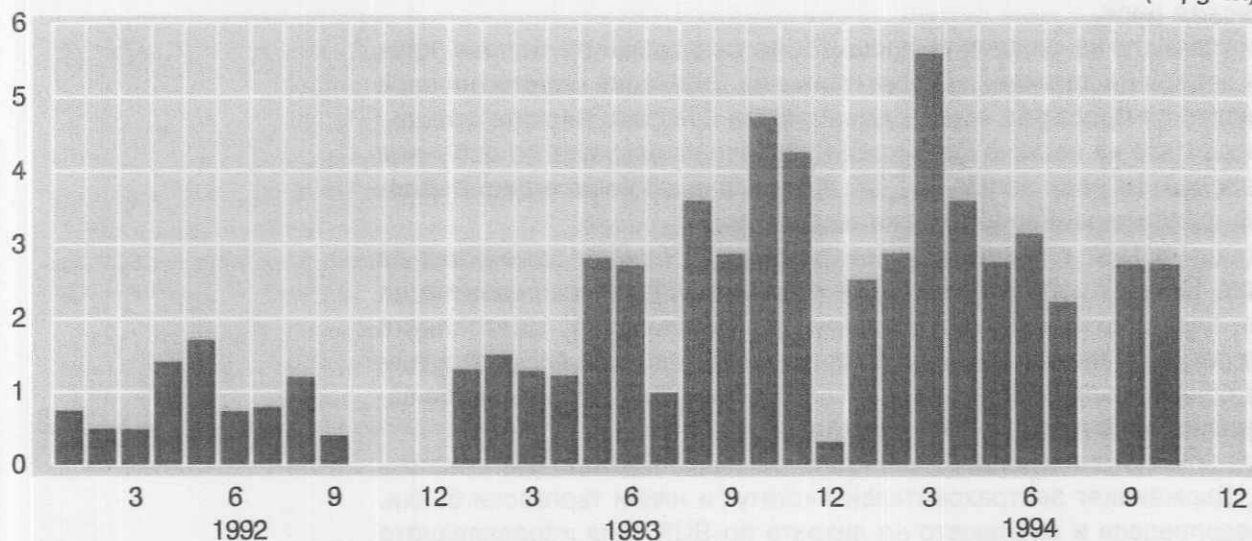
Интензивните емисии на краткосрочни бонове през 1993 г. доведоха до ускорено натрупване на краткосрочен дълг по високи лихвени проценти и налагат експоненциално нарастване на новите емисии за посрещане на погашенията по старите.

Посрещането на падежите през октомври и ноември 1993 г. създаде затруднения за бюджета. В края на годината икономиката „загрява“ и търсенето на ликвидни средства се увеличава.

Графика 3

Падежи на съкровищни бонове по месеци

(млрд. лв.)

Вероятността притежателите на краткосрочен дълг да предпочетат изплащането в брой в деня на падежа се повишава, а това води до създаване на криза на ликвидността за бюджет, който е в перманентен дефицит. Нарасналата величина на падежите по месеци през 1994 г. означава, че **нетният приход от емисиите на държавни ценни книжа ще бъде почти нула**. За да се осигури прехвърлянето на дълга от падежирали в нови ДЦК, ще трябва да се преоцени равнището на лихвения процент, по който те се предлагат, номинацията им и възможностите за реализацията им пряко на населението.

Другата половина от финансирането на бюджетния дефицит се пое от Централната банка. В съответствие със закона за БНБ, тя може да отпусне само краткосрочни (до три месеца) кредити на бюджета, които се възстановяват в рамките на календарната година. Тези постановки в закона за БНБ на практика изключват всяка възможност за дългосрочно кредитиране на бюджетния дефицит, което е несъвместимо с постоянния му характер. **Противоречието между закона за БНБ и реалното състояние на бюджета доведе на практика до трансформиране на краткосрочните кредити от 1991 г. в дългосрочни**. През 1992 г. със Закона за държавния бюджет беше определено кредитите от БНБ за покриване на

бюджетния дефицит да бъдат десетгодишни с лихва, равна на основния лихвен процент.

Предвиждането само на краткосрочни кредити за бюджета, предоставяни от Централната банка е постановка, близка до съществуващите системи за финансиране в развитите икономики, но не отговаря на реалностите в България, тъй като бюджетът се нуждае от дългосрочни кредити за разпределяне на тежестта на дефицита във времето и намаляване на заплахата от монетизация на дълга или от увеличаване на данъчното бреме.

Сеньораж

Кредитирането на бюджетния дефицит чрез преки кредити от Централната банка се определя като инфлационно, защото при равни други условия води до нарастване на резервните пари, а оттам - и на паричната маса. Нарастването на парите в населението се нарича сеньораж.¹² **Вниманието, което му се отделя, не отговаря на значението му като източник на доходи за бюджета.** У нас правото за печатане на пари е предоставено на Централната банка. Влиянието на бюджетния дефицит върху растежа на парите в населението и следователно върху инфлацията се опосредства от операциите на БНБ.

Сеньоражът може да се изчисли, като месечното номинално изменение на паричната база¹³ се дефлира с индекса на потребителските цени за месеца. Два са компонентите на сеньоража - инфлационен и реално изменение на търсенето на резервни пари. Резервните пари са основен източник на Централната банка, с който тя кредитира правителството, осигурява рефинансиране на търговските банки и регулира валутния резерв и валутния курс. Изменението на паричната база не се дължи единствено на финансирането на дефицита, а и на другите операции на Централната банка. По аналитичните сметки на БНБ е възможно да се изчисти влиянието на рефинансирането на търговските банки върху резервните пари. **Увеличаването на реалното търсене на парична база може да се обясни с извършването на две операции: първо, поддържане на валутния резерв и валутния курс и второ, финансиране на бюджетния дефицит.**

Формулата за изчисляване на сеньоража е следната:

$$S = \frac{n_t}{1 + n_t} \cdot M_{t-1} + M_t - M_{t-1},$$

където

n_t е инфлацията за период t ,

M_t - паричната база (с изчистване на влиянието на рефинансирането на търговските банки) в реално изражение.

Първият израз от дясната страна на уравнението е инфлационният компонент на сеньоража, а вторият представлява изменението на реалното търсене на резервни пари.

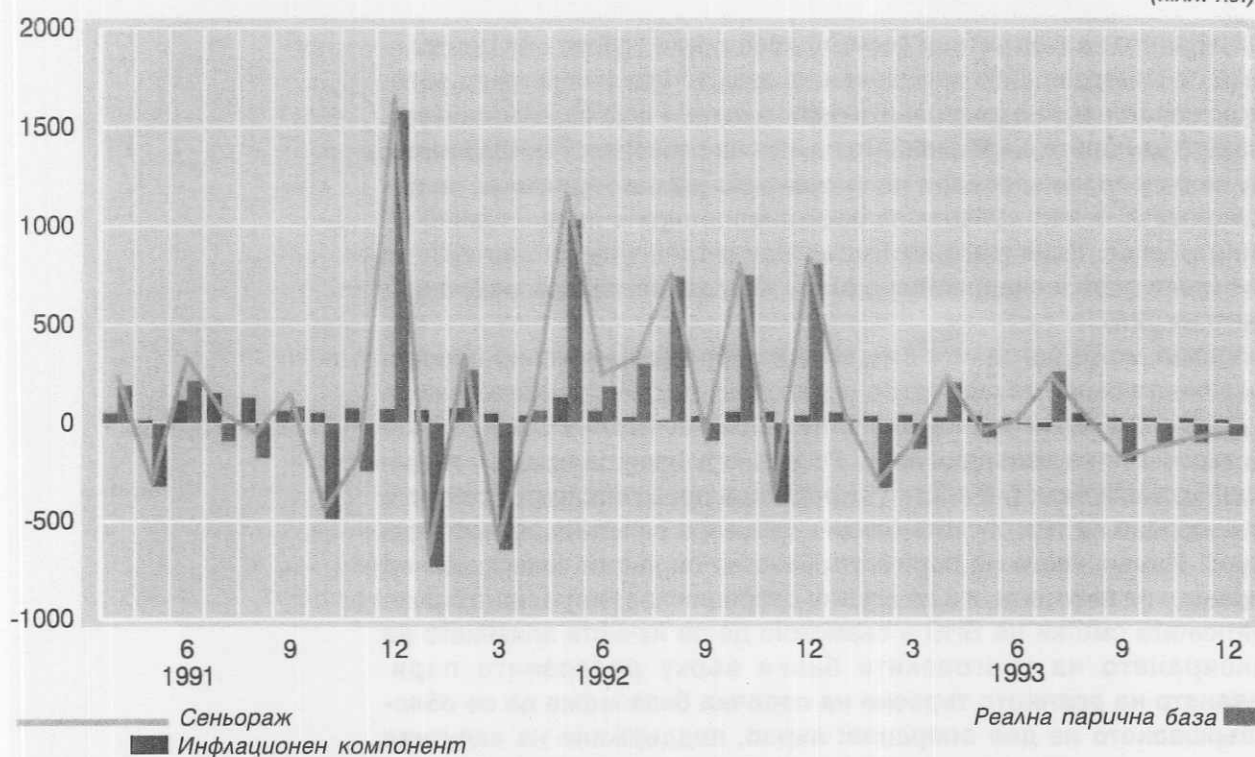
Динамиката на сеньоража е различна в периода от началото на стабилизацията до април 1992 г. и след това. Първоначалният скок на инфлаци-

ята през февруари 1991 г., когато се въведе еднократна либерализация на почти всички цени, се прояви като еднократен инфлационен данък, след което равнището на сеньоража остана почти неизменно. От май 1992 г., когато беше направена нова корекция на цените на контролираните стоки, сеньоражът започна да расте с ускорени темпове до края на годината.

Графика 4

Месечно изменение на сеньоража*

(млн. лв.)

* Изчислен на база резервни пари на БНБ

През 1991 г. кредитите от Централната банка и трансферът на печалба към бюджета не са довели до реално увеличение на паричната база.¹⁴ Рестриктивната парична политика в началото на реформата, намаленото търсене на кредити от неправителствения сектор, спадът в реалните доходи на населението и в потреблението му позволиха финансирането на бюджетния дефицит да не бъде свързано с растеж на парите.

През 1992 г. реалната парична база се увеличи спрямо 1991 г. Една от причините е изграждането на валутния резерв на банката. Закупуването на валута от БНБ е допринесло за 58% от увеличението на паричната база, а за финансирането на бюджетния дефицит са използвани останалите 42%.

Общата величина на сеньоража, чрез който Централната банка финансира бюджета пряко и косвено (чрез поддържане на валутния курс), намалява през 1992 г. в сравнение с 1991 г. и става отрицателна през 1993 г.

Таблица 3

Сеньораж и неговите компоненти

(млрд. лв.)

	1991 г.	1992 г.	1993 г.
Сеньораж	6.4	2.9	-0.3
Инфлационен компонент	6.7	0.6	0.3
Реално търсене на резервни пари	-0.3	2.2	-0.6

През 1993 г. бюджетният дефицит се финансираше интензивно чрез емисии на държавни ценни книжа, което е едната причина за намаляване на реалното търсене на парична база. Втората причина е в надвишаването на продадената валута от Българската народна банка спрямо купената, за разлика отново от 1992 г.

Стесняване на кредита за неправителствения сектор

Ако бюджетът не се финансира чрез емисия на парични знаци, то другата възможност е да се стеснява кредита за неправителствения сектор. Като се използва сегашната сконтирана стойност към декември 1990 г. на база официалния измерител на инфлацията (индекса на потребителските цени), се оказва, че през 1991 г. вътрешният кредит спада драматично, като кредитът за правителството намалява по-бавно от този за неправителствения сектор.¹⁵ През 1992 г. съотношенията се променят. Общата сума на реалния вътрешен кредит нараства, като кредитът за правителството расте много по-бързо. **Над една трета от нарастването на реалния кредит за правителството се покрива от увеличената парична маса, а останалата част - от стесняването на кредита за неправителствения сектор.**

Таблица 4

Верижни индекси на основните парични агрегати*

(%)

	1991 г.	1992 г.	1993 г.
Вътрешен кредит	42.9	115.0	116.3
Кредит за правителството	80.7	164.9	127.6
Кредит за неправителствения сектор	43.6	96.7	108.4
Широки пари	40.3	99.7	100.9
Квази-пари	50.4	105.6	108.2
Спестявания в ДСК	29.3	98.4	93.7

* Индексите са изчислени на база сегашна сконтирана стойност към декември 1990 г. на паричните агрегати в края на всеки период.

През 1992 г. реалните спестявания в левове се увеличават, което предоставя възможността за пренасочване на по-голямата част от реалните ресурси към финансирането на бюджетния дефицит. Растежът на спестяванията се стимулираше и от необлагането с данък на доходите от лихви. В реално изражение широките пари през 1992 г. намаляват незначително в

сравнение с 1991 г., но се извършва реструктуриране вътре в тях, като се увеличават квази-парите, поради прехвърляне на парични средства от безсрочни към срочни депозити. Освен реструктуриране вътре в широките пари се извършва и реструктуриране по търговски банки на депозитите на населението и на фирмите. През 1992 г. спестяванията на населението в Държавната спестовна каса реално намаляха. На фона на общото увеличаване на квази-парите, това означава прехвърляне на средства и вложители към търговските банки, предлагащи и по-добри условия по срочните депозити.

Включването на ДСК пряко във финансирането на дефицита през 1992 г. стана възможно поради значителните спестявания в нея и ниския лихвен процент, който тя предлага. В краткосрочен план тя може да кредитира бюджета по основния лихвен процент, без да губи от това. В дългосрочен план запазването на ниските лихви по депозитите поражда отлив на спестяванията, който се наблюдава през 1992 г. и особено през 1993 г.

Монополът на Държавната спестовна каса върху депозитите на населението ерозира под въздействието на по-високите лихви, които търговските банки предлагат. Както включването на търговските банки, така и доброволното участие на населението във финансирането на дефицита може да става при повишаване на лихвените проценти по държавния дълг над основния.

През 1993 г. кредитът за правителството продължава да расте в реално изражение с изпреварващи темпове. Операциите на БНБ за поддържане на валутния курс доведоха до намаляване на паричен агрегат М1, което го елиминира като източник на средства за финансиране на правителствените разходи. Следователно стесняването на кредита за неправителствения сектор представлява основният инструмент за прехвърляне на кредитни ресурси към бюджета.

Държавният вътрешен дълг

Управляването на държавния дълг е самостоятелен проблем, различен от фискалната и паричната политика. Фискалната политика поставя рамката, в която дългът може да се контролира. Големите разходи по обслужването му предполагат наличието на положително или поне нулево първично салдо. Това поставя ограничения отгоре върху разходната страна на бюджета в бъдеще и отдолу върху приходната. Паричната политика влияе чрез величината на лихвените проценти и източниците за финансиране на дефицита. Структурата на държавния дълг и неговото управление на свой ред ограничават свободата на Централната банка да определя принципите и инструментите на паричната си политика.

В края на 1990 г. вътрешният дълг на бюджета (вкл. дълга по фонд „Държавно кредитиране“ от 2,2 млрд. лв., дълг на селското стопанство от 1,9 млрд. лв., трансформирани в държавен дълг и 7,2 млрд. лв. държавен дълг) представлява **32.0%** от БВП за годината. В края на 1991 г. отношението на вътрешния дълг към БВП е само **15.7%**, т.е. **реално той намалява почти два пъти**. Спадът е резултат от инфлационното обезценяване и от погасяване на част от дълга към БНБ от Министерство на финансите.

През 1992 г. държавният дълг расте прогресивно до 20.7% от БВП в края на годината, а през 1993 г. - до 30% от БВП.

Ако натрупването на дългове на предприятията към банковата система до 1990 г. се извършваше поради нежеланието на държавата да покрива инвестиционните им разходи, породени от необмислени планови задачи, то в момента тече обратният процес на превръщане на тези дългове в държавни. Това става както по линия на финансирането на бюджетния дефицит, така и чрез актове на правителството, заменящи непогасяеми дългове на предприятията по активите на банките с държавни ценни книжа.

До края на 1992 г. държавата е поела като свой дълг около 5 млрд. лв. дълг на предприятията, което е една четвърт от прираста на вътрешния дълг за годината. Предстои обсъждането в Народното събрание на проектозакон за трансформиране на нови 70-75 млрд. лв. дълг.

Външното финансиране и през двете години е отрицателно, т.е. държавата извършва повече плащания навън, отколкото са постъпленията. Заедно с платените външни лихви разходите на бюджета извън страната са 10.2% от прираста на вътрешния дълг през 1991 г. и 8.7% през 1992 г.

Усилията на правителството през 1992 г. да привлече по-евтини ресурси за финансиране на бюджетния дефицит и да си осигури дългосрочни кредити доведоха до подобряване на структурата на вътрешния дълг по отношение на падежите, като краткосрочният дълг от 12.8% в края на 1991 г. се увеличи само на 17.2% в края на 1992 г. Това стана възможно чрез трансформиране на дълг по държавни ценни книжа в дълг към БНБ в средата на годината, както и чрез емитиране на тригодишен облигационен заем, който се пое изцяло от ДСК. **Кредитите от Централната банка нараснаха, като делът на задълженията на бюджета към нея се увеличи от 47.7% в края на 1991 г. до 56.8% в края на 1992 г.** Масовото емитиране на краткосрочни държавни ценни книжа през 1993 г. доведе до увеличаване дела на краткосрочния дълг до 42% в края на годината. **Влошената срочност ще предизвика кръгооборот на държавните ценни книжа, който би ги елиминирал като източник на средства за финансиране на текущия дефицит.**

Финансирането на бюджетния дефицит, също както характера на данъчната система, оказва съществено влияние върху икономиката. Емисията на пари като средство за покриване на бюджетния дефицит води до ускоряване на инфлацията, а стесняването на кредита за неправителствения сектор ограничава инвестициите.

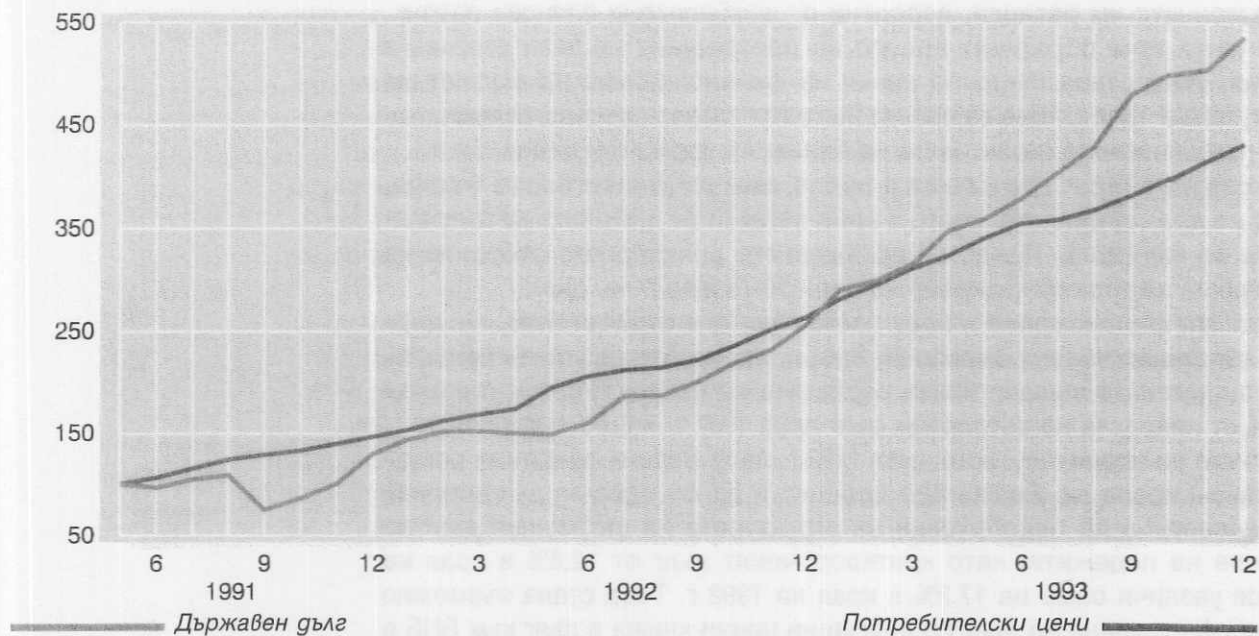
Динамиката на вътрешния държавен дълг в текущия период предопределя бюджетния дефицит в бъдеще и поради това е разумно да се определят границите на изменението му. В конкретните условия на страната, първото условие е нарастването на дълга да става с темпове, по-бавни от инфлацията, за да се предотврати инфлационната спирала, породена от финансирането на бюджетния дефицит чрез парична емисия. По този начин се лимитира реалното нарастване на дълга и съответно се ограничават разходите по обслужването му в реално изражение.

Второто условие е дългът да не нараства с темпове, по-високи от растежа на кредитните ресурси (или спестяванията на населението), с което се избягва опасността от ускорено стесняване на кредита за неправителствения сектор.

Графика 5

Динамика на вътрешния държавен дълг и на потребителските цени

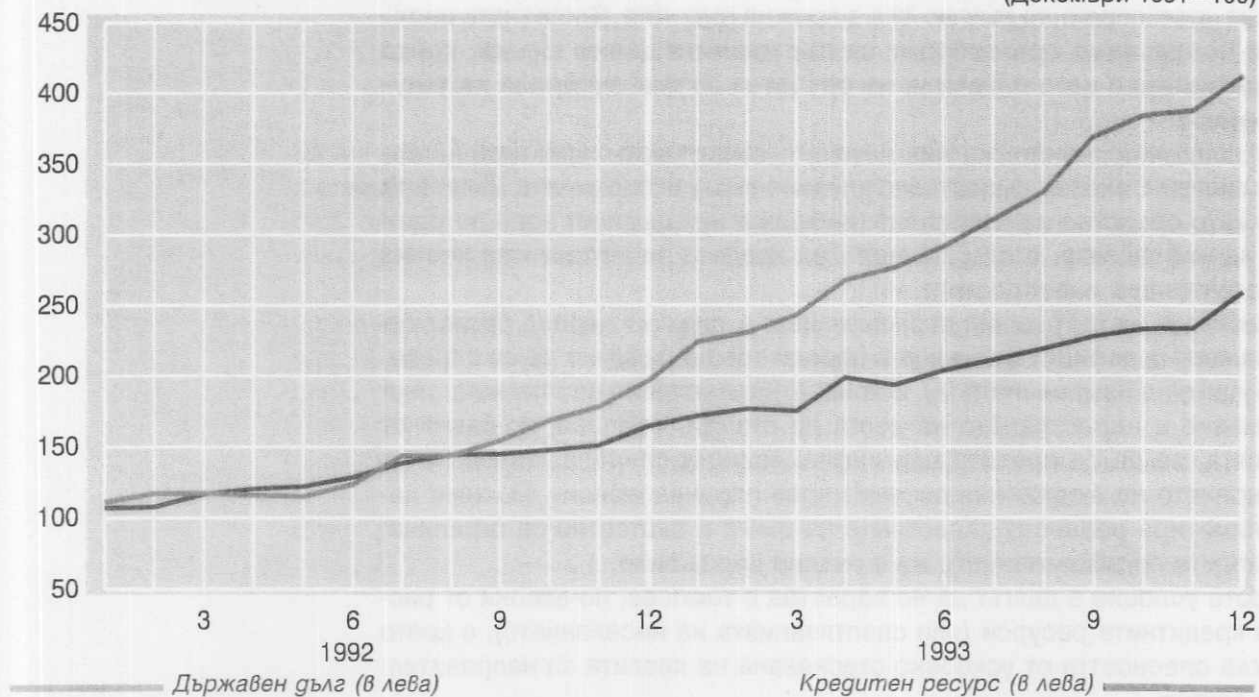
(Април 1991 = 100)

Графика 6

Динамика на вътрешния държавен дълг и левовия кредитен ресурс

(Декември 1991 = 100)

До средата на 1992 г. увеличаването на държавния дълг ставаше в границите, поставени от тези две условия.

От края на 1992 г. държавният дълг започна да расте много по-бързо, както спрямо инфлацията, така и спрямо спестяванията. Делът на държавния дълг в лева към левовите кредитни ресурси се увеличи от 23.3% в края на 1991 г. и 27.8% в края на 1992 г., на 37.0% в края на 1993 г.

Заклучение

В краткосрочна перспектива възможностите за намаляване на бюджетния дефицит са ограничени. Приемането на закона за данъка върху добавената стойност¹⁶ е единствената значима промяна в данъчната система, която обаче не е подкрепена с изменение в другите видове данъци. В разходната страна на бюджета също не се предвижда реструктуриране. В условията на растящи лихви по обслужването на държавния дълг това означава сериозни проблеми при контрола върху дефицита. Фискалната рестрикция ще трябва да се увеличава по отношение на разходите на бюджетните организации и социалното осигуряване. Поради липса на средства се съсипват големи отрасли от сферата на услугите като здравеопазването и образованието. Без радикална промяна в двете страни на бюджета - приходната и разходната, неговото дестабилизиращо влияние върху икономиката ще се усилва. То може частично да се компенсира чрез разумно избрани механизми и инструменти за финансиране на дефицита и разпределяне на тежестта му във времето.

Бележки

- 1 Включват образованието, здравеопазването, културата, науката, комуналното стопанство, органите на държавната власт и държавното управление.
- 2 С освобождаването на цените изчезна първопричината за субсидиране на производството.
- 3 Осигурителните вноски срещу безработица не влизат в приход на консолидирания държавен бюджет, а са ресурс за самостоятелния фонд „Професионална квалификация и безработица“, от който се плащат помощите за безработни.
- 4 Регистрацията по смисъла на Търговския закон, приет през 1991 г.
- 5 През 1993 г. се направиха промени в статута на гражданските договори, като осигуряването на работещите по тях стана задължение на юридическото лице, което сключва договора.
- 6 Най-очевидният пример е закупуването на леки коли и обзавеждане на името на фирмата през 1991 и 1992 г.
- 7 Оценка на автора.
- 8 Включват образованието, здравеопазването, културата, науката, комуналното стопанство, органите на държавната власт и държавното управление, спорт и физкултура.
- 9 През 1991 г. делът им в общите разходи на фонд „Държавно обществено осигуряване“ е 70.4%, през 1992 г. се увеличи на 75.9%, а през 1993 г. достигна 80%.
- 10 В края на 1990 г. се прие решение за ранно пенсиониране, като пенсионната възраст се намали с три години: за жените от 55 на 52 години, а за мъжете от 60 на 57 г. по желание на пенсионера.
- 11 Тази възможност е предвидена в закона за Българската народна банка (БНБ).
- 12 Сеньоражът е правото на държавата да печата пари, за да посреща разходите си.

- 13 Паричната база включва нетните взаимоотношения на Централната банка с търговските банки, когато се използва за изчисляване на сеньоража.
- 14 За да се направи сравнението в изменението на паричната база, показателите от декември 1991 г. и декември 1992 г. са приведени в съпоставим вид чрез сконтиране с дефлатора на БВП през 1991 и 1992 г. спрямо 1990 г., както е направена и корекция за съответния спад в реалния БВП.
- 15 Неправителственият сектор включва всички държавни предприятия и частния сектор. През 1991 г. кредитът за частния сектор включва основно кредитите, отпуснати на населението за жилищни нужди. С повишаването на лихвените проценти от февруари 1991 г. се даде възможност този вид кредити да бъдат погасени до април същата година при стария лихвен процент. Населението върна около 2 млрд. лв. Намаляването на кредита за частния сектор в реално изражение е много по-голямо по размер, отколкото намаляването на кредита за държавните предприятия.
- 16 Законът влиза в сила от 1 април 1994 г.

Литература

- Atkinson, B. A. and J. E. Stiglitz**, Lectures on Public Economics (New York: McGraw-Hill Book, 1981).
- Blanchard, O. J. and S. Fischer**, Lectures on Macroeconomics (London: MIT Press, 1989).
- Brock, P. L.** „Inflationary Finance in an Open Economy,” *Journal of Monetary Economics*, Vol.14 (1984).
- Easterly, W. and K. Schmidt-Hebbel**, „The Macroeconomic of the Public Sector Deficits,” Working Paper, No. 775 (Washington: The World Bank, October 1991).
- Fry, M. J.**, „Can a Central Bank Go Bust,” *The Manchester School*, Vol. LX Supplement (1992).

Източници

Графика 1 и 4	- Изчисления на автора
Графика 2, 3 и 6	- БНБ и изчисления на автора
Графика 5	- НСИ, БНБ и изчисления на автора
Таблица 1 и 2	- МФ
Таблица 3 и 4	- Изчисления на автора

ИКОНОМЕТРИЧЕН ПОДХОД КЪМ ДЪЛГОСРОЧНОТО РАВНОВЕСИЕ В ИКОНОМИКАТА И ТЪРСЕНЕТО НА ПАРИ

Николай ГОСПОДИНОВ

Икономическата реформа е процес на коригиране на основните макроикономически пропорции и осигуряване на устойчиво дългосрочно равновесие. През февруари 1991 г. България предприе радикални стъпки към смяна на икономическата структура на централно-плановото стопанство и преход към пазарно-ориентирана икономика. Това изследване се опитва да даде отговор на въпроса дали тази икономическа реформа е успяла да установи дългосрочно равновесие на съвкупния паричен пазар между три основни агрегирани икономически променливи - номиналните пари, цените и реалния доход на населението. Използвайки някои нови иконометрични техники, анализът на периода 1983.I-1993.III води до заключението за съществуването на стабилно равновесно отношение между тези променливи в края на изследвания период. Две са възможните интерпретации на този емпиричен резултат.

От една страна, недостигът на потребителски стоки на официалния пазар и ограничеността на вариантите за изразходване на свободните левови баланси в плановата икономика дават основание да се счита, че парите през този период имат функция само на пасивно обслужване на реалните потоци и водят до принудителни спестявания. Тъй като цените в плановото стопанство не отразяват реално пазарните пропорции, те постоянно се раздалечават от останалите макроикономически променливи, въпреки периодичните опити на централния планиращ орган за частична корекция. Проведеният емпиричен анализ дава основание да се счита, че икономическата реформа в България е протекла успешно, като е прекратила съществуването на неравновесните икономически съотношения и е формирала стабилно дългосрочно равновесие на паричния пазар. Въпреки че периодът на новия икономически режим е твърде кратък, резултатите разкриват промяна в поведението на населението и означават, че то се е приспособило бързо към новите икономически условия.

Алтернативна интерпретация на получените резултати е хипотезата, че наличието на "неофициални" или „черни“ пазари на чужда валута и стоки спомагат за изчистване на съвкупния паричен пазар и поддържане на равновесието между левовите баланси на населението, цените и техните доходи по време на режима на централно планиране. Големият скок на номиналните стойности на променливите в процеса на реформата може да бъде разгледан като преход от едно неефективно, полуустойчиво, към ново стабилно дългосрочно равновесие. В това изследване са използвани данни само от официалната статистика и липсата на достатъчно информация за съставяне на алтернативен индекс на цените изключва възможността за емпирична проверка на допускането, че дори през периода на централно планиране населението е действало рационално и е оптимизирало наличните си парични баланси.

Използването на нови и все още непопулярни у нас иконометрични методи налага по-обширното теоретично запознаване с анализа на нестаци-

онарни редове. Секции I. и II. в това изследване се отнасят съответно до определяне на реда на интегрираност и наличието на дългосрочно равновесие (коинтеграционен анализ) между нестационарни икономически променливи. Всяка една от тези две секции завършва с емпиричен анализ и резултати. Последната секция обобщава получените резултати и дискутира по някои препоръки за провеждането на паричната политика.

Нестационарност и интегрираност на икономическите променливи

През последното десетилетие иконометричната теория отбеляза забележителен напредък и предостави на приложните икономисти нови методи и инструменти за емпиричен анализ. Нестационарният характер на макроикономическите временни редове бе дълго пренебрегван и едва напоследък привлече вниманието на изследователите при иконометричното моделиране. Новият статистически апарат за класифициране на променливите на стационарни и нестационарни предостави възможност на иконометриците да моделират отдавна установените в икономическата литература концепции за дългосрочно равновесие, устойчиво състояние, краткосрочно равновесие и др.

За да изясним различията между стационарните и нестационарните процеси, нека разгледаме следния авторегресионен модел от първи ред:

$$y_t = \rho y_{t-1} + \varepsilon_t, \quad (1)$$

където

ε_t е независимо и еднакво разпределен (IID) случаен компонент със средна 0 и дисперсия σ_ε^2 ;

y_t е текущата стойност на разглеждания временен ред;

y_{t-1} е първата лагова стойност на временния ред.

Този процес може да бъде представен приблизително и по следния начин:

$$y_t = \sum_{j=0}^n \rho^j \varepsilon_{t-j}. \quad (2)$$

Средната стойност на този процес е $E(y) = 0$ за всяко t . Ако този процес е стационарен, т.е. $|\rho| < 1$, той се връща периодично към тази средна стойност и:

1) дисперсията му е $\text{var}[y_t] = \frac{\sigma_\varepsilon^2}{1-\rho^2}$ и не зависи от времето,

2) корелацията между два члена от реда е $\text{corr}[y_t, y_{t-j}] = \rho^j$ и намалява с увеличаването на отдалечеността на двата члена, което означава отмиране на влиянието на шоковете, на които е бил подложен този ред в миналото.

Ако $|\rho| = 1$, този процес е нестационарен. Тези променливи като правило имат различна средна в различни точки от времето и следват определен тренд (детерминистичен или стохастичен). Когато трендът е детерминистичен (най-често се апроксимира с линейна функция във времето), про-

менливата се нарича „трендово стационарна“ (trend stationary-TS). В голям брой икономически редове трендът е стохастичен вместо детерминистичен. Такива процеси се моделират най-вече чрез модели от тип random walk, които могат да бъдат трансформирани в стационарни след изчисляване на определен брой разлики и се наричат „разликово-стационарни“ (difference stationary-DS). Когато разглежданият процес се превръща в стационарен след изчисляване на първите разлики, той се нарича още интегриран от първи ред или „процес с единичен корен“ (unit root process). По-общо казано, ако на една променлива трябва да бъдат изчислени d -те разлики преди да стане стационарна, тогава се казва, че тази променлива е интегрирана от ред d и се означава $I(d)$, т.е., въпреки че тази променлива не е стационарна във времето, нейните разлики биха могли да бъдат такива. Дисперсията на интегрираните (DS) процеси нараства с течение на времето и не показва тенденция на връщане към първоначалната си средна стойност. Тази дисперсия е

$$\text{var}[y_t] = t \sigma_\varepsilon^2, \text{ а корелацията между два члена от реда е } \text{corr}[y_t, y_{t-j}] = 1 - \frac{j}{t}.$$

Това означава, че корелацията клони към единица с течение на времето и шоковете в миналото имат постоянно влияние върху процеса, т.е. интегрираните процеси имат безкрайна памет.

Ако процесът е стационарен ($|\rho| < 1$), ние можем да базираме статистическите си изводи на стандартни асимптотични разпределения и таблици. Например t -тестът, че ρ е статистически незначимо различна от ρ_0 , клони асимптотично по разпределение към стандартно нормално разпределение $N(0,1)$ и оценката на ρ се приближава към истинската си стойност с темп \sqrt{T} , където T е обемът на изучаваната извадка.

При нестационарния процес ($|\rho| = 1$), оценката на ρ се приближава към истинската си стойност много по-бързо с темп T (суперсъстоятелност на оценката) и t -тестът, че ρ е равно на 1, клони асимптотически към нестандартно разпределение (разпределение на Дики-Фулър), което е значително по-различно от $N(0,1)$ и има следния вид:

$$t_{\rho=1} \xrightarrow{D} \frac{\frac{1}{2}[\chi^2(1) - 1]}{\left[\int_0^1 W(r)^2 dr \right]^{\frac{1}{2}}}, \quad (3)$$

където

$\chi^2(1)$ е хи-квадрат разпределение,

$W(r)$ е непрекъснат Винеров процес за $r \in [0,1]$, като $W(r) \sim N(0,1)$ и $W(r)$ има независими нараствания.

Първият проблем, който възниква, когато работим с нестационарни променливи, без да вземем предвид това тяхно свойство, е т.нар. проблем на лъжливата регресия. Регресия между един интегриран процес и един друг, абсолютно несвързан с него интегриран процес, води до t -статистика, която показва статистическо значимо отношение между двата процеса много по-често, отколкото в действителност. Този проблем е открит от Юл [Yule,

1926] и популяризиран от Грейнджър и Нюболд [Granger and Newbold, 1974] и Филипс [Phillips, 1986]. Ако стандартните таблици се използват за хипотезата, че не съществува отношение между два интегрирани процеса, тя се отхвърля твърде често. Като пример ще посочим резултатите от симулации, извършени 10 000 пъти върху извадка с обем 100 и нулева хипотеза, че не съществува отношение между два случайно генерирани интегрирани процеса, при които са използвани стандартните таблици. Вместо 5% от случаите, нулевата хипотеза се отхвърля в 75.7% от симулациите, ако двата процеса са $I(1)$, 94% - ако са $I(2)$, 85.3% - ако първият е $I(2)$, а вторият $-I(1)$ и 84.4% - ако първият е $I(1)$, а вторият $-I(2)$ [Banerjee et al, 1993]. Последните два случая са пример и за небалансирана регресия между променливи от различен порядък.

Всичко това налага всеки един емпиричен анализ в иконометриката да започне с проверка за реда на интегрираност на съответните променливи и трансформирането им впоследствие до стационарни процеси, което ще позволи използването на стандартните иконометрични техники. Пълна процедура по проверка за наличието на единичен корен в разглежданите временни редове е описана от Перон [Perron, 1988] и се базира на т.нар. Дики-Фулър (DF) тест [Dickey and Fuller, 1981]. Тя започва с разглеждането на общ модел от вида

$$\Delta y_t = \mu + \gamma \cdot t + \rho \cdot y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

и последователно проверява наличието на тренд, константа и единичен корен в този процес. В случай, че считаме, че процесът е интегриран от по-висок ред, ние трябва да започнем процедурата с трансформирани променливи (на които са взети разлики от определен порядък) и намаляваме порядъка на разликите всеки път, когато съответната нулева хипотеза бъде отхвърлена. Това продължава до момента, в който за първи път тази хипотеза не може да бъде отхвърлена.

Дотук изводите бяха базирани на допускането, че стохастичният член ε_t е независимо и еднакво разпределен. Ако съществува обаче автокорелация между някои стойности на този член във времето, това допускане се нарушава и горните заключения са невалидни. Това налага да използваме Разширения Дики-Фулър тест (ADF), в който прибавяме допълнителни лагове на изследваната променлива до отстраняване на автокорелацията в остатъците или непараметрични корекции, предложени от Филипс [Phillips, 1987] и Филипс и Перон [Phillips and Perron, 1988]. Трябва да се има предвид обаче, че всеки един от тези тестове за единични корени има доста слаба мощност срещу съответната алтернативна хипотеза за стационарност с корен близък до единица. Например трудно може да се разграничи статистически корен, равен на 1, от корен, който е 0.99. В иконометричната литература се счита обаче, че интегрираните и „почти“ интегрираните процеси имат близко поведение в извадки с краен обем.

Емпирични резултати за интегрираност на променливите

За да илюстрираме всичко казано дотук, ние ще приложим емпирично процедурата на Перон за проверка съществуването на стохастична нестационарност в интересуващите ни макроикономически временни редове за

периода 1983.I-1993.I по тримесечия. Правилното определяне на реда на интегрираност на тези величини и последващата тяхна трансформация до стационарност биха гарантирали коректност на крайните статистически изводи. Съответните променливи са в логаритмичен вид (с изключение на лихвените проценти) и имат следните означения:

m -номинални пари на населението, включващи наличните пари и левовите спестявания в депозитните институции;

p -индекс на цените на дребно;

i -реален паричен доход на населението от баланса на домакинските бюджети;

er -курс на лева към щатския долар на свободния пазар;¹

ir -среден лихвен процент по депозитите.

Резултатите² от теста на Дики-Фулър (DF) и разширения с четири лага Дики-Фулър тест (ADF) за нестационарност на тези променливи са представени в таблица 1. t -статистиките за наличието на детерминистичен тренд и константа в разглежданите редове показват, че тези параметри са статистически незначими (критичните стойности за тях са дадени в [Dickey and Fuller, 1981]). Константният член е статистически значим единствено при равнището на номиналните пари. При първите и вторите разлики допълнителните лагове нямат значим ефект и ние публикуваме само обикновения DF тест. Резултатите от тестовете показват, че нямаме основание да отхвърлим хипотезата, че всички променливи са най-малко $I(1)$. След това проверяваме реда на интеграция на първите разлики. Изчислените статистики ни убеждават, че с изключение на номиналните пари, всички останали променливи са интегрирани от първи ред, а равнището на номиналните пари е интегрирано от втори ред. Тъй като обаче стойността на t -статистиката на тренда при първите разлики на m е твърде близо до критичната си стойност, допълнително бе проверено наличието на единичен корен с помощта на нормалните таблици и установено, че първите разлики имат стационарно поведение около линеен тренд.³

Таблица 1

Интегрираност на променливите

ПРОМЕНЛИВИ	РАВНИЩА		ПЪРВИ РАЗЛИКИ	ВТОРИ РАЗЛИКИ
	DF	ADF(4)	DF	DF
m	2.300	-1.100	-1.400	-8.837**
p	-1.200	-0.700	-2.618*	
i	-1.600	-1.400	-4.617**	
er	-1.600	-1.900	-5.069**	
ir	-2.300	-1.500	-3.892**	

* Критичната стойност за DF и ADF при равнище на значимост 0.05 и извадка с обем 43 наблюдения без константа и тренд е -2.25. Двете звездички (**) показват, че изследваните коефициенти са статистически значими при равнище на значимост 0.01, а (*) - при равнище на значимост 0.05.

В иконометричната литература се счита, че тестовете DF и ADF не са прецизни при наличието на структурна промяна в извадката. Те са изместени в посока на приемане на хипотезата за единичен корен, дори когато

редовете се характеризират със стационарни флуктуации около линеен тренд. Следвайки Перон [Perron, 1989] и Перон и Фогелзанг [Perron and Vogelsang, 1992], ние подлагаме изходните данни на допълнителен тест. Първоначално определяме точното време на промяната в процеса с помощта на модела

$$y_t = c + \delta DU_t + v_t, \quad (5)$$

където $DU_t = 1$, ако $t > T_b$ и 0 във всички останали случаи, а T_b е точката на промяната.

Резултатите показват, че точното време на промяната в процеса, генериращ номиналните пари е третото тримесечие на 1991 г., където t -статистиката на δ има максимална стойност.

По-нататък, разглеждайки 1991.III. като точка на промяната, проверяваме хипотезата за наличие на единичен корен в m посредством модела

$$\Delta \Delta y_t = c + \gamma t + \delta_1 DU + \delta_2 DT + \delta_3 D(TB) + \rho \Delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^2 b_i \Delta \Delta y_{t-i} + e_t, \quad (6)$$

където $DT = t$, ако $t > T_b$ и $DT = 0$, ако $t \leq T_b$,

$D(TB) = 1$, ако $t = T_b + 1$ и 0 във всички останали случаи.

Статистическата проверка разкрива, че нестационарността в първите разлики на m , получена чрез прилагането на Теста на Дики-Фулър, се дължи на промяната на режима (пречупване на тренда). Стойността на t -статистиката на ρ за наличието на единичен корен в модела (6) е -8.90, което дава основание да се счита, че първите разлики на m имат стационарно поведение около линеен тренд. Всички останали редове не могат да отхвърлят хипотезата, че нестационарността на равнищата им не е причинена от смяната на режима.

Обобщавайки всичко казано дотук, ние можем да заключим, че всички разглеждани тук променливи имат нестационарен характер и са интегрирани от първи ред.

Коинтеграционен анализ

Тясно свързано понятие с интегрираността при анализа на определено множество нестационарни променливи е това за коинтеграцията, добила популярност в разработките на Грейнджър и Енгъл [Granger 1981, 1983; Engle and Granger, 1987]. Тя е най-широко използваната и влиятелна концепция в иконометричната литература през последните години.

Основната идея е, че, въпреки че някои временни редове имат нестационарно поведение, съществуват определени линейни комбинации от тези редове, които са стационарни. Тази идея е фундаментална, тъй като тя за първи път позволява на изследователите да въведат и изследват в иконометричните модели дългосрочното равновесие⁴ на определени макроикономически величини и да го съчетаят с краткосрочната им динамика. По този начин коинтегрирането може да бъде разгледано като статистическо представяне на допускането, че дадени икономически променливи не трябва да се раздалечават една от друга в дългосрочна перспектива.

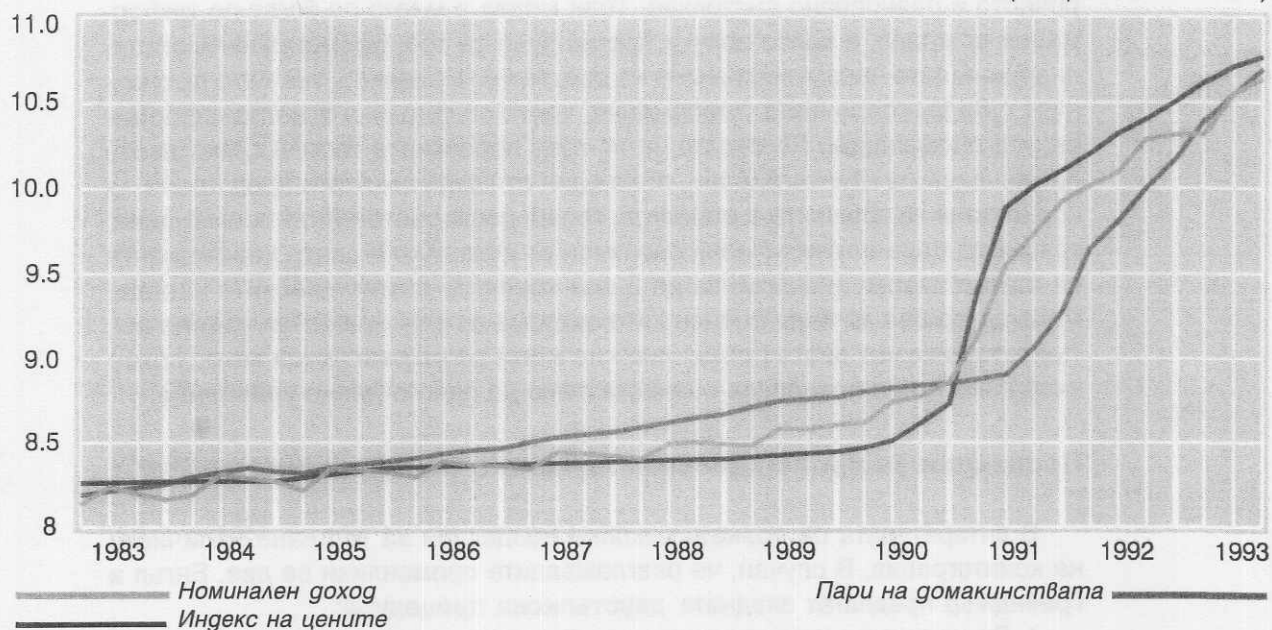
Нека например разгледаме идеята за съществуването на дългосрочно равновесно отношение между номиналните пари на населението, цените и

паричните доходи в България в светлината на коинтеграционния анализ. Поведението на логаритмите на тези променливи при осигурена съпоставимост на техните средни е представено на графика 1.

Графика 1

Динамика на номиналния доход, цените и парите на домакинствата

(логаритмична скала)

На графиката ясно се вижда, че до началото на 1990 г. тези променливи се раздалечават една от друга в резултат на недостига на потребителски стоки на пазара, контрола от страна на комунистическото правителство върху цените и др., но предприетата радикална промяна на икономическите условия, включваща либерализация на цените, валутния курс, търговията и др., както и коригиращото действие на пазарните сили, доведоха отново до тяхната сходимост. Също така може да се забележи, че съществува и друго равновесие на значително по-ниско равнище на цените, но то е неустойчиво, което наложи големия им скок в началото на 1991 г.

По-нататък, след установяване наличието на равновесно отношение, чрез иконометричния модел, наречен „модел за коригиране на грешките“ (ECM), могат да бъдат обхванати едновременно дългосрочните и краткосрочните ефекти на икономическите променливи, преодолявайки проблема за лъжливата регресия. Динамичната природа на този модел осигурява оценки за скоростта на приспособяване на икономическите процеси към техните равновесни стойности.

По-строго **определение** за коинтеграция е дадено в статиите на Грейнджър [Granger, 1986] и Енгл и Грейнджър [Engle and Granger, 1987]. Ако две променливи x и y са $I(1)$, в общия случай всяка една тяхна линейна комбинация е също $I(1)$. Съществува обаче константа A , така че $z = x + Ay$ е $I(0)$. В този случай се казва, че x и y са коинтегрирани с

коинтеграционен параметър A , като A е единствен. Анализът не е толкова елементарен в многомерния случай, тъй като трябва да се вземе предвид възможността за наличие на няколко коинтеграционни вектора.

Наред с формализирането на идеята за дългосрочно равновесно отношение, коинтеграционният анализ позволява по теоремата на Грейнджър [Engle and Granger, 1987] и представяне във вид на „**модел за коригиране на грешките**“ (**error correction model-ECM**), който включва член, представящ отклонението на моделираната променлива от дългосрочното ѝ равновесно състояние. Този модел е много по-богат по информация от модел, в който всички променливи са трансформирани в стационарни просто чрез изчисляване на съответните разлики, тъй като последният губи дългосрочната информация, която се съдържа в нетрансформирани променливи. По силата на по-горе посочената теорема, ако двете променливи са коинтегрирани, поне един от коефициентите пред члена за коригиране на грешките в моделите, генериращи съответните променливи, трябва да бъде статистически различен от нула. Ако и двата коефициента са статистически значими, за да бъдат коректни статистическите изводи, моделът трябва да бъде оценен като система от едновременни уравнения, тъй като никоя от двете променливи не може да се разглежда като „слабо екзогенна“⁵ и не позволява оценката само на едно отделно уравнение.

Процедури за проверка съществуването на коинтеграция

В литературата са познати няколко процедури за тестване наличието на коинтеграция. В случай, че разглежданите променливи са две, Енгъл и Грейнджър предлагат следната **двустъпкова процедура**:

1. Регресираме x по отношение на y за оценка на коефициента пред y . Тази първа стъпка доведе до временно възраждане на статичната регресия в иконометричната литература, която до този момент е била отбягвана, поради по-горе споменатия проблем за лъжлива регресия. Този проблем не е съществен в този случай, поради „суперсъстоятелността“ на оценката между интегрирани процеси. Ако нашият интерес се ограничава само до оценката на A , статичната регресия е напълно достатъчна и не е нужно да включваме други $I(0)$ членове в тази регресия. Наличието на коинтеграция установяваме посредством Теста на Дики-Фулър за стационарност на остатъците от статичната регресия.

2. Оценяване на ECM, като заместим A с неговата оценка \hat{A} от статичната регресия като система от уравнения или единично уравнение в зависимост съответно от отсъствието или наличието на „слаба екзогенност“:

$$\Delta x_t = \gamma_1 (x + \hat{A}y)_{t-1} + u_{1t}, \quad (7)$$

$$\Delta y_t = \gamma_2 (x + \hat{A}y)_{t-1} + u_{2t}. \quad (8)$$

Оценките и асимптотичното разпределение на γ_1 и γ_2 остават непроменени от заместването на A с \hat{A} .

Въпреки тези свойства обаче, съществуват няколко сериозни проблема, които правят използването на тази процедура непривлекателно.

1) Членовете, които са $I(0)$, въпреки че не играят решаваща роля асимптотично, имат значителен ефект в извадки с краен брой наблюдения и водят до сериозни измествания на оценките на коинтеграционните параметри, независимо от свойството суперсъстоятелност.

2) Когато имаме повече от две променливи, коинтеграционното отношение не е единствено. В общия случай, броят на коинтеграционните вектори е неизвестен и трябва да бъде определен емпирично от данните. Това налага използването на система от уравнения за определяне на точния им брой. Изпускането на някои от съществуващите коинтеграционни отношения води до пренебрегването на съществени членове за коригиране на грешките в емпиричния модел. От друга страна, надценяването на броя на коинтеграционните отношения означава, че разпределенията на статистиките ще бъдат нестандартни.

3) Липсата на слаба екзогенност на една от променливите в коинтеграционното отношение води до неефективни статистически заключения.

4) В Теста на Дики-Фулър при проверката за стационарност на остатъците е наложено ограничението за общ фактор върху динамиката, т.е. краткосрочният ефект на y е еднакъв по величина с дългосрочния му ефект. В много от случаите това ограничение е лоша апроксимация.

Втората процедура, която отстранява дефектите 1) и 4), е оценяването на **динамичен модел** за проверка съществуването на коинтеграция [Banerjee, Hendry and Smith, 1986; Kremers, Ericsson and Dolado, 1992]. Тя се базира на t -тест за статистическата значимост на коефициента на члена за коригиране на грешките в динамичен модел, който е препараметризиран като ECM. Това t -отношение се означава като ECM статистика. В този случай дългосрочното отношение може да бъде получено чрез оценяване на един авторегресионен модел с разпределени лагове (ADL) на променливите и намиране на дългосрочното решение. Остатъците от тази регресия с определен лаг (най-често първи лаг) представляват члена за коригиране на грешките в ADL, представен като ECM.

Най-простата форма на модела ADL е ADL (1,1), който има следния вид:

$$y_t = \beta_0 + \beta_1 x_t + \beta_2 y_{t-1} + \beta_3 x_{t-1} + \varepsilon_t, \quad (9)$$

където $\varepsilon_t \sim IN(0, \sigma_\varepsilon^2)$.

Изключително привлекателна характеристика на този модел е, че фактически всеки един емпиричен иконометричен модел (съставен само от едно уравнение) е негов специален случай. Ако наложим определени ограничения на този модел, е възможно да получим девет различни типа модели, между които статична регресия, авторегресионен модел, модел с разпределени лагове, водещ индикатор, модел с частично приспособяване и др. [Hendry, Pagan and Sagan, 1984]. Най-голямото му предимство е обаче, че след алгебрична трансформация и препараметризация получаваме популярния ECM

$$\Delta y_t = \beta_1 \Delta x_t + (\beta_2 - 1)(y - Ax)_{t-1} + \varepsilon_t, \quad (10)$$

където $A = \frac{\beta_1 + \beta_3}{1 - \beta_2}$.

Тази препараметризация е полезна, тъй като двата компонента от дясната страна - Δx_t , растежът на x през изследвания период, и $(y - Ax)_{t-1}$, отклонението от равновесното състояние през изтеклия период, са обикновено ортогонални. Така тези параметри могат да бъдат интерпретирани лесно и да бъдат подложени на тест поотделно.

Връщайки се отново към теста за коинтеграция, статистиката ECM се сравнява с критичните стойности от таблиците на Маккинън [MacKinnon, 1991], при нулева хипотеза за липса на коинтеграция. При наличието на коинтеграция се счита, че статистиката ECM може да генерира по-мощен тест от този, базиран на статистиката на Дики-Фулър, която се прилага към остатъците на коинтеграционното отношение.

Всички по-горе посочени недостатъци, характерни главно за подхода на Енгъл и Грейнджър, могат да бъдат преодолени чрез **метода на максимално правдоподобие при пълна информация**, предложен от Йохансен [Johansen, 1988]. Този подход дава асимптотично най-надеждни резултати от всички разгледани дотук процедури, но е твърде комплициран и тежък за изчисление, както и с не съвсем прецизирани свойства в малки по обем извадки. Тук ще се спрем на най-важните стъпки в тази процедура, без да навлизаме в технически детайли. Анализът започва с неограничен векторен авторегресионен (VAR) модел от вида

$$Z_t = \sum_{i=1}^k A_i Z_{t-i} + \varepsilon_t, \quad (11)$$

където Z_t е n -мерен вектор от променливи и ε_t е вектор от случайни грешки.

Ние можем да препараметризираме това уравнение по следния начин:

$$\Delta Z_t = \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i \Delta Z_{t-i} + \Pi Z_{t-k} + \varepsilon_t, \quad (12)$$

където

$$\Gamma_i = -I + A_1 + \dots + A_i \quad (I \text{ е единична матрица}),$$

$$\Pi = -I + A_1 + \dots + A_k.$$

Последното уравнение можем да получим и от ECM при ограничението, че дясната страна съдържа само лагови променливи, като

$$\Delta Z_t = \begin{pmatrix} \Delta x_t \\ \Delta y_t \end{pmatrix}.$$

Дългосрочното равновесие в (12) между n -те променливи на вектора Z се изразява чрез матрицата Π (с размер $n \times n$), като рангът на тази матрица дава размерността на коинтеграционното пространство, т.е. броят на коинтеграционните вектори. От теоремата на Грейнджър [Engle and Granger, 1987] и Йохансен (1988) следва, че:

а) ако рангът на матрицата Π е равен на n (броят на променливите в модела VAR), процесът Z е стационарен, т.е. всички променливи в Z са интегрирани от нулев ред,

б) ако рангът на матрицата Π е равен на $r < n$, съществува следното представяне на Π :

$$\Pi = \alpha \beta', \quad (13)$$

където α и β са $n \times r$ матрици.

Матрицата β се нарича коинтеграционна матрица със свойството, че $\beta'z_t \sim I(0)$, докато $Z_t \sim I(1)$, като редовете на β формират r отделни коинтеграционни вектора. Уравнение (12) може да бъде интерпретирано и като ЕСМ, където векторът от параметрите $(-\alpha)$ представя скоростта на приспособяване на зависимата променлива към равновесното ѝ състояние.

Йохансен предлага следната процедура за идентифициране на броя на коинтеграционните вектори r и оценяване на коинтеграционната матрица чрез метода на максимално правдоподобие.

Първо, регресираме ΔZ_t и ΔZ_{t-k} по отношение на $\Delta Z_{t-1}, \Delta Z_{t-2}, \dots, \Delta Z_{t-k+1}$ и получаваме два вектора с размерност $n \times 1$ от остатъците, респективно R_{0t} и R_{kt} .

Второ, изчисляваме четири $n \times n$ матрици S_{00}, S_{0k}, S_{k0} и S_{kk} от вторите моменти и кръстосаните произведения на R_{0t} и R_{kt}

$$S_{ij} = T^{-1} \sum_{t=1}^T R_{it} R_{jt} ; \quad i, j = 0, k. \quad (14)$$

T е размерът на извадката.

По-нататък намираме собствените значения λ на $S_{k0} S_{00}^{-1} S_{0k}$ в S_{kk} метрика чрез решаване на нестандартното характеристично уравнение

$$\left| \lambda S_{kk} - S_{k0} S_{00}^{-1} S_{0k} \right| = 0. \quad (15)$$

Решението дава собствените значения $\hat{\lambda}_1 > \dots > \hat{\lambda}_n$, подредени в низходящ ред, и съответните собствени вектори \hat{v}_i . Ако коинтеграционната матрица е от ранг $r < n$, първите r собствени вектора $\hat{v}_1, \hat{v}_2, \dots, \hat{v}_r$ са съответните коинтеграционни вектори, т.е. колоните на матрицата β .

Накрая изчисляваме тест-статистиката на правдоподобното отношение (или тест на следата) за хипотезата, че съществуват най-много r коинтеграционни вектора

$$h_r = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \hat{\lambda}_i). \quad (16)$$

Статистическата проверка започва от $r=0$. Ако тази хипотеза не може да бъде отхвърлена, процедурата спира дотук, тъй като няма потвърждение на съществуването на коинтеграционни вектори. Ако бъде отхвърлена - следва проверка на хипотезите за $r \leq 1$, $r \leq 2$ и т.н.

Алтернативно, тест за значимост на най-голямото $\hat{\lambda}_i$ може да бъде базиран на статистиката с максимално собствено значение (λ -max статистика)

$$\xi_r = -T \ln(1 - \hat{\lambda}_{r+1}) \text{ за } r = 0, 1, 2, \dots, n-2, n-1.$$

И двете статистики η_r и ξ_r имат нестандартни разпределения, които са функционали на многомерни Винерови процеси. Критичните им стойности са табулирани в Йохансен [Johansen, 1988] и Остервалд-Ленум [Osterwald-Lenum, 1992] за различни стойности на n .

Емпирични резултати от коинтеграционния анализ

Приложната част на това изследване има за цел да определи дали съществува дългосрочно равновесно отношение между номиналните пари, цените и реалния доход на домакинствата в България през периода 1983.I-1993.I. Разглежданият период се характеризира с твърде голяма вариабилност и структурна промяна, свързана с преход от централно-планирано стопанство към пазарно-ориентирана икономика. Наличието или отсъствието на такова отношение би дало определени насоки за анализ на характера на поведението на населението по времето на двете стопански системи.

Като начало на анализа постулираме дългосрочна пропорционалност между реалните пари и реалния доход

$$M = K * P * I. \quad (17)$$

След логаритмична трансформация моделът придобива следния линеен вид:

$$m = k + p + i, \quad (18)$$

където $m = \ln(M)$

$$k = \ln(K)$$

$$p = \ln(P)$$

$$i = \ln(I).$$

Преди да преминем към оценяването на коинтеграционното отношение, проверяваме наличието на ценова еднородност,⁶ т.е. липсата на парична илюзия в (17). За тази цел оценяваме динамичен модел с три лага между номиналните пари, цените и реалния доход и получаваме следното статично дългосрочно уравнение:

$$m = 1.127p + 1.16i + \text{детерминистичен компонент}, \quad (19)$$

(0.072) (0.167)

като в скобите под коефициентите тук и във всички уравнения по-долу са дадени техните стандартни грешки, а детерминистичният компонент е съставен от константа и сезонен член. Близостта на коефициента пред p до единица ни дава основание да допуснем съществуването на ценова еднородност за целия период. Когато подложим на изследване обаче само периода на централно планиране, т.е. до края на 1989 г., еластичностите на цените и дохода имат следните стойности:

$$m = 2.53p + 0.49i + \text{детерминистичен компонент}. \quad (20)$$

(0.576) (0.271)

Тези странни на пръв поглед коефициенти могат да бъдат обяснени по следния начин: от една страна, има съмнения, че използваният тук индекс на цените от официалната статистика е подценен по политически причини, а също така не обхваща цените на „черните“ пазари. От друга страна, наличието на недостиг на потребителски стоки принуждава населението да

заделя част от своите парични наличности и допълнително увеличава ценовата еластичност на номиналните пари. Всичко това означава, че допускането за наличие на ценова еднородност (между номиналните пари и официалния ценови индекс) през този период би било твърде неподходяща апроксимация и не ни позволява да работим с реалните пари. Подценяването на индекса на цените е и причина за ниската еластичност на парите по отношение на реалния доход, тъй като дефлираме номиналния доход с по-малка стойност.

Като първа стъпка от процедурата на Грейнджър и Енгл (1987) оценяваме статичната регресия между m и i , която дава следните резултати:

$$m = 0.86p + 1.18i \quad (21)$$

$$(0.014) (0.003)$$

$$R^2 = 0.999 \quad DW = 0.52 \quad \sigma = 0.124,$$

където

R^2 е коефициента на детерминация;

DW е теста на Дърбин-Уотсън за наличието на автокорелирани остатъци от първи ред;

σ е стандартната грешка на уравнението.

След това проверяваме статистически остатъците от тази статична регресия за единичен корен посредством Разширения тест на Дики-Фульър с четири лага ADF(4). Изчислената стойност на ADF(4) е -3.9, докато критичната ѝ стойност е -3.51, което показва, че остатъците имат стационарно поведение, т.е. съществува коинтеграция между номиналните пари, цените и реалния доход. Използването тук на DF и ADF е валидна апроксимация за проверка наличието на коинтеграция, поради това, че не можем да отхвърлим хипотезата за три общи фактора в лаговите полиноми на m и i . Разширеният Дики-Фульър тест (ADF) със стойност -2.059 показва, че за периода до края на 1989 г. остатъците от статичната регресия имат нестационарно поведение, т.е. не съществува коинтеграция между тези променливи по време на стария икономически режим.

Трябва обаче да бъдем внимателни при интерпретацията на резултатите, тъй като малкият обем на извадката поражда известни подозрения за изместеност на оценките в тази статична регресия. В допълнение на това, регресията се характеризира със силна автокорелация на остатъците в резултат на непълна динамична спецификация.

Като алтернативна процедура оценяваме динамичен модел между равнищата на m , p и i с по три лага и получаваме следното статично дългосрочно уравнение:

$$m = 1.085p + 1.194i + \text{детерминистичен компонент} \quad (22)$$

$$(0.051) (0.119)$$

$$R^2 = 0.998 \quad DW = 1.95 \quad \sigma = 0.022.$$

Диагностичните тестове на динамичната спецификация на уравнението са приемливи, коефициентът пред регресора е статистически значим в статичното уравнение и като множество от всичките три лага и е с икономи-

чески приемливи знак и величина. Версията от тип ЕСМ на този модел дава следните резултати:

$$\begin{aligned} \Delta m_t = & -0.147\Delta m_{t-3} + 0.422\Delta i_t + 0.156\Delta i_{t-1} + \\ & (0.076) \quad (0.066) \quad (0.033) \\ & + 0.124\Delta i_{t-2} + 0.249\Delta p_t - 0.065\Delta p_{t-3} + \\ & (0.028) \quad (0.052) \quad (0.032) \\ & + 0.276(m - 1.09p - 1.19i - \text{константа})_{t-1} + \\ & (0.026) \\ & + \text{детерминистичен компонент} \end{aligned} \quad (23)$$

$$R^2 = 0.954 \quad DW = 2.02 \quad \sigma = 0.016$$

$$AR\ 1-3 \ F(3.27) = 0.821 \quad ARCH - F(3.24) = 1.62,$$

където

AR 1-3 е F-тест за проверка наличието на автокорелация в остатъците от първи до трети ред,

ARCH е F-тест за проверка наличието на автокорелирани остатъци, повдигнати на квадрат (авторегресионен условен хетероскедастицитет).

В този модел членът за коригиране на грешките е силно значим с *t*-стойност -10.157 и по този начин хипотезата за липса на коинтеграция лесно може да бъде отхвърлена.

В допълнение на това, горният модел дава някои други много интересни резултати. Например краткосрочният динамичен ефект на промяната на реалния доход върху промяната на номиналните пари е

$$\frac{(0.422 + 0.156 + 0.124)}{(1 + 0.147)} = 0.612,$$

а на инфлацията върху промяната на номиналните пари е

$$\frac{(0.249 + 0.065)}{(1 + 0.147)} = 0.274.$$

Друг важен емпиричен показател е средният лаг на приспособяване, който комбинира краткосрочните и дългосрочните ефекти на обясняващите променливи върху номиналните пари. В това уравнение средната лагова реакция на *m* по отношение на дохода е около 4 месеца,⁷ а по отношение на цените е малко повече от две тримесечия и половина. Тези средни лагове са твърде близки до стойностите, изчислени за развитите пазарни икономики и показват, че населението коригира рационално, в зависимост от наличната информация и изградените си навици, отклонението на номиналните си парични остатъци от дългосрочното им равновесно състояние.

Накрая представяме резултатите от метода на максимално правдоподобие, предложен от Йохансен. Коинтеграционният анализ на модела (2) с три лага води до следните резултати:

Таблица 2

Проверка за наличие на коинтеграционен вектор

Собствени значения	0.688	0.166	0.097
Хипотези	$r=0$	$r \leq 1$	$r >= 1$
Статистика на следата	57.950	11.310	4.040
95% квантили	34.910	19.960	9.240

Коинтеграционният ранг е равен на най-малкото r , което не може да бъде отхвърлено при дадено равнище на значимост (в случая 5%). Таблица 2 показва, че ние лесно може да отхвърлим хипотезата $r = 0$ за несъществуване на коинтеграция. Приемайки че $r = 1$, т.е. хипотезата, че съществува само един коинтеграционен вектор между тези променливи, ние оценяваме по-нататък по метода на максимално правдоподобие този вектор, чиито стойности са дадени в таблица 3. Знаците и величините на p и i в коинтеграционния вектор имат икономически смисъл и са много близки до по-горе получените оценки

$$m = 1.11p + 1.2678i - 0.6515. \quad (24)$$

В таблица 3 са представени и коефициентите за скоростта на приспособяване (α). Техните стойности разкриват силен ефект на члена за коригиране на грешките и в трите процеса, генериращи променливите m , p и i , което не ни позволява да третираме цените и реалния доход като слабо екзогенни променливи. Това означава, че оценките на коефициента пред p и i в първите две процедури са състоятелни, но изместени и за ефективното им оценяване е необходимо да бъде разгледана пълната система.

Таблица 3

Параметри на коинтеграционния вектор

Променливи	Собствен вектор	Коефициенти на приспособяване
m	1.000	0.345
p	1.110	0.798
i	1.268	0.663
константа	-0.652	

От икономическа гледна точка винаги е представлявало интерес проверката на монетаристичното допускане, че излишните пари поражда инфлация и свързания с това избор на подходящ инструмент за контрол върху инфлацията. Техническият апарат на коинтеграционния анализ ни дава възможност да проверим емпирично верността на горното твърдение за българската икономика и на тази база да формулираме някои препоръки за провеждането на паричната политика.

Според монетаристката макроикономическа теория, нарастването на паричната маса води до нарастване на цените и по този начин посоката на причинността на тази връзка е от номиналните пари към цените. Иконометричната проверка на тази хипотеза се основава на теста за

„причинност по Грейнджър“. Казано съвсем свободно, променливата y_t не „причинява x_t по Грейнджър“, ако x_t не може да бъде по-добре предвидена с помощта на миналите стойности на y_t , т.е. последните са статистически незначими в модела, генериращ x_t . Тестът за проверка за „причинност по Грейнджър“ обаче, е твърде чувствителен към това дали номиналните пари и цените са в нетрансформиран вид или им са изчислени съответните разлики за привеждането им в $I(0)$ променливи. Ако номиналните пари и цените са $I(1)$ променливи, както в разглеждания от нас случай, този тест ще има нестандартно разпределение, ако двата реда не са интегрирани, и стандартно разпределение, ако са интегрирани. Той също така е чувствителен и към включването на реалния доход в изследваното уравнение. Ако съществува коинтеграционен вектор между номиналните пари, цените и реалния доход, както беше установено по-горе, тогава разпределението на теста за причинност между равнищата на m и p ще зависи от включването на i в уравнението.

Високата стойност и значимостта на получения коефициент за приспособяване в уравнението на цените при процедурата на Йохансен дават основание да се счита, че в дългосрочен аспект увеличаването на паричната маса причинява съответно нарастване на цените и потвърждава валидността на монетаристичното допускане. В по-кратък срок (до две тримесечия) обаче, посоката на причинността е от цените към номиналните пари, т.е. паричната маса се приспособява към наблюдаваните цени в предходните периоди. Емпиричната валидност на това твърдение се базира на получените резултати от следните две регресии:

$$\begin{aligned} \Delta m_t = & -0.51\Delta m_{t-1} + 0.108\Delta p_{t-1} + 0.256\Delta i_{t-1} - \\ & (0.166) \quad (0.059) \quad (0.082) \\ & -0.303(m - 1.09p - 1.19i - \text{константа})_{t-2} + \\ & (0.039) \\ & + \text{детерминистичен компонент} \end{aligned} \quad (25)$$

$$\begin{aligned} R^2 = 0.921 \quad DW = 2.28 \quad \sigma = 0.0211 \\ AR\ 1-3 \ F(3.27) = 1.0654 \quad ARCH - F(3.24) = 1.194, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \Delta p_t = & 0.711\Delta p_{t-1} + 0.516\Delta m_{t-1} + 0.009\Delta i_{t-1} + \\ & (0.166) \quad (0.059) \quad (0.082) \\ & + 0.114(m - 1.09p - 1.19i - \text{константа})_{t-2} + \\ & (0.283) \\ & + \text{детерминистичен компонент} \end{aligned} \quad (26)$$

$$\begin{aligned} R^2 = 0.468 \quad DW = 1.79 \quad \sigma = 0.155 \\ AR\ 1-3 \ F(3.27) = 0.584 \quad ARCH - F(3.2) = 0.091. \end{aligned}$$

В първото уравнение цените оказват влияние върху номиналните пари, поради статистическата значимост на члена за коригиране на грешките,

докато във второто уравнение не се наблюдава краткосрочно въздействие от страна на номиналните пари върху инфлацията. Тези резултати разкриват неефективността на паричната политика за контрол върху растежа на цените в съвсем краткосрочен план чрез управление на паричната маса. Това прави неподходящо управлението на паричната маса за краткосрочно регулиране на макроикономическите пропорции, но в никакъв случай не изключва използването му за потискане на инфлацията в по-дълъг период от време.

По-нататък оценяваме краткосрочния ефект на лихвените проценти върху номиналните пари на населението, като допълваме модела за коригиране на грешките (ЕСМ) между номиналните пари, цените и реалния доход със средните лихвени проценти по депозитите и валутния курс на лева към щатския долар на свободния пазар. След редуциране, първоначалният модел придобива следния вид:

$$\begin{aligned} \Delta m_t = & -0.104\Delta m_{t-2} + 0.04\Delta p_t - 0.157\Delta p_{t-1} + 0.411\Delta i_t - \\ & (0.063) \quad (0.029) \quad (0.026) \quad (0.037) \\ & - 0.085\Delta(m-p-i)_{t-1} + 0.034\Delta er_t + 0.026\Delta ir_t - 0.006\Delta ir_{t-1} - \\ & (0.026) \quad (0.015) \quad (0.004) \quad (0.003) \\ & + 0.265(m-1.09p-1.19i-\text{константа})_{t-1} + 0.028dum + \\ & (0.018) \\ & + \text{детерминистичен компонент} \end{aligned} \quad (27)$$

$$R^2 = 0.986 \quad DW = 1.60 \quad \sigma = 0.0095$$

$$AR\ 1-3\ F(3.24) = 1.4547 \quad ARCH - F(3.21) = 0.352,$$

където *dum* е фиктивна променлива, приемаща стойности 1 за 1991-I, -1 за 1991-II и 0 във всички останали случаи.

Тази регресия показва, че краткосрочният ефект на лихвените проценти върху номиналните пари е 0.02, т.е. 1% нарастване на изменението на средните лихвени проценти по депозитите води до увеличаване с 0.02% на промяната в номиналните пари. Тъй като лихвените проценти са статистически незначими в коинтеграционното отношение, те нямат дългосрочен ефект върху парите и ние не можем да изчислим средния лаг на приспособяване на паричните остатъци на населението към промяната в лихвените проценти. Уравнение (27) преминава голяма част от диагностичните тестове за статистическата му валидност и се характеризира със стабилност на параметрите и сравнително добри прогнозни качества. От тези свойства може да се заключи, че в България съществува устойчива функция на търсенето на пари и паричната маса се определя от поведението на населението. Това означава, че по-удачно би било Централната банка да се придържа към определянето на лихвените проценти като инструмент за контролиране на паричните остатъци на населението в краткосрочен план и по този начин да оказва натиск върху инфлацията след съответния лаг на въздействие на номиналните пари върху цените. В уравнение (27) ние из-

ползваме пазарните лихвени проценти по депозитите, а изводите ни се отнасят до основния лихвен процент, чието определяне е изключително право на Централната банка. Основание за това ни дава тясната корелация в движението на тези два вида лихвени проценти.

Изводи и препоръки за паричната политика

Това изследване представя нов иконометричен подход за емпирично оценяване и анализ на агрегирани икономически временни редове. То проверява първоначално присъствието на стохастична нестационарност на изследваните редове и прилага коинтеграционния анализ за проверка и оценка на дългосрочното равновесно отношение между тях. Впоследствие това коинтеграционно отношение може да бъде използвано в някои макроикономически функции за определяне отклонението на зависимата променлива от равновесното ѝ състояние, което силно подобрява статистическите свойства на тези функции.

Проведеният емпиричен анализ показва, че всички разглеждани в това изследване променливи имат нестационарен характер и са интегрирани от първи ред. Коинтеграционният анализ дава основание да се счита, че икономическата реформа, предприета в България в началото на 1991 г., установява дългосрочно равновесие между номиналните пари, цените и реалния доход и оценява статистически величината и скоростта на приспособяване на населението към отклонението от това равновесие. На базата на получените емпирични резултати анализът прави някои препоръки към провеждането на паричната политика.

В период до половин година увеличението на цените причинява нарастване на масата на номиналните пари, т.е. паричната маса се приспособява към наблюдаваните цени в миналите периоди. Това води до извода за неефективността на паричната политика да контролира растежа на цените в съвсем краткосрочен план чрез управление на паричната маса, но не изключва използването му за потискане на инфлацията в по-дълъг период от време.

Накрая, анализът установява, че в България съществува устойчива функция на търсенето на пари и паричната маса се определя от поведението на населението. Оттук може да се счита, че по-удачно би било Централната банка да се придържа към определянето на лихвените проценти като инструмент за контролиране на паричните остатъци на населението в краткосрочен план и по този начин да оказва натиск върху инфлацията след съответния лаг на въздействие на номиналните пари върху цените в по-дългосрочен аспект.

Основна цел на Централната банка е поддържането на покупателната способност на лева посредством осигуряването на стабилност на вътрешните цени. Това налага лихвените проценти да се определят по такъв начин, че да приведат паричната маса до равнище, съответстващо на дългосрочната цел на БНБ за инфлацията. Използването им за оживление на макроикономическата активност и регулиране на валутния курс често влизат в противоречие с основния приоритет на Централната банка за поддържане на ценова стабилност. От друга страна, лаговете на реакцията към проме-

ните на основния лихвения процент на инвестициите и нетния експорт са непредвидимо дълги и твърде честите му изменения биха имали по-скоро дестабилизиращ, отколкото регулиращ ефект. За развитите икономики се счита, че ефектът върху стопанската активност от промяната на лихвените проценти се проявява с лаг от една до две години. Още повече, че голяма част от държавните предприятия са нечувствителни към промените на лихвения процент, поради огромния обем на лошите им дългове към банките и неспособността им да се финансират самостоятелно.

От всичко това може да се заключи, че паричната политика може да бъде прилагана успешно за уравнивяване на паричния пазар и стабилизиране на икономиката, но е твърде неподходяща за разрешаване на структурни проблеми и стимулиране на икономическата активност в страната.

Бележки

- 1 До второто тримесечие на 1991 г. използваните данни са за курса на лева към долара на „черния“ пазар с източник World Currency Yearbook, а след този период отразяват курса на междубанковия пазар.
- 2 Всички изчисления в това изследване са извършени с помощта на компютърните програми PC-GIVE и MICROFIT.
- 3 Изчислената t-статистика при наличието на тренд е -3.011, а критичната стойност в стандартните t-таблицы е -2.02.
- 4 Под равновесие тук се разбира състояние, в което няма присъща тенденция за промяна [Banerjee, Hendry and Smith, 1993].
- 5 Една променлива е слабо екзогенна по отношение на определени параметри, ако процесът, генериращ тази променлива, не съдържа допълнителна информация за тези параметри [Engle, Hendry and Richard, 1983].
- 6 Ценовата еднородност означава, че 1% нарастване на цените води до 1% увеличаване на номиналните пари.
- 7 По отношение на дохода средният лаг е $(1-0.612)/(0.267*1.194) = 1.22$, а по отношение на цените е $(1-0.16)/(0.267*1.085) = 2.89$.

Литература

- Banerjee, A., J. Dolado, J. W. Galbraith and D. F. Hendry**, Co-Integration, Error Correction, and the Econometric Analysis of Non-Stationary Data (Oxford: Oxford University Press, 1993).
- Banerjee, A., D. F. Hendry and G. W. Smith**, „Exploring Equilibrium Relationships in Econometrics through Static Models: Some Monte Carlo Evidence,“ *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 48 (1986).
- Campbell, J. Y. and P. Perron**, „Pitfalls and Opportunities: What Macroeconomists Should Know About Unit Roots,“ *NBER Economics Annual 1991* (Cambridge: MIT Press, 1991).
- Charemza, W. W.**, „Economic Transformation and Long-Run Relationships: The Case of Poland,“ Discussion Paper (Leicester: University of Leicester, 1993).
- Dickey, D. A., and W. A. Fuller**, „Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root,“ *Econometrica*, Vol. 49 (1981).
- Engle, R. F. and C. W. J. Granger**, „Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing,“ *Econometrica*, Vol. 55 (1987).
- Granger, C. W. J.**, „Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods,“ *Econometrica*, Vol. 37 (1969).
- Granger, C. W. J.**, „Some Properties of Time Series Data and Their Use in Econometric Model Specification,“ *Journal of Econometrics*, Vol. 16 (1981).
- Granger, C. W. J.**, „Forecasting White Noise,“ in *Applied Time Series Analysis of Economic Data*, ed. by A. Zellner (United States Bureau of the Census, 1983).
- Granger, C. W. J.**, „Developments in the Study of Cointegrated Economic Variables,“ *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 48 (1986).

- Granger, C. W. J. and P. Newbold, „Spurious Regressions in Econometrics," *Journal of Econometrics*, Vol. 2 (1974).
- Georgoutsos, D. A. and G. P. Kouretas, Testing Long-Run Equilibrium Relationships between Exchange Rates and Prices: A Maximum Likelihood Approach (Southern European Economics Discussion Series, 1992).
- Hendry, D. F., PC-GIVE: An Interactive Econometric Modeling System, Version 7 (Oxford: University of Oxford, 1992).
- Hendry, D. F. and N. R. Ericsson, „An Econometric Appraisal of U.K. Money Demand in Monetary Trends in the United States and the United Kingdom by Milton Friedman and Anna J. Schwartz," *American Economic Review*, Vol. 81 (1991).
- Hendry, D. F. and N. R. Ericsson, „Modelling the Demand for Narrow Money in the United Kingdom and the United States," *European Economic Review*, Vol. 35 (1991).
- Hendry, D. F., A. R. Pagan and J. D. Sargan, „Dynamic Specification," in *Handbook of Econometrics*, ed. by Z. Griliches and M. D. Intriligator (Amsterdam: North-Holland, 1984).
- Johansen, S., „Statistical Analysis of Cointegration Vectors," *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol. 12 (1988).
- Johansen, S. and K. Juselius, „Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration - with Applications to the Demand for Money," *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 52 (1990).
- Johansen, S. and K. Juselius, „Identification of the Long Run and the Short Run Structure. An Application to the ISLM Model," Institute of Economics Discussion Paper (Copenhagen: University of Copenhagen, 1992).
- Kremers, J. J. M., N. R. Ericsson and J. Dolado, „The Power of Co-Integration Tests," *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 54 (1992).
- MacKinnon, J. G., „Critical Values for Co-Integration Tests," in *Long-Run Economic Relationships*, ed. by R. F. Engle and C. W. J. Granger (Oxford: Oxford University Press, 1991).
- Osterwald-Lenum, M., „A Note with Fractiles of the Asymptotic Distribution of the Maximum Likelihood Cointegration Rank Test Statistics: Four Cases," *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 54 (1992).
- Perron, P., „Trends and Random Walks in Macroeconomic Time Series: Further Evidence from a New Approach," *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol. 12 (1988).
- Perron, P., „The Great Crash, the Oil Shock and the Unit Root Hypothesis," *Econometrica*, Vol. 57 (1989).
- Perron, P. and T. J. Vogelsang, „Nonstationarity and Level Shifts with an Application to Purchasing Power Parity," *Journal of Business and Economic Statistics*, Vol. 10 (1992).
- Phillips, P. C. B., „Understanding Spurious Regressions in Econometrics," *Journal of Econometrics*, Vol. 33 (1986).
- Phillips, P. C. B., „Time Series Regression with a Unit Root," *Econometrica*, Vol. 55 (1987).
- Phillips, P. C. B. and P. Perron, „Testing for a Unit Root in Time Series Regression," *Biometrika*, Vol. 75 (1988).
- Yule, G. U., „Why Do We Sometimes Get Nonsense Correlations between Time Series?: A Study in Sampling and the Nature of Time Series," *Journal of Royal Statistical Society*, Vol. 89 (1926).

Източници

- Графика 1 - Изчисления на автора
- Таблица 1 - 3 - Изчисления на автора

ЛИХВЕНИ ПРОЦЕНТИ И ФИНАНСОВИ ПОТОЦИ

Камен ГЕНОВ

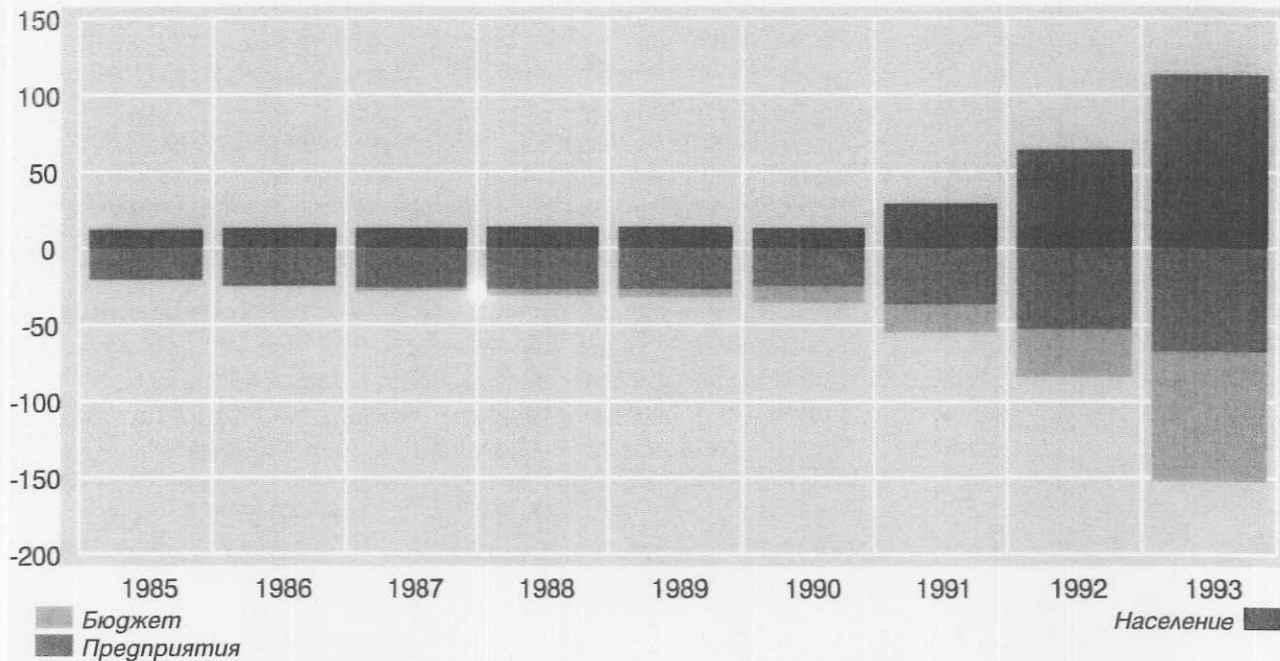
Увод

Централното планиране в бившите социалистически страни се основаваше върху балансиране на система от натурални показатели. Основоположниците на икономическата теория на социализма запазиха класическата дихотомия между реален и монетарен слой, като заместиха механизма на „невидимата ръка“, при който стойностните пропорции играят ролята на обратна връзка в контура на общественото производство, с „видимата ръка“ на планиращия център, където паричните пропорции играят чисто техническа роля [Антонов, 1990].

Графика 1

Разлика между предоставени депозити и получени кредити

(млрд. лв.)

В условията на полумонетизирана икономика икономическите агенти бяха поставени пред различни по обхват и строгост ограничения:

- Предприятията сами определяха потребностите си от кредитни ресурси и след известни корекции от страна на плановия орган получаваха необходимите им средства. Този механизъм създаде условия за икономически необосновано разрастване на кредита и на практика предприятията функционираха при „меки бюджетни ограничения“.

- Бюджетът формално приключваше всяка година без дефицит, поради безотказното кредитиране от Централната банка чрез емисия на пари или чрез прехвърляне на принудително замразените в ДСК средства на

населението. Немонетаризираният дефицит увеличаваше паричната маса и при по-бавния растеж на цените водеше до недостиг, съпроводен с разгръщане на инфлационен потенциал.

- Населението бе поставено пред двустранни ограничения. От една страна - фиксираната работна заплата, а от друга - централно определените цени и растящия недостиг в т.нар. стоков фонд. В резултат на тези „твърди бюджетни ограничения“ до края на 1989 г. домакинствата натрупаха над 20 млрд. лв. под формата на спестявания в ДСК.

Паричната политика след февруари 1991 г. преследваше две главни цели: да установи равновесие на паричния пазар, като съкрати изключително високото парично търсене до икономически обоснования размер на паричното предлагане и да противодейства на инфлационния натиск, породен от освобождаването на цените, допълнителните ценови шокове и твърде инфлационните очаквания на производители и потребители.

В началния етап необходимите мерки се провеждаха твърдо и последователно и резултатите бяха забележителни - рязък спад на инфлацията, повишаване на търсенето на местна валута, заместване на глада за стоки с глад за пари. Паричната маса и кредитът се свиха реално през 1991 г. съответно с 62 и 59%. Натрупаната свръхликвидност беше ликвидирана, което чувствително отслаби инфлационния натиск.

Въпреки постигнатото финансово оздравяване на икономиката все по-силно се открояваше неадекватната реакция на старите стопански структури. Наслагването на мерките на макроикономическата политика върху наследената икономическа структура породила дестабилизация на финансовото състояние на държавните фирми. В тези условия паричната политика като основен инструмент на стабилизацията практически се обезсмисля.

Между държавните и редица от частните фирми, банковата система и бюджета се формираха устойчиви взаимни зависимости, които почиват върху широкоразпространена неплатежоспособност, върху възможността губещи предприятия да получават кредити от банковата система за текущи разходи и върху непрекъснатото увеличаване на несъбираемите задължения към банковата и небанковата система (доставчици, бюджет). Всичко това позволява на стопанските субекти да функционират при „меки бюджетни ограничения“ и в крайна сметка насочват спестяванията на населението към неплатежоспособни длъжници.

Финансови потоци

Динамиката на кредитните потоци в икономиката се определя от наследеното състояние на кредитните остатъци. Управляващите променливи са движението на валутния курс и пазарните лихвени проценти.

Либерализацията на валутния режим в началото на 1991 г. доведе до силно подценяване на лева към долара. Инфлационните очаквания и активната валутна субституция бяха основните причини за относително честите и със значителна амплитуда колебания на курса. На фона на незатихналата инфлация през 1992 и 1993 г. валутният курс беше стабилен. Това се дължеше както на високите номинални лихвени проценти по срочните ле-

вови депозити, така и на положителното салдо на търговския баланс.¹ Устойчивият валутен курс постепенно измести акцента от спекулативните операции към обслужване на външотърговските операции на предприятията. Нарасналото доверие към националната валута доведе до създаване на значителна легова депозитна база.

От началото на стабилизацията БНБ разчиташе на високите номинални лихвени проценти за погасяване на инфлационните очаквания. Лихвените проценти по депозитите и кредитите плътно следваха промените в основния лихвен процент, определян от Централната банка. От една страна, това се дължи на зависимостта на търговските банки от рефинансирането, а от друга - на пряката връзка между лихвената политика на ДСК и БНБ. По този начин БНБ има възможност да упражнява контрол върху дейността на търговските банки и да оказва силно влияние върху цената на кредита.

Мотивирана от някои сезонни фактори, БНБ показва склонност често да „играе“ с лихвените проценти. Реакцията, породена от тези действия, е с висока степен на неопределеност, поради неяснотата около количествените изменения в паричния агрегат М2 и лага, с който те се проявяват.

Намаляването на лихвените проценти оказва разнопосочно влияние върху икономиката. То съкращава диференциала между лихвите по леговите и валутните депозити и оказва пряк натиск за повишаване на номиналния валутен курс. Ако намалението на лихвите се превърне в доминираща тенденция, в перспектива не е изключена появата на активна валутна субституция. Тя би се подхранвала от инфлационните очаквания и влошаването на външотърговския баланс на страната.

По-ниските лихвени проценти по кредитите по принцип водят до намаляване на финансовите разходи на предприятията. Допълнително влияние в същата посока оказва решението за признаване на 75% от дължимите лихви като присъщи разходи през 1993 г. (през 1991 и 1992 г. се признаваха съответно 25 и 50%). Но при прилаганите пределно занижени кредитни тавани има опасност намаляването на лихвите да измести кредита към по-рискови проекти със съмнителна възвращаемост.

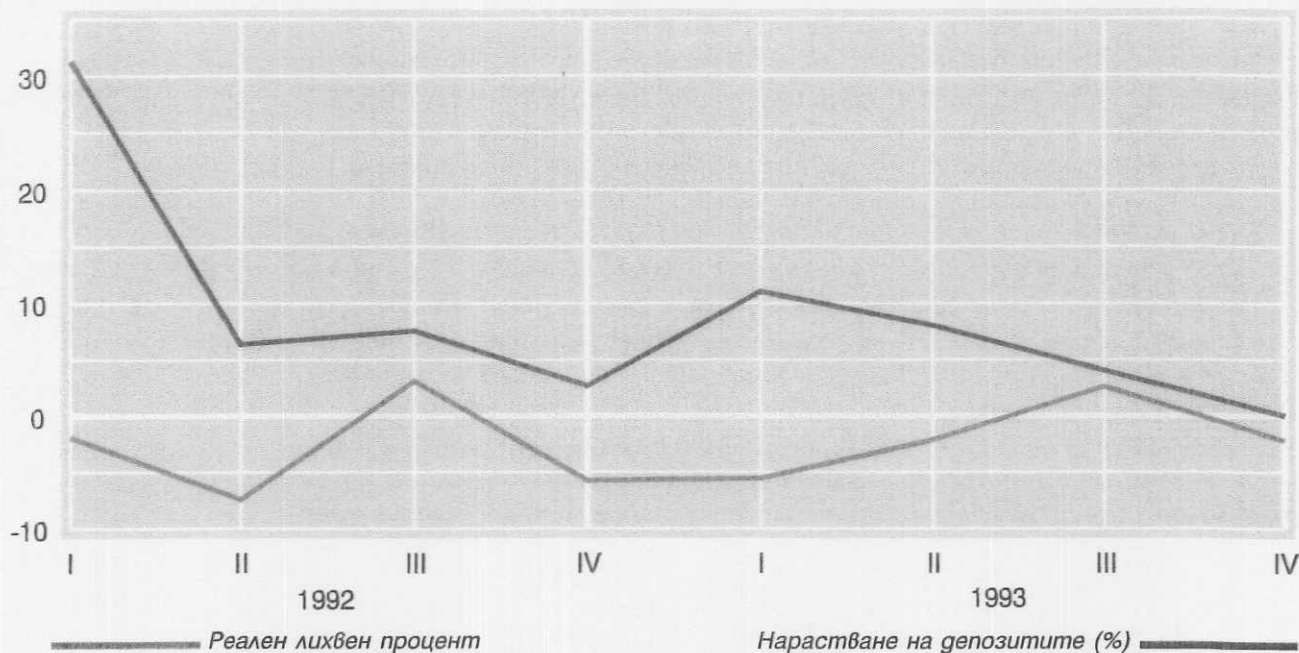
По-ниският основен лихвен процент временно облекчава обслужването на вътрешния дълг, тъй като съкращаването на лихвените разходи намалява дефицита на бюджета. Не бива да се забравя обаче, че при фиксиран доход на държавните ценни книжа от особено значение са очакванията на потенциалните купувачи. Така например през последното тримесечие на 1992 г., когато се очакваше повишаване на основния лихвен процент, Министерството на финансите не успя да реализира (при относително високи отстъпки) предложените обеми съкровищни бонове. Очевидно при понижаване на лихвите, притежателите на държавни ценни книжа реализират допълнителни доходи, което същевременно увеличава бюджетните разходи. Обратно, при очаквания за повишаване на основния лихвен процент, рискът от загуби свива търсенето.

Всяка промяна в равнището на лихвения процент има сериозно отражение върху основните финансови потоци в икономиката. На долната графика е представена динамиката на реалния лихвен процент по срочните депозити и нетната промяна (без начислените лихви) в обема на срочните депозити.

Графика 2

Реален лихвен процент по срочните депозити и изменения в депозитната база

(%)

Еднопосочното движение до I тримесечие на 1993 г. е показателно за реакцията на населението и предприятията към промените в реалните лихвени проценти: при намаляване на лихвите по депозитите, прирастът на срочните влогове намалява и обратно. През последните три тримесечия на 1993 г. се наблюдава намаляване на дела на „чистите спестявания“ (прираста на депозитите) при относително по-високи реални лихвени проценти. За да бъде ефективна лихвената политика на БНБ е нужно да се поддържа такова равнище на основния лихвен процент, което от една страна да не води до намаляване на депозитната база, а от друга - да минимизира финансовите разходи на предприятията и бюджета.

На схеми 1 и 2² са показани структурата и посоката на нетните левови кредитни остатъци и кредитни потоци в икономиката. Те са достатъчно устойчиви, за да илюстрират съществуващите възможности.

Поведението на отделните институционални сектори е различно и до голяма степен се определя от ограниченията, пред които те са поставени.

Население

На схемите ясно се вижда, че населението е нетен кредитор на икономиката. Тук следва да се отбележи, че поради характера на използваната информация, понятието „население“ има твърде неясен характер. То включва:

Схема 1

Нетни остатъци и потоци на левовите кредити и депозити (към 31.12.1992 г.)

(млрд. лв.)

Схема 2

Нетни остатъци и потоци на левовите кредити и депозити (към 31.12.1993 г.)

(млрд. лв.)

(*) Домакинствата. През 1992 и 1993 г. стабилният номинален валутен курс и нарасналото доверие към лева, както и липсата на алтернатива за доходносни вложения, накара домакинствата систематично да увеличават сметките си в търговските банки и ДСК. В същото време високите номинални лихвени проценти и относително ниските доходи на домакинствата бяха сериозно препятствие пред търсенето на кредити. При условията на ДСК за отпускане на заеми, разликата между месечните вноски по кредит със срок на издължаване 5 и 20 години при годишен лихвен процент 50% е 9.4%, а при лихвен процент 45% - 12.3%. Потенциалните клиенти трябва да разполагат с доход, значително по-висок от средния за страната, а освен това сравнителните предимства на дългосрочния кредит до голяма степен са обезличени.

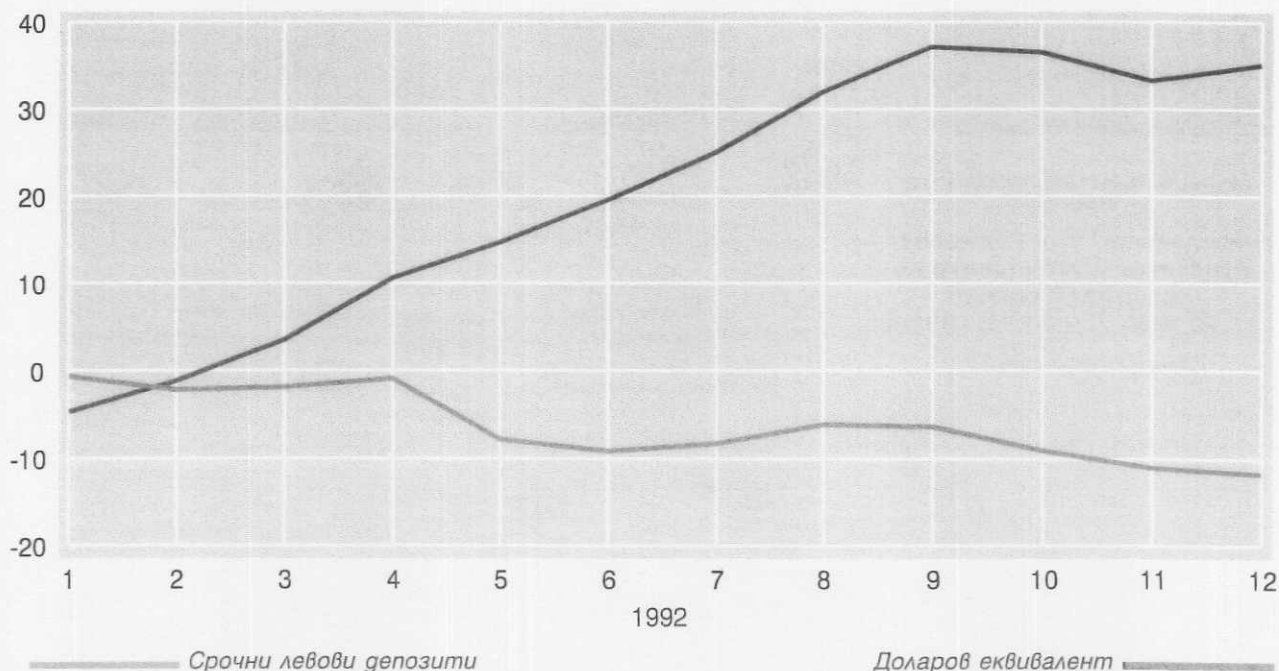
(**) Частните фирми. Редица собственици на частни фирми предпочитат да депозират част от свободните си левови средства на лични сметки под формата на срочни влогове. Една от причините за това е разликата между лихвените проценти за физически и юридически лица.

(***) Обратният приток на валута в страната. Съществуният лихвен диференциал между левовите и валутни депозити привлече значителни по обем средства през 1992 и 1993 г. Този поток обяснява отчасти стабилния номинален валутен курс.

Графика 3

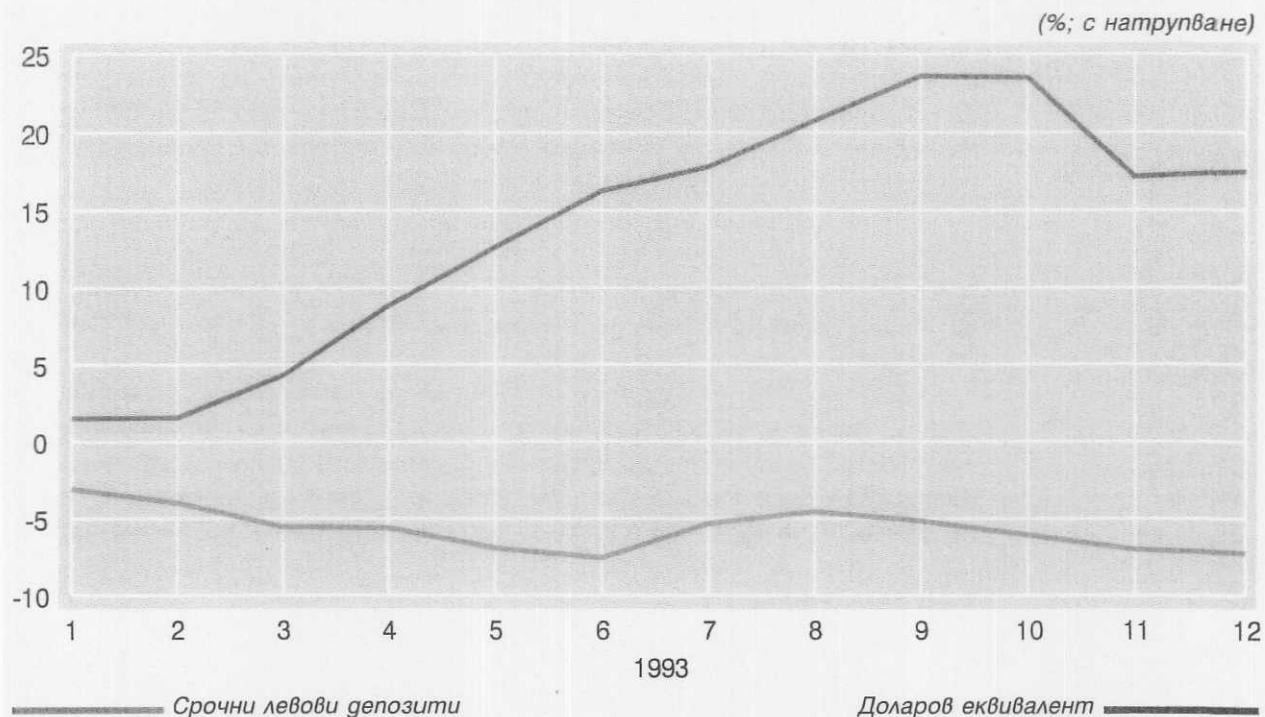
Реални лихвени проценти по срочни левови депозити и промяна на потенциалния им доларов еквивалент-1992 г.

(%; с натрупване)

Графика 4

Реални лихвени проценти по срочните левови депозити и промяна на потенциалния им доларов еквивалент-1993 г.

На графики 3 и 4 е представена динамиката на реалния лихвен процент по срочните левови депозити и промяната на потенциалния им доларов еквивалент.

Очевидно конвертирането на валутни активи в левови носи доход, който значително превишава лихвения процент по валутните депозити. Въпреки че обратната операция е нормативно затруднена, има възможности за заобикаляне на ограниченията. Големият лихвен диференциал между левовите и валутните депозити може да обясни като цяло стабилния валутен курс и силното нарастване на срочните депозити в банковата система през 1992 и 1993 г.

Основната причина за реалната ревалоризация на лева при влошаващ се търговски баланс е поддържането на съществен лихвен диференциал между левовите и доларовите депозити. Този диференциал привлича краткосрочни капитали, които „поддържат“ курса на лева.

ДСК

Държавните гаранции за депозитите на населението и монополното положение на ДСК в някои райони на страната я поставят в привилегирано положение спрямо останалите финансови институции. Въпреки това, през 1993 г. има сериозно преориентиране на спестяванията на населението от ДСК към търговските банки. Делът ѝ в привлечените левови средст-

ва намаля до около 60% в края на 1993 г. ДСК разполага със значително по-евтини ресурси от търговските банки и тъй като почти не предоставя кредити на предприятията, тя разпределя спестяванията на населението под формата на депозити, кредити и закупуване на държавни ценни книжа между БНБ, търговските банки и бюджета.

Търговските банки получават от ДСК кредити (депозити) чрез между-банковия паричен пазар и епизодично от търговете на междубанкови депозити. Ежемесечното увеличаване на обемите на този пазар осигурява ликвидност на търговските банки, което има за резултат превишаване на кредитните тавани и засилване на инфлационния потенциал.

ДСК финансира бюджета по две направления: (i) непряко - чрез кредита, предоставен на БНБ в края на 1991 г., с който Централната банка през 1992 г. кредитираше бюджета; (ii) с прякото си участие на аукционите на съкровищни бонове и облигации, емитирани от Министерството на финансите.

Кредитирането на бюджета от ДСК заема все по-голям дял в нейните активи. Това стеснява възможността ДСК да кредитира търговските банки и частните предприятия. Вероятно е в бъдеще ДСК да има затруднения да кредитира и бюджета. Показателно за финансовото състояние на банковата система е, че дори ДСК приключи първото полугодие на 1993 г. със загуба.

Търговски банки

След 1990 г. търговските банки се принудиха да инвестират привлечените от населението (пряко и чрез ДСК) средства в бюджета и предприятията. Влошеното финансово състояние на държавните предприятия и високите номинални лихвени проценти доведоха до силно нарастване на сумата на просрочените кредити. Подхранването на тяхната задлъжнялост постепенно „изяжда“ кредитните портфейли на банките. През 1992 г. общата сума на просрочените левови кредити нарасна с 25.6 млрд. лв., като над 90% от тях са в промишлеността.

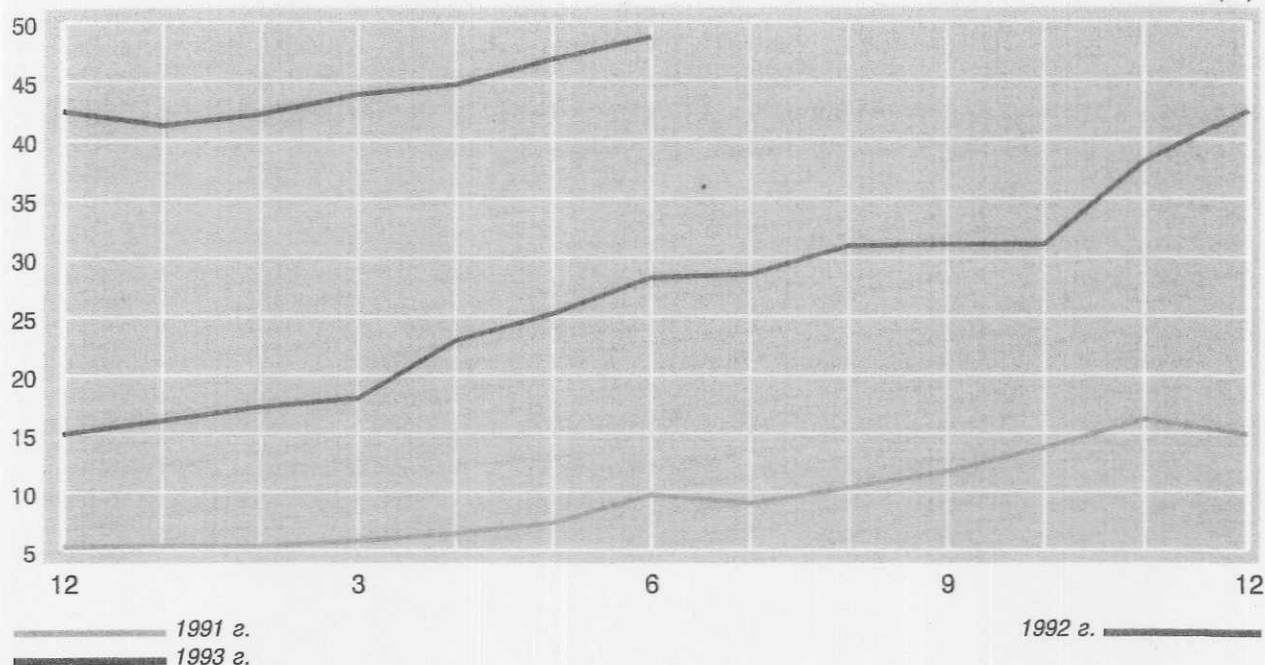
Относителният дял на просрочените кредити в общия левов кредит се увеличи от 15% в края на 1991 г. на 41.3% в края на 1992 г. и на 50% в средата на 1993 г. Освен на тежкото финансово състояние на предприятията, това се дължи и на масовата практика да се отпускат необезпечени кредити на предприятията. Тя е израз на недостатъчен надзор и на силен натиск от страна на местни и частни интереси върху слабите регионални банки.

Търговските банки са поставени пред сериозни ограничения при провеждане на кредитната си политика. Ниските кредитни тавани стесняват възможностите за отпускане на нови кредити, а растящият дял на несъбираемите и трудносъбираеми вземания в кредитните им портфейли ги принуждава да поддържат голяма разлика между лихвените проценти по кредитите и депозитите. Това увеличава инфлационния натиск и обяснява влошаващите се финансови резултати на банките. Ако през 1992 г. приходите на банковата система превишиха разходите с над 10 млрд. лв., то до края на ноември 1993 г. платените от нея лихви са с 9.5 млрд. лв. повече от получените.

Графика 5

Относителен дял на просрочените кредити в общия левов кредит

(%)

БНБ

През 1992 и 1993 г. БНБ прилагаше силно ограничителна политика на рефинансиране на търговските банки. Увеличеният обем привлечени средства на банковата система доведе до нарастване на сумата на минималните задължителни резерви. Така, сериозно намаляха нетните вземания на БНБ от търговските банки. Освен това, в края на 1991 г. Централната банка успя да привлече от ДСК 12 млрд. лв. под формата на кредит. Тези стъпки позволиха на БНБ да постигне значително неинфлационно пряко кредитиране на бюджета. За съжаление, по-нататъшно свиване на рефинансирането е невъзможно, а и ДСК вече няма достатъчно свободни кредитни ресурси.

Бюджет

Отрицателното външно финансиране и превишаване на разходите над приходите през 1992 и особено през 1993 г. доведе до силно нарастване на бюджетния дефицит [Ненова-Амар, 1994]. Структурата на прираста на вътрешния кредит показва, че основен принос за неговия растеж имат вземанията от правителството. Тенденцията на относително намаляване на вземанията от реалния сектор не води до рационално разпределение на ресурсите. Очевидно за да бъде ефективна рестриктивната политика на БНБ,

кредитите за правителствения сектор следва да бъдат по-строго контролирани, като не се позволи разгръщането на по-широк „ефект на изтласкване“ (crowding out) на неправителствения сектор във вътрешния кредит.

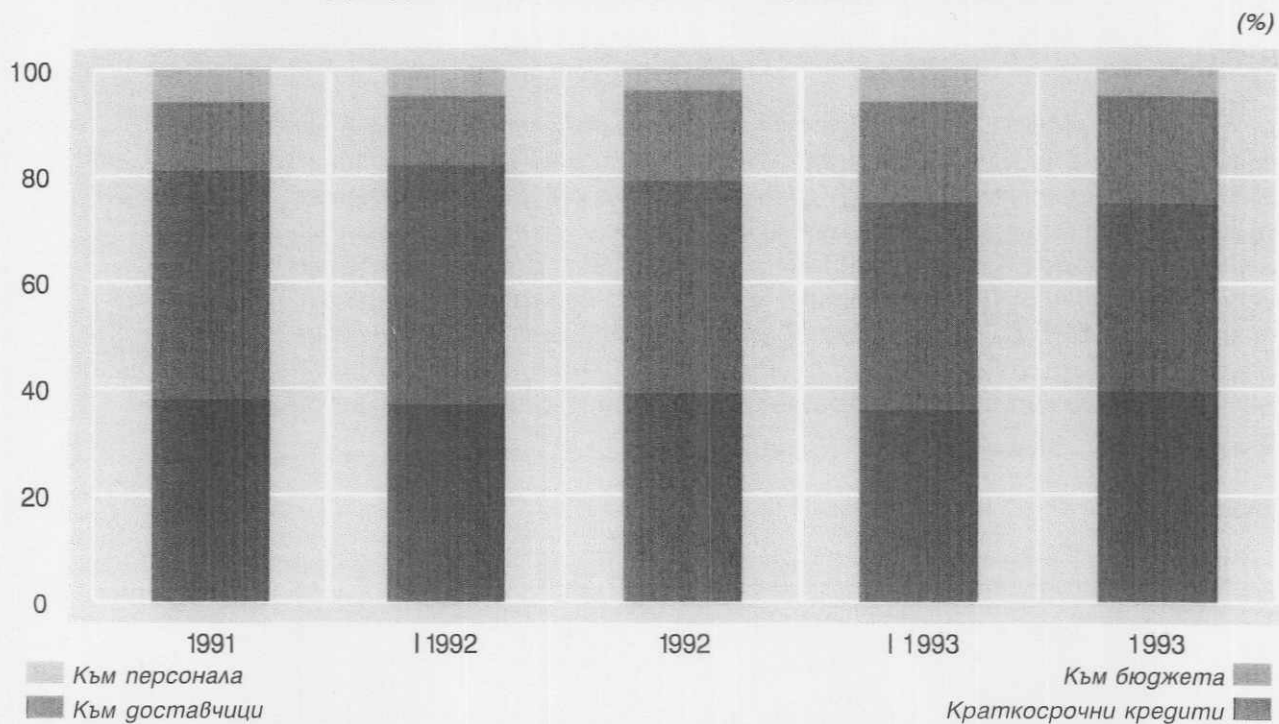
През първите десет месеца на 1993 г. е налице неблагоприятна комбинация от забавяне в растежа на срочните депозити и силен растеж на вземанията от правителството. По-бързото нарастване на бюджетния дефицит от номиналното увеличаване на депозитната база може да доведе до инфлационен натиск, тъй като сериозно се ограничават източниците за финансиране на разходите на правителството.

Държавни предприятия

При липсата на реална алтернатива за приватизация и при продължаващото им кредитиране от търговските банки, много предприятия натрупаха и продължават да трупат огромни несъбираеми и трудносъбираеми задължения именно по време на стабилизацията. Просрочените кредити са един от съществените фактори за влошаването на финансовото състояние на предприятията. Само през първата половина на 1993 г. общата сума на загубите на държавните и кооперативните нефинансови предприятия (без селскостопанските) възлиза на 19.1 млрд. лв. 60% от всички фирми са приключили полугодieto със загуба.

Графика 6

Структура на задълженията на предприятията*

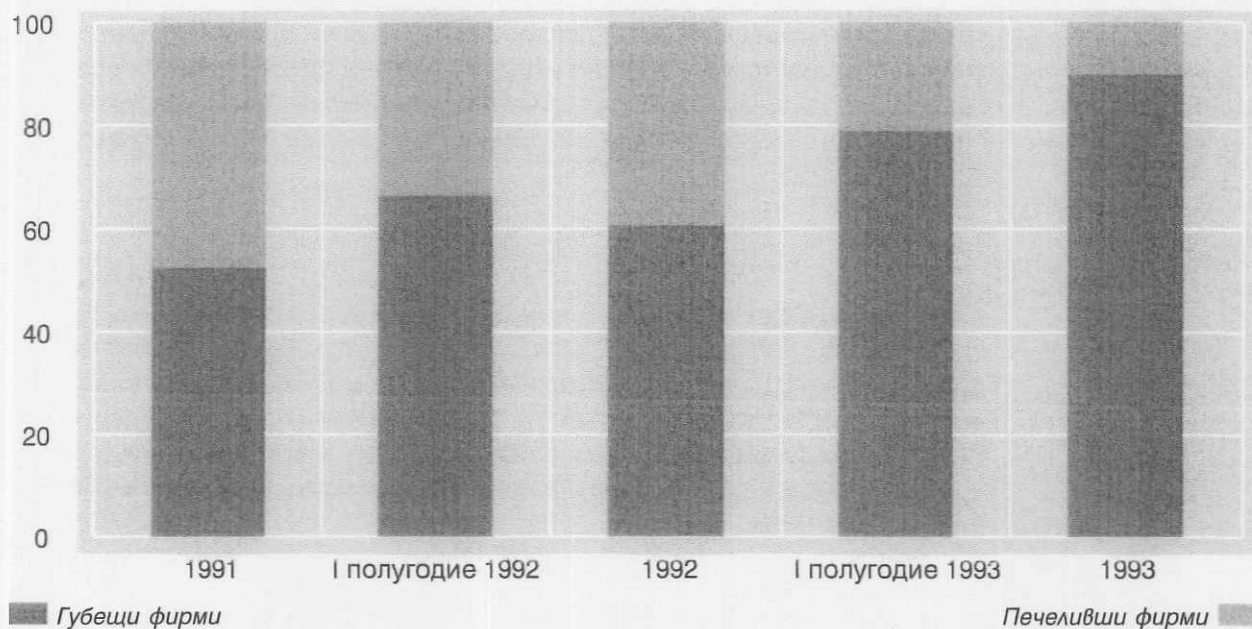

* Приемаме, че задълженията към бюджета, доставчиците, персонала и краткосрочните кредити изчерпват задълженията на предприятията.

Графика 7

Остатъци по краткосрочни кредити за нефинансовите държавни предприятия

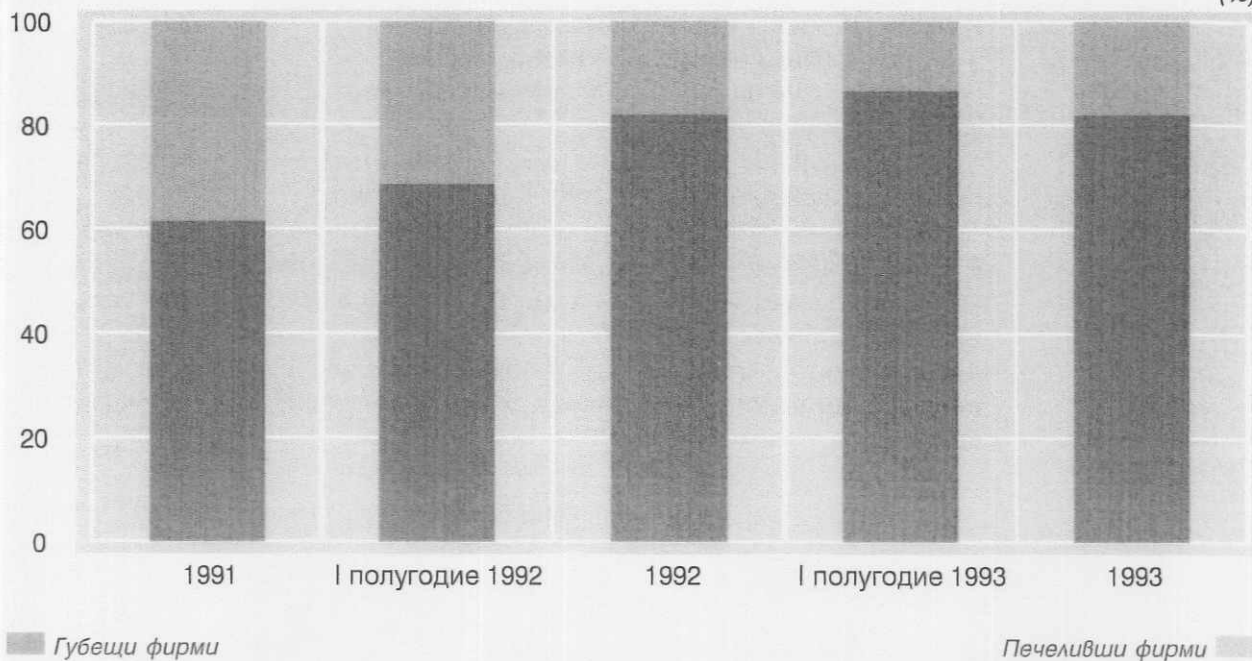
(%)

Графика 8

Остатъци по дългосрочни кредити за нефинансовите държавни предприятия

(%)

Както се вижда от горните графики, просрочените дългове са мощно притегателно ядро, около което се оформят нерационални потоци във финансовата система. Голяма част от кредитния ресурс се насочва към губещите фирми. През първото полугодие на 1993 г. краткосрочната задлъжнялост при губещите фирми е нараснала с 2.3 млрд. лв., докато при печелившите тя е намаляла с 2.9 млрд. лв. Губещите предприятия продължават да трупат задължения чрез капитализиране на лихвите. В същото време печелившите фирми погасяват своите задължения, като в твърде редки случаи прибавят до нови кредити. Така частните фирми и печелившите държавни предприятия са изтласкани от кредитния пазар или са натоварени със значителни разходи.

Изводи

Както и преди три години, домакинствата остават нетен кредитор в икономиката. Техните спестявания са насочени към кредитирането на бюджета и на губещите предприятия. Намалява дялът на „чистите спестявания“ (прираства на депозитите) за сметка на капитализираните лихви. Растежът на депозитите е силно чувствителен към играта с лихвените проценти. Структурата на срочните депозити е изместена към почти ликвидни компоненти.

Спестяванията на населението се разпределят в по-голяма степен чрез търговските банки, отколкото чрез ДСК. Ресурсите на ДСК за кредитиране на бюджета се стесняват, което поражда ориентация към търговските банки.

През 1992 и особено през 1993 г. се наблюдава изместване на частните предприятия и търговските банки от бюджета в активите на ДСК; изместване на частните предприятия от бюджета и от държавните предприятия в активите на търговските банки.

Задълбочаващото се несъответствие между структурите на паричните и реални потоци в икономиката доведе до:

- нарастване на инфлационния потенциал;
- изместване на платежоспособните фирми от кредита поради тежките условия при отпускането му;
- разстройване на връзките между стопанските агенти, което е една от причините за наблюдавания спад в реалния сектор.

Закъснението на структурната реформа превърна „лошите кредити“ в един от най-сериозните проблеми на стабилизацията. Преоформянето на несъбираемите вземания само по себе си няма да доведе до решаване на проблема. Ако това не стане успоредно с реструктуриране на реалния сектор, отново ще се възпроизведат нерационалните кредитни потоци, които до голяма степен заместват субсидиите, отпуснати от бюджета.

Бележки

- 1 По данни от търговските банки.
- 2 На схемите са посочени само кредитните потоци. Това означава, че не са включени останалите парични вземания и задължения между институционалните сектори - данъци, субсидии, работни заплати и др.

Литература

- Антонов, В. Теоретични основи на инфлацията при социализма. - *Икономика, приложение, 1990, №6, с.18.*
- Ненова-Амар, М. Фискална политика. - В: *Преходът. С., 1994.*

Източници

- Графика 1 - 8 - БНБ и изчисления на автора
- Схема 1 и 2 - БНБ и изчисления на автора

ПОЛИТИКА НА ДОХОДИТЕ. ДОХОДИ, ПОТРЕБЛЕНИЕ И СПЕСТЯВАНИЯ НА НАСЕЛЕНИЕТО

Мария ЖЕЧЕВА

Политика на доходите през 1991-1993 година

Либерализацията на цените в началото на 1991 г. и освобождаването на заложения мощен инфлационен потенциал наложи политиката на доходите да се включи като важен елемент на стабилизационната програма, за да се намали натиска на доходите върху растежа на цените. Явният контрол върху доходите беше необходим за възстановяването и поддържането на съответствието между платежоспособно търсене и предлагане на стоки и услуги, които бяха в хронично неравновесие преди реформата. Важна задача на контрола върху доходите в условията на преход към пазарна икономика е защитата на интересите на държавата чрез запазване печалбата на държавните предприятия и предотвратяване на тяхната декапитализация.

Основни етапи в политиката на доходите

Първите стъпки в регулирането на доходите бяха предприети още през 1990 г. Освобождаването на цените на ограничен кръг стоки и услуги през второто полугодие доведе до средномесечно нарастване на цените за периода юли - декември с 6%. Това наложи частично приспособяване на заплатите и другите плащания към ценовия растеж. От 1 септември 1990 г. беше въведена системата на индексирание на доходите на населението съобразно нарастването на потребителските цени.

След провеждането на радикалната ценова либерализация в началото на февруари 1991 г., в политиката на доходите през **1991-1992 г.** ясно се разграничават **два етапа**: първият обхваща приложението на системата на компенсациите, а вторият е свързан с прехода към договаряне на работната заплата. От **началото на 1993 г.** се възприеха редица изменения в прилаганите инструменти на политиката на доходите.

Първоначалният ценови шок от февруари и март 1991 г. доведе до рязко свиване на доходите от работна заплата. През първото тримесечие на 1991 г. те намаляха в реално изражение с 66.7%. От 1 февруари 1991 г. беше въведена **системата на компенсациите** към отделните видове доходи. Основна задача на политиката на доходите в този момент беше да осигури социална защита на населението в силно инфлационната обстановка.

През този период размерите на компенсационните плащания се съгласуваха в рамките на тристранна комисия, включваща представители на правителството, работодателите и синдикатите. Определяните ежемесечни компенсации на национално равнище ограничаваха свободата на предприятията при формиране на работните заплати, т.е. централизмът в областта на доходите веднага след освобождаването на цените беше значителен.

Еднаквите абсолютни добавки към всички заплати, без оглед на техния размер, породиха различна степен на компенсиране на инфлацията.

Минималната заплата и близките до нея заплати бяха най-слабо засегнати от рязкото нарастване на цените, поради високия дял на компенсациите в тях. През март 1991 г. минималната заплата в реално изражение намаля с 42.7% спрямо края на 1990 г. Същевременно реалният спад на средната работна заплата беше 68.4%. До средата на 1991 г. определените компенсации за април, май и юни успяха да неутрализират инфлацията през тези месеци, при което започна леко възстановяване на реалното равнище на заплатите. Въпреки отбелязаното повишение на средната работна заплата, в реално изражение през юни тя представляваше едва 43.4% от равнището си в края на 1990 г. За минималната този процент беше 76.

Възприетата схема направи компенсациите основен елемент при формиране на работната заплата. Техният дял в минималната работна заплата постепенно нарасна от 62% през февруари на 73% през юни. При средната работна заплата дялът на компенсациите се движеше между 50 и 57%.

Фактически начислените компенсации на практика се оказаха по-ниски от централно определените добавки за съответния месец. Причината е в забавянето на решенията за компенсиране и изплащането им от предприятията с известно закъснение.

Графика 1

Отношение на минималната работна заплата, средната пенсия и средното обезщетение за безработица към средната работна заплата

(средна работна заплата = 100)

Към останалите доходи на населението (пенсии, стипендии, обезщетения за безработица и др.) също бяха изплащани месечни компенсационни добавки. Силният социален уклон на политиката на доходите през този пе-

риод доведе до по-високо компенсиране на инфлацията при тези плащания, отколкото при средната работна заплата. Така например спрямо края на 1990 г., през март 1991 г. средната пенсия се снижи в реално изражение с 52.3% или с 16.1 пункта по-слабо в сравнение с намалението на средната работна заплата. **До септември 1991 г. загубата на покупателната способност на средната пенсия е значително по-малка от тази на средната работна заплата.**

По-високата степен на компенсиране на инфлацията при минималната работна заплата, пенсиите и обезщетенията за безработица в периода непосредствено след ценовия шок се отрази върху тяхното отношение към средната работна заплата (вж. графика 1).

Важен момент в политиката на доходите беше **замяната на компенсационната система със системата на договаряне на работната заплата.** От 1 юли 1991 г. се премина към колективно договаряне на работната заплата във всички предприятия и организации, независимо от формата на собственост. То се осъществява задължително на две нива: на национално равнище (където се определят минималната работна заплата за страната, допълнителните трудови възнаграждения, някои специфични за организациите на бюджетна издръжка показатели, както и начините за регулиране на средствата за работна заплата) и в отделното предприятие.

Системата на договаряне има различна степен на децентрализация в зависимост от източниците на финансиране дейността на отделните организации. Предприятията, които се издържат изцяло от собствени приходи, получиха пълна свобода при определяне на работните заплати и тяхното изменение в зависимост от инфлацията. Единствената бариера в случая се поставя от регулирането на средствата за работна заплата, прието на националното ниво при колективното договаряне. Договарянето на работните заплати е значително по-ограничено в организациите, финансирани от държавния бюджет. За тях съществува лимит на средствата въз основа на централно определените средна брутна работна заплата и численост на персонала. Равнищата на средните заплати се фиксират централизирано по отделни организации и длъжности. От средата на 1991 г. до края на 1993 г. те са актуализирани пет пъти: през октомври 1991 г., юли 1992 г., март, юли и октомври 1993 г.

Формално започнало от 1 юли 1991 г., договарянето на работните заплати протече най-интензивно през септември, октомври и ноември. През август само 4% от предприятията бяха преминали към новата система на определяне на работните заплати. През ноември този дял достигна 89%. Преходът към договаряне на работните заплати се отрази силно върху динамиката на средната работна заплата. В предприятията с договорна система работната заплата през август беше средно с 25% по-висока от тази в останалите предприятия. През ноември този процент достигна 54%.

През септември 1991 г. номиналната работна заплата нарасна с 40% спрямо юнското си равнище. В реално изражение за същия период тя се увеличи с 14.8%, въпреки високата инфлация през летните месеци. Така в края на 1991 г. реалната работна заплата компенсира в голяма степен спада от февруари и март. През декември 1991 г. тя представляваше 62% от величината си в края на 1990 г. срещу 32% през март същата година.

През 1992 г. номиналната работна заплата като цяло запази възходящата си тенденция. Особено подчертано е нейното увеличаване в края на всяко тримесечие в резултат на изплащаните средства за стимулиране. Техният размер се движи между 2 и 10% от начисления фонд работна заплата. През 1992 г. средната заплата нарасна реално с 10.1%¹ спрямо равнището си през предходната година.

От 1 юли 1991 г. бяха премахнати и компенсациите към минималната работна заплата, а нейното равнище беше установено на 620 лв. За разлика от средната работна заплата, която претърпя значително изменение в края на 1991 г., промени в минималната работна заплата бяха внесени едва в средата на 1992 г. и в началото на 1993 г. Една от причините за това са прекъснатите преговори между правителството и синдикатите през 1992 г. Продължителният застои на **минималната работна заплата** доведе до реалното ѝ понижаване през периода юли 1991 г. - юни 1992 г. с 44%. С увеличаването ѝ през юли на 850 лв. тя нарасна реално с 33%, но до края на 1992 г. отново загуби 20% от покупателната си способност. Задържането на минималната работна заплата облекчи държавния бюджет по линия на социалните плащания. Това беше благоприятно и за предприятията с икономически затруднения, които нямаха възможност да изплащат високи заплати.

С прехода към децентрализирано договаряне на работните заплати се запазиха компенсациите към някои социални плащания. До средата на 1992 г. продължиха да съществуват добавки към пенсиите, след което се премина към нова методика за тяхното изчисляване. За разлика от работната заплата, от септември 1991 г. пенсиите и обезщетенията изостават значително от нарастването на цените. Настъпи бърз срив в отношението на социалните плащания към средната работна заплата. **Така през периода на децентрализирано договаряне на работната заплата социалният аспект на политиката на доходите отслабна.**

Възобновените преговори между представителите на правителството, синдикатите и работодателите доведоха до някои **нови моменти в политиката на доходите** през 1993 г.:

- минималната работна заплата претърпя четири изменения - през януари (890 лв.), през март (1200 лв.), юли (1343 лв.) и октомври (1414 лв.);
- в началото на 1993 г. се възобнови практиката на месечни компенсции към пенсиите, обезщетенията за безработни и другите плащания;
- прие се решение от март 1993 г. заплатите в бюджетните организации да бъдат индексирани с 41.2%;
- възприе се механизъм за тримесечно индексване на минималната работна заплата, заплатите в бюджетните организации, пенсиите, обезщетенията за безработни и социалните плащания с 90% от отчетената инфлация през предходното тримесечие. Това позволява по-гъвкаво (макар и частично) привеждане на тези доходи в съответствие с инфлационните процеси.

В резултат на тези стъпки през 1993 г. средната работна заплата в реално изражение запази равнището си, а средната пенсия отбеляза дори 4-процентен реален растеж. По-голямото номинално увеличение на пенсиите и обезщетенията за безработни, отколкото на средната работна заплата, доведе до леко покачване на тяхното съотношение от началото на 1993 г.

Преходът към децентрализирано определяне на работната заплата имаше няколко важни последици.

След въвеждането на системата на договаряне на работните заплати постепенно се увеличи дисперсията на заплащането между основните отрасли на икономиката. Коефициентът на вариация за първите две тримесечия на 1991 г. показва, че процентното отклонение на заплатите по отрасли спрямо средната, практически запазва равнището си от 80-те години, когато относителното разсейване беше слабо. През третото тримесечие на 1991 г. неговото равнище се покачи с 5 пункта спрямо величината си от предходното тримесечие и достигна 17%. Средно през 1992 г. коефициентът на вариация е 1.6 пъти по-висок от равнището си през 1991 г. Силно е превишаването му през първото и второто тримесечие на 1992 г. (в сравнение със същите периоди на 1991 г., когато се прилагаше системата на компенсациите) - съответно 1.7 и 1.9 пъти. През 1993 г. относителното разсейване в заплащането е по-голямо спрямо съответните месеци на 1992 г., въпреки че от април неговото равнище се понижи в резултат от актуализацията на заплатите в бюджетните организации.

Между отраслите на промишлеността също започна процес на нарастваща диференциация в заплащането. През 1992 г. относителното разсейване между заплатите в промишлените отрасли, измерено чрез коефициента на вариация, надхвърли с 40% равнището си през 1991 г.

Успоредно с разширяването на диференциала в заплащането, не настъпи съществено изменение в подреждането на отраслите според размера на средната им работна заплата. Както и в годините преди старта на стабилизационната програма, така и сега най-ниско е възнаграждението на заетите в селското и горско стопанство, търговията, културата и изкуството, здравеопазването и образованието. С развитието на банковата система и създаването на множество търговски банки, отрасъл „Финанси, кредит и застраховка“ зае трайно позицията на отрасъл с най-високо заплащане - през 1992 г. то надхвърли с 62% средната заплата за страната. Към отраслите с възнаграждение над средното се прибави и отрасъл „Съобщения“. С преустановяването на субсидиите за него (съпроводено със силно повишаване на цените на съобщителните услуги през последните години) заплащането в този отрасъл през 1992 г. надхвърли със 7% средната работна заплата.

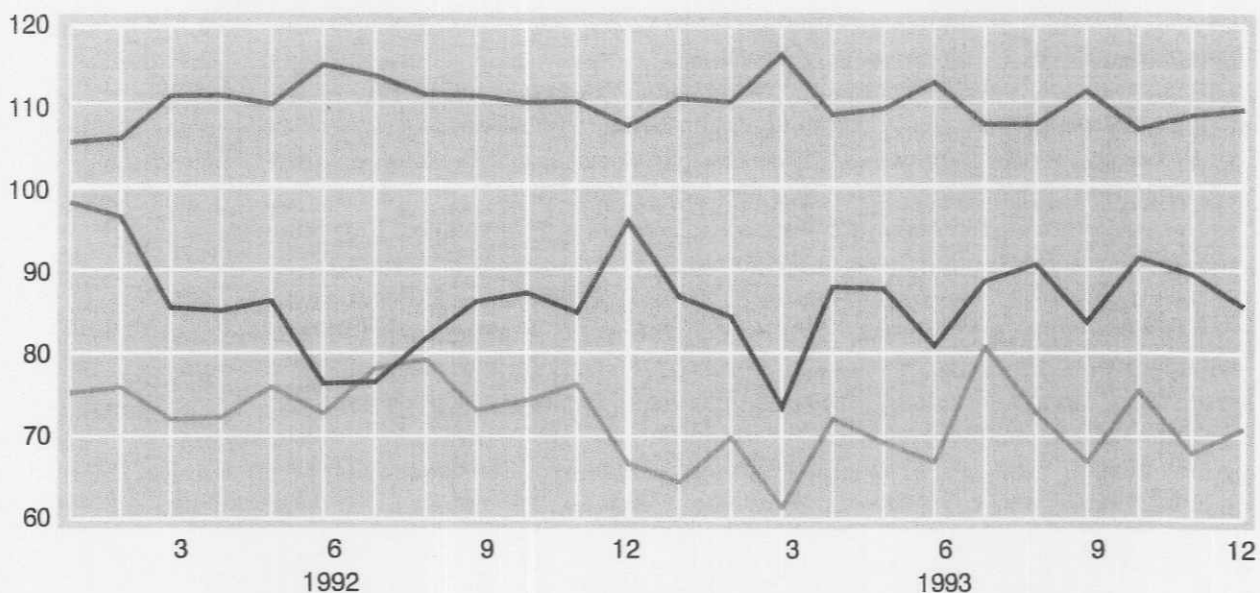
С прехода към децентрализирано договаряне на работните заплати възникна проблема за изоставащото нарастване на заплащането в отраслите с предимно бюджетно финансиране (вж. графика 2). Заплатите в отраслите „Наука и научно обслужване“ и „Управление“, които през 80-те години често бяха най-високите спрямо останалите отрасли, постепенно не само отстъпиха водещата си роля, но след първо тримесечие на 1992 г. достигнаха до и под средната за страната работна заплата. Заплащането в останалите отрасли, които са основно на бюджетна издръжка („Образование“, „Култура и изкуство“, „Здравеопазване“) продължи да изостава в сравнение със средната заплата. В резултат от решението за 26-процентно покачване на заплатите на държавните служители, от юли 1992 г. „ножицата“ в заплащането през втората половина на 1992 г. временно се притвори. През март 1993 г. обаче съотношението между работната заплата в бю-

джетните организации и средната работна заплата за страната достигна своя минимум за последните две години - 74%. Актуализирането на заплащането в отраслите с предимно бюджетно финансиране от март 1993 г. отново притвори съществуващата „ножица“, но проблемът за относително ниското възнаграждение на държавните служители продължава да съществува. През 1993 г. възнаграждението в отраслите с предимно бюджетно финансиране представлява 86% от средната заплата за страната, докато през 1991 г. средното изоставане е само 7%.

Графика 2

Динамика на относителните заплати

(средна работна заплата за страната = 100)

— Средна работна заплата в селското и горско стопанство

— Средна работна заплата в отраслите с бюджетно финансиране**

— Средна работна заплата в отраслите със собствено финансиране*

* Включва отраслите: „Промисленост“, „Строителство“, „Транспорт“, „Съобщения“, „Търговия“, „Жилищно-комунално строителство“, „Финанси, кредит, застраховка“, „Други“.

** Включва отраслите: „Наука и научно обслужване“, „Образование“, „Култура и изкуство“, „Здравеопазване“, „Управление“.

Тясно свързано с динамиката на относителните заплати е и реалното изменение на заплатите в отделните отрасли. След силния спад на заплатите във всички отрасли на икономиката през 1991 г., през 1992 г. последва известно възстановяване на покупателната им способност. През втората година на икономическата реформа понижаване отбелязват само заплатите в отраслите „Култура и изкуство“ (-1.5%) и „Селско стопанство“ (-16%),

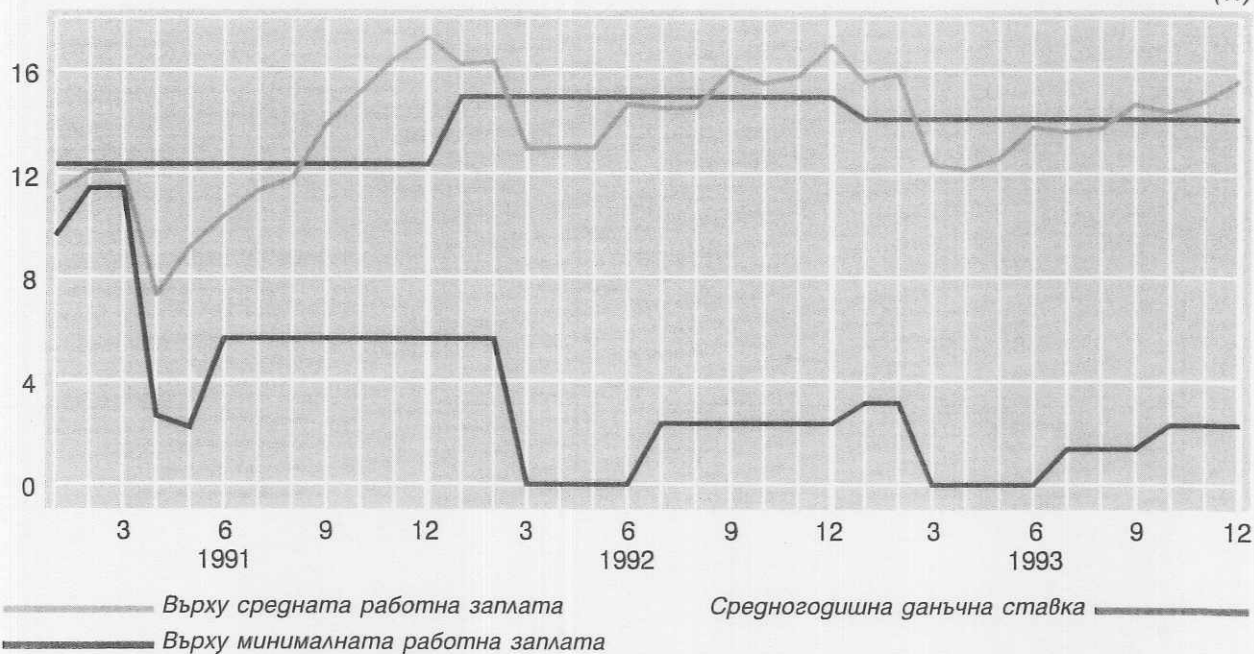
а най-слаб е реалният им растеж в отраслите „Горско стопанство“ (2%), „Образование“ (0.6%) и „Здравеопазване“ (4.5%).

По отношение на заплатите в промишлеността съществува ясно разграничение между отраслите на „тежката“ и „леката“ промишленост. Това разделение, установено в годините преди старта на стабилизационната програма, като цяло не се промени през последните години. Добивните отрасли, металургичната и химическата промишленост запазиха относително високите си заплати. Най-силен реален растеж през 1992 г. отбелязват заплатите в отраслите „Производство на електро- и топлоенергия“ (42%), „Черна металургия“ (40%), „Каменовъглена промишленост“ (32%), „Химическа промишленост“ (30%) при средно нарастване на работната заплата в промишлеността с 19.3%.² Така в отраслите с основно участие на капитала, работната заплата продължи да нараства по-бързо, отколкото в отраслите с основно участие на труда.

Графика 3

Данъчна ставка върху средната и върху минималната работна заплата

(%)

— Върху средната работна заплата
 - - - Върху минималната работна заплата

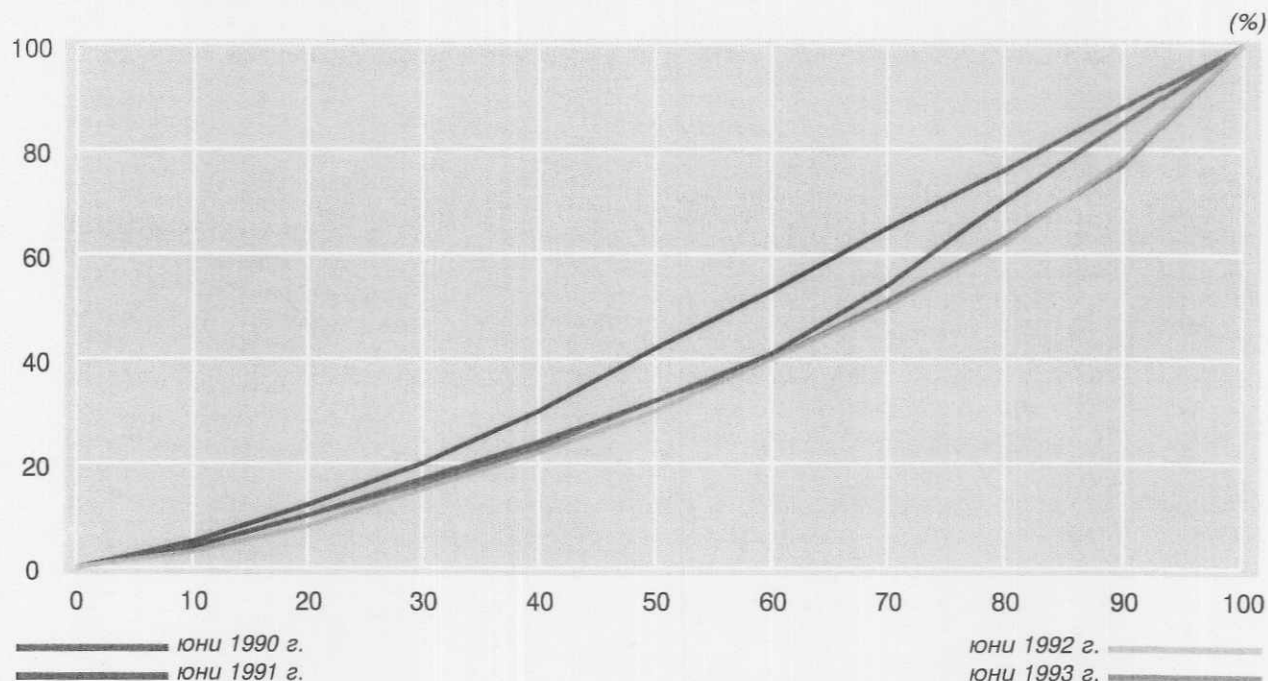
Средногодишна данъчна ставка

Номиналното нарастване на работната заплата през 1991-1993 г., предизвикано от стремежа към компенсиране на инфлацията, при неизменност на данъчната скала, доведе до все по-силно облагане на работната заплата. Така от април 1991 г. до февруари 1992 г. **средната данъчна ставка** постепенно нарасна от 7.3 на 16.3%. С промяната на Закона за данъка върху общия доход, през март 1992 г. тя се снижи на 13%, но постепенно възстанови своето равнище и през февруари 1993 г. под формата на данък

се удържат отново близо 16% от средната работна заплата. От април 1991 г. до декември 1993 г. данъкът върху средната работна заплата се увеличава 12.3 пъти, а неговата база бележи нарастване едва 5.6 пъти. Така се увеличава диференциалът между работната заплата преди и след облагането ѝ: за периода април 1991 г. - декември 1993 г. номиналната работна заплата след облагането ѝ нараства с 52 пункта по-бавно от растежа ѝ преди облагането. Средната данъчна ставка през 1992 г. е 14.9% или с 2.5 пункта по-висока от предходната година. Поради несинхронизираните промени в минималната работна заплата и в данъчната скала за облагане на доходите, минималната работна заплата често надвишаваше минималния необлагаем доход и подлежеше на данъчно облагане. Това се отнася за периода до март 1992 г., от юли 1992 г. до март 1993 г. и от юли 1993 г. насам (вж. графика 3).

Графика 4

Равномерност в разпределението на паричните доходи*

* По абсцисната ос - домакинства (кумулятивни относителни дялове).
По ординатната ос - доходи (кумулятивни относителни дялове).

През последните години съществено се измени **равномерността на разпределението на паричните доходи** на населението. Коефициентът на Джини, който е интегрален измерител на неравенството в разпределението на дохода, е изчислен към юни 1990, 1991, 1992 и 1993 г. и показва, че от 1992 г. се засилва неравномерността в разпределението на доходите. Тя е била най-слаба през юни 1991 г. Това е естествен резултат от използваната компенсационна схема през този период и произтичащите от нея ниве-

лиращи процеси при заплащането на труда, както и от ежемесечното актуализиране на минималната работна заплата, пенсиите и социалните плащания.

Контролът върху доходите

Освобождаването на цените през февруари 1991 г. наложи да се засили контрола върху доходите, като акцентът беше поставен върху доходите от работна заплата. В България той се свежда до данъчно облагане на нарастването на фонд работна заплата над определения му базисен размер без нормативно ограничение за поведението на индивидуалната работна заплата. Такава форма на контрол съществуваше и през 1990 г., но тя беше основана на годишния му размер. Интензивните инфлационни процеси наложиха от началото на 1991 г. да се премине към тримесечно регулиране на фонда на работната заплата. Въведе се и значително по-стръмна скала за определяне на данъка върху нарастването на средствата за работна заплата на фирмите. През периода на приложение на компенсационната система необходимостта от контрол чрез този вид данък не беше голяма, тъй като централно определяните компенсации също играеха ролята на ограничител на растежа на работната заплата и допълваха неговите контролни функции.

С постепенното отпадане на системата на компенсациите и прехода към системата на договаряне на работните заплати се разшири значението на данъка върху нарастването на фонд работна заплата. Въпреки това, от 1 юли 1991 г. беше приета нова, облекчена скала при превишаване на базисния размер на фонд работна заплата, а действието на данъка върху нарастването на фонд работна заплата беше ограничено върху предприятията с над 50% държавно и общинско участие.

Базисният размер на фонд работна заплата на фирмите по тримесечия от средата на 1991 г. до средата на 1992 г. се установяваше, като начислените средства за съответното тримесечие на предходната година се коригират с три коефициента, отразяващи най-синтезирано: 1) изменението на средната брутна работна заплата; 2) нарастването на цените на дребно спрямо предходното тримесечие; 3) изменението в производителността на труда. През последните две тримесечия на 1992 г., като единствен коригиращ коефициент се използваше прогнозното изменение на цените на дребно, но от началото на 1993 г. се възстанови практиката за корекция с фактическата инфлация.

През 1992 г. само 8.4 на сто от около 5500 предприятия са надхвърлили определените им тавани и имат начислен данък върху нарастването на фонд работна заплата. Това са предимно предприятия от отраслите „Хранително-вкусова промишленост“, „Машиностроителна и металообработваща промишленост“, „Строителство“ и „Търговия“. Степента на фактическо изплащане на този данък е ниска и се различава при предприятията с различна ликвидност:³ предприятията с ликвидност над 1 са внесли през 1992 г. 44.9% от начисления им данък, а тези с ликвидност по-ниска от 1 са изплатили едва 32.7% от него. Слабата финансова дисциплина силно сни-

жава контролните функции на определяните тавани на фонд работна заплата на фирмено равнище.

Въпреки факта, че предприятията като цяло не достигат определените тавани на фонд работна заплата, делът на трудовите разходи във всички производствени разходи се покачи от 9.75% през 1991 г. на 13.7% през 1993 г. Същевременно нетната норма на печалбата (изчислена като печалба след облагане минус загуба/обща приходи) спадна от 1.5% през 1991 г. на -8.6% през 1993 г.⁴

Същият процес се наблюдава и в промишлеността. Относителното нарастване на разходите за заплати (с 5.7 пункта през 1993 г. спрямо 1991 г.) е съпроводено с намаляване на нетната норма на печалбата в този отрасъл от 1.2% през 1991 г. на -12.7% през 1993 г.⁵ Така политиката на доходите се оказва недостатъчно надеждна бариера срещу процеса на декапитализация във фирмите.

Увеличаването на заплатите в промишлеността след първото тримесечие на 1991 г. доведе и до постепенно нарастване на **номиналните разходи на труд за производството на единица промишлена продукция**. Ако през последното тримесечие на 1990 г. разходите за работна заплата в единица продукция бяха 12.8%, то през първото тримесечие на 1991 г. те паднаха на 6%. От второто тримесечие на 1991 г. започна постепенно възстановяване на този дял. През периода юли-септември 1993 г. той достигна 18.1%, като с това надхвърли размера си от края на 1990 г. с 5 пункта.

Увеличаването на разходите на труд за производството на единица промишлена продукция е резултат от три съвместно действащи фактора - растежа на реалната работна заплата, спада в производителността на труда и диференциала между нарастването на цените на производител и на цените на потребител. Разлагането на този показател дава възможност да се проследи влиянието на всеки фактор върху неговата динамика.

$$ULC = (W / CPI) * (CPI / PPI) / (Y / L),$$

където

ULC са разходите на труд за производството на единица промишлена продукция;

W - номиналната работна заплата в промишлеността;

CPI - индексът на потребителските цени;

PPI - индексът на цените на производител;

Y - промишлената продукция (в съпоставими цени);

L - заетите в промишлеността.

В таблица 1 са показани темповете на изменение на показателя „Разходи на труд за производството на единица промишлена продукция“ и на неговите компоненти спрямо равнището им през предходното тримесечие.

Реалната работна заплата е съдействала най-силно за повишаване на показателя „Разходи на труд за производството на единица промишлена продукция“ през четвъртото тримесечие на 1991 г. В началото на 1991, 1992 и 1993 г. (когато реалната работна заплата намалява значително), тя е оказвала натиск в посока на снижаването му.

Таблица 1

Декомпозиране изменението на показателя „Разходи на труд за производството на единица промишлена продукция“

(%)

Процентно изменение на:	ULC	W*/CPI	CPI/PPI	Y/L	Y	L*
II 1991	22.7	-7.3	28.5	-2.9	-9.5	-6.8
III	12.5	8.1	-3.0	-6.8	-12.9	-6.6
IV	24.7	32.7	10.4	17.6	12.4	-4.4
I 1992	15.5	-7.0	4.3	-16.0	-19.2	-3.9
II	11.6	0.7	10.8	-0.1	-2.9	-2.8
III	13.5	3.0	3.9	-5.8	-8.3	-2.7
IV	-18.0	-2.9	13.3	34.2	30.5	-2.8
I 1993	18.0	-11.5	11.9	-16.1	-17.6	-1.7
II	4.1	1.7	9.0	6.5	3.3	-3.0
III	18.6	1.3	6.4	-9.1	-11.5	-2.7
IV	-16.9	-1.9	8.7	28.3	25.1	-2.5

* Без лицата в отпуск по майчинство.

През 1992 г. реалната работна заплата в промишлеността нарасна спрямо 1991 г. с 19%, а произведената продукция на един зает намалю с 4.3%. Спадащата производителност на труда води до покачване на разходите на труд за производството на единица промишлена продукция. Тя е била определящият фактор за повишаването им в началото на 1992 и 1993 г., когато намалението на производителността в промишлеността беше значително по-голямо от снижаването на реалната работна заплата. Единствено през последните тримесечия на 1991, 1992 и второто и четвъртото тримесечие на 1993 г. производителността на труда в промишлеността отбеляза растеж. В края на 1992 и 1993 г. растящата производителност на труда беше съпътствана от намаляване на реалната работна заплата, при което и двата елемента съдействаха за понижаване на разходите на труд за производството на единица промишлена продукция.

По-нататъшното разлагане на производителността на труда в промишлеността показва, че нейното намаляване е резултат на по-бързия спад на промишленото производство в сравнение с увеличаването на безработицата. Кратките епизоди на растеж на производителността са следствие от увеличаването на промишлената продукция при продължаващо намаляване на заетите в отрасъла. Явно е, че динамиката на промишленото производство е определяща за измененията в производителността на труда, тъй като тенденцията на намаляване на заетостта е значително по-стабилна от динамиката на промишленото производство.

Голям принос за покачване на разходите на труд за производството на единица промишлена продукция има и **изоставащото нарастване на цените на производител от цените на потребител**. То оказва силен натиск за покачване на разглеждания показател през второто тримесечие на 1991 и 1992 г. и началото на 1993 г. Това са периодите на освобождаване на цените на енергията и енергоносителите, което се отрази много по-

силно върху потребителските цени, отколкото върху цените на производител. През последните месеци на 1991, 1992 и 1993 г. също се засилва влиянието на този компонент в резултат на изпреварващото покачване на потребителските цени под въздействие на сезонни фактори. Разтварянето на ножицата между индекса на цените на производител и индекса на цените на потребител доведе до задълбочаване на разрыва между разходите за труд (гледната точка на производителя) и доходите от труд (гледната точка на потребителя), което е основание за натиск за повишаване на заплатите.

Растежът на разходите на труд за производството на единица промишлена продукция е по-силен от нарастването на цените на производител в края на 1991 г., първите три тримесечия на 1992 г. и по-голямата част на 1993 г. През тези периоди увеличаването на работната заплата е оказвало натиск върху печалбата и е водело до нейното намаляване.

Съотношението на разходите за заплати към приходите от продажби⁶ е най-високо за промишлените предприятия, които регистрират загуба.⁷ При тях този показател е с около 3-3.5 пункта по-висок от този на предприятията с печалба. Между 1991 и 1992 г. и при двете групи предприятия има тенденция към нарастване на това съотношение с около 3 процентни пункта. За 1992 г. съотношението на разходите за заплати към приходите от продажби е 13.5% за губещите предприятия и 10.4% за останалите. Тази съпоставка потвърждава (макар и косвено) наличието на тенденция към разпределяне на добавената стойност в полза на работната заплата в преобладаващата част от предприятията.

Доходи, потребление и спестявания на населението

Бюджетни ограничения на домакинствата и потребителски функции

Възлов проблем на прехода е поведението на доходите на населението и тяхното разпределение между потребление и спестявания. В България все още не е разработена цялостна система на националните сметки, отчитаща всеобхватно и съгласувано потоците между стопанските субекти. Следователно не съществуват и подробни сметки за сектора на домакинствата, което силно затруднява този анализ.

Въз основа на съществуващата информация за доходите, разходите и спестяванията на населението е направен опит за частично изследване на този проблем. Предимно на базата на данни от баланса на паричните доходи и разходи на населението (разработван от НСИ) и на справките на БНБ за кредитните вложения и ресурси е построено бюджетното ограничение за сектора на домакинствата. То може да се представи по следния начин:

- Сметка „Доходи и разходи“:

$$Y - (T + I) - C = S. \quad (1)$$

- Капиталова сметка:

$$S = K + (dD - dL) + dCU, \quad (2)$$

където

Y са доходите на населението;

T - данъчните и неданъчни плащания;

I - платените лихви по заеми на населението;

C - потреблението на населението;

S - спестяванията;

K - разходите за придобиване на дълготрайни материални активи (инвестиционни разходи);

dD - изменението на депозитите на населението;

dL - изменението на нетните заеми на населението;

dCU - изменението на парите в обръщение.

Тъждество (1) определя спестяванията на населението като излишък на дохода над потреблението и платените данъци и лихви. В конкретния случай доходът е сведен само до паричния доход на населението. Той включва доходите от работна заплата и от самостоятелна икономическа дейност, трансферите от държавата към населението (пенсии, социални помощи, стипендии), доходите от лихви по депозитите и др. След като от него се приспадат данъчните и неданъчните плащания на населението, както и платените лихви по взети кредити, се получава разполагаемия доход, който остава на домакинствата за потребление и спестявания.

Тъждество (2) показва, че спестяванията на населението финансират неговите инвестиционни разходи,⁸ прираста на депозитите му в банковата система (намален с нетните му заеми), както и прираста на парите в обръщение (които се разглеждат като идентични с наличните пари в населението). След като от спестяванията на населението се приспадат реалните му инвестиции, се получава превишаването на придобитите финансови активи над поетите задължения, което показва способността на населението да финансира икономиката. Неговият размер е равен на разликата между прираста на депозитите на населението и прираста на парите в обръщение, от една страна, и изменението на нетните заеми на населението, от друга.

Тъй като информацията за тъждество (2) е по-пълна и по-надеждна, при оценката на бюджетното ограничение за сектора на домакинствата разполагаемият доход се получава като сума от спестяванията и потреблението и от него се преминава към паричния доход. За потребление е приета сумата на разходите за покупка на стоки и услуги от баланса на паричните доходи и разходи на населението. Тя представлява около 90% от показателя „Крайни потребителски разходи на домакинствата“, публикуван от НСИ като елемент на brutния вътрешен продукт и следователно достатъчно точно отразява динамиката на съвкупното потребление на населението. Така получените доходи на населението се разминават сравнително слабо (средно с 0.8%, а максимално с 2.7%) с данните на НСИ за паричните доходи през периода 1971-1990 г. Това е основание да се смята, че възприетият подход дава относително достоверна картина на доходите на населението. Тъй като през последните години действителната величина на доходите при-

доби твърде неясни размери, получените резултати могат да се използват главно за очертаване на тенденциите в областта на доходите, потреблението и спестяванията.

По така получените разполагаем доход и потребление на населението е построена потребителска функция на основата на годишни данни за периода 1971-1992 г. В нейния най-прост „кейнсиански“ вид тя отразява единствено връзката между разполагаем доход и потребление. В този случай функцията се описва чрез уравнението

$$C = 0.88 * Yd - 31.66$$

$$(12.6) \quad (-0.1)$$

$$R^2 = 0.88 \quad DW = 0.32$$

(в скоби са показани t-статистиките),
където

C е реалното потребление;

Yd - реалният разполагаем доход на домакинствата.

Коефициентът пред разполагаемия доход представлява оценка за пределната склонност към потребление (marginal propensity to consume) и измерва увеличението на потреблението при нарастване на дохода с единица.

Значително по-добри статистически характеристики се получават след включване в регресията на инфлацията P и отношението на потреблението към разполагаемия доход през предходната година $(C/Yd)_{t-1}$, изразено в проценти.

$$C_t = 0.83 * Yd_t - 4.77 * P_t + 78.34 * (C/Yd)_{t-1} - 5848.64$$

$$(26.4) \quad (-4.1) \quad (4.8) \quad (-3.9)$$

$$R^2 = 0.98 \quad DW = 2.41$$

Потребителската функция в логаритмична форма е следната:

$$\ln C_t = 0.97 * \ln Yd_t - 0.14 * \ln P_t + 0.63 * \ln(C/Yd)_{t-1} - 2.01$$

$$(34.4) \quad (-6.2) \quad (5.5) \quad (-3.5)$$

$$R^2 = 0.99 \quad DW = 2.4$$

В този случай коефициентите пред независимите променливи (коефициенти на еластичност) показват процентното нарастване на потреблението при нарастване с 1% на съответната независима променлива.

Получената потребителска функция показва положителната връзка между изменението в потреблението, от една страна, и изменението на разполагаемия доход и на дела на потреблението в дохода през предходната година, от друга. Отрицателната зависимост на потреблението от инфлацията е показателна за намаляване на потребителските разходи с нарастването на цените. Най-силно върху потреблението въздейства динамиката на реалния разполагаем доход.

Функцията на спестяванията на населението, съответстваща на горната логаритмична потребителска функция има следния вид:

$$\ln S_t = 1.26 * \ln Yd_t + 0.47 * \ln P_t + 0.7 * \ln(S / Yd)_{t-1} - 8.5$$

(5.8) (2.7) (3.9) (-4.1)

$$R^2 = 0.8 \quad DW = 2.6$$

Динамика на доходите

След 1987 г. паричните доходи на населението забавиха своя растеж, а след 1990 г. започнаха и да намаляват реално. При спад на БВП с 9% през 1990 г. паричните доходи на населението дори нараснаха. През първата година на стабилизационната програма отчетеното 12%-но свиване на БВП се оказва значително по-малко от това на доходите. Тази промяна е много характерна за провежданата през 1990 г. целенасочена политика на „запазване“ на доходите с цената на пълна дестабилизация на икономиката.

Либерализирането на цените през 1991 г., съпроводено от ограничаване растежа на доходите, доведе до тяхното драстично намаляване в реално изражение - за първите две години на реформата паричните доходи загубиха около 35% от покупателната си способност спрямо 1990 г. Този спад беше обусловен преди всичко от намаляването на доходите от работна заплата в държавния и кооперативен сектор.

За първите две години от началото на стабилизационната програма доходите от работна заплата се снижиха реално с 54%. Само през 1991 г. те намаляха два пъти в сравнение с 1990 г. в резултат както от спада на реалната средна работна заплата, така и от намаляващия брой на заетите в държавния сектор. През 1992 г. продължаващият спад в заетостта (17%) беше съпроводен с реално нарастване на работната заплата (10%). Това омокоти спада на реалните доходи от работна заплата, който за 1992 г. (по предварителна оценка) е около 9%.

Останалите основни източници на доходи за населението - пенсиите, помощите, стипендиите - загубиха средно около 24% от покупателната си способност през 1991 г. По-слабият спад на доходите от пенсии в сравнение с доходите от работна заплата се дължи, от една страна, на по-високата степен на компенсиране на средната пенсия в сравнение с работната заплата в периода на прилагане на компенсационната система и от друга, на нарастващия брой на пенсионерите. Продължилото и през 1992 г. увеличаване на пенсионерите доведе до по-слабо реално намаляване на доходите от пенсии, отколкото на средната пенсия - съответно с 11 и с 14%. От първото тримесечие на 1991 г. е налице трайна тенденция на реално понижаване на доходите от пенсии. Те отбелязаха краткотрайно покачване единствено през третото тримесечие на 1992 г. в резултат на въведената нова методика за изчисляване величината на индивидуалната пенсия.

Съществен растеж през годините на стабилизацията отбелязаха доходите от лихви. Поради символичното равнище на лихвения процент, доходите от лихви до 1991 г. практически не оказваха влияние върху общото

равнище на доходите. С рязкото покачване на лихвения процент, лихвите по депозитите на населението се покачиха реално над 13 пъти. Те се превърнаха във важен източник на доходи, който в известна степен компенсира спада на останалите доходи.

Съкращаването на доходите на населението беше съпроводено със съществени промени в тяхната структура. Номиналният растеж на доходите от работна заплата изостана от растежа на другите доходи. За първи път през 1991 г. доходите от работна заплата на заетите в държавния сектор формираха по-малко от половината от всичките доходи. Същевременно спрямо 1990 г. нарасна делът на доходите от пенсии и социални помощи. Ако до 1991 г. делът на доходите от лихви не превишаваше 1% от всички доходи, през 1991 г. лихвите формираха около 15% от доходите на населението.

През 1992 г. делът на доходите от работна заплата достигна 40% от паричните доходи. Относително по-бавно нарастваха и доходите от пенсии. Ниското равнище на минималната работна заплата доведе до спадане на дела на социалните плащания в доходите на домакинствата. Нарастващият размер на спестяванията на населението продължи да поддържа доходите от лихви на високо равнище и след понижаването на основния лихвен процент през лятото на 1992 г.

Бърз растеж през 1992 г. имат доходите от частна предприемаческа дейност, ренти, дивиденди и изкупуване на селскостопанска продукция. Техният дял за първото тримесечие на годината е 8.2% и нараства с 23 процентни пункта през периода октомври - декември. **През 1992 г. доходите от частния сектор се превърнаха във втория по значение източник на доходи за населението и формират около 23% от тях. Този вид доходи са най-значими за най-високодоходните групи от населението.**

Връзката между паричните доходи и потреблението и спестяванията се опосредства от данъчните и лихвените плащания на населението. През 1991 г. разполагаемият доход спадна с 3 пункта по-слабо от паричния доход, поради по-силното реално намаляване на общата величина на удръжките (данъчни и неданъчни плащания и лихви) в сравнение с паричния доход. Основният фактор за смекчаване спада на реалния разполагаем доход спрямо този на паричния доход е било „обезценяването“ на данъците. Обратно е тяхното въздействие през 1992 г., когато реалното им увеличаване доведе до спад на реалния разполагаем доход с 2 пункта по-силен от този на паричния доход. През 1991 и 1992 г. лихвите, платени от населението на банковата система, спадат реално, поради намаляващия размер на заемите и отрицателното равнище на реалния лихвен процент по кредитите за населението. За двете години на икономическата реформа реалният разполагаем доход намаля с повече от 30%.

Динамика на потреблението

Въпреки реалното снижение на БВП през 1990 г. с 9%, населението намали реално своите потребителски разходи незначително (с 1.5%). За сметка на това, през първата година на стабилизацията домакинствата съкра-

тиха драстично своето реално потребление. При екстремните условия на стабилизацията не се наблюдаваше валидната при „нормални“ условия тенденция за по-слаби колебания в потреблението спрямо тези на разполагаемия доход. През 1991 и 1992 г. потреблението на населението намаля много по-силно от доходите: при спад на БВП съответно с около 12 и 6%, крайните потребителски разходи на населението намаляха съответно с близо 16 и 11%.

През 1991 г. и трите независими променливи в потребителската функция действат за снижаване на разходите на населението за покупка на стоки и услуги. Определящото влияние на реалния разполагаем доход се подсилва от интензивните инфлационни процеси през годината. Спрямо 1990 г. инфлацията силно разшири влиянието си върху равнището на потреблението, като доведе до по-силното му снижение в сравнение с това на дохода. През 1992 г. разполагаемият доход, инфлацията и съотношението потребление/доход от 1991 г. продължават да действат в посока на намаляване на потреблението, но приносят на последните два фактора за понижението на потреблението отслабва в сравнение с предходната година.

Важни причини за по-силното свиване на потреблението от дохода бяха нарасналата несигурност по отношение на бъдещото равнище на доходите и постепенното отслабване на социалната защитеност на населението. Допълнителен фактор беше и бързото понижаване на най-стабилния компонент на доходите - работната заплата от държавния сектор. Заедно с очакванията за по-нататъшно намаляване на доходите в условията на неовладяна инфлация, това породило стремеж към потискане на текущото потребление за сметка на спестяванията с цел да се подсигури бъдещото потребление. Задържането на потреблението през 1993 г. може да се интерпретира като постепенно достигане на предела, отвъд който свиване на потреблението е практически невъзможно.

Делът на разходите за покупка на стоки и услуги в разполагаемия доход през 80-те години е средно 90%. След 1990 г. той бързо се снижава и е сведен до 70% през 1992 г. Това е отражение на по-силното намаление на потреблението спрямо дохода през последните години.

Таблица 2

Структура на паричните разходи на домакинствата

(%)

	1990	1991	1992	1993
Храна	30.2	39.3	38.0	36.8
Облекло, обувки и лични принадлежности	13.4	10.3	9.2	9.0
Жилище и енергия за битови нужди	8.0	8.4	8.1	9.7
Жилищно обзавеждане	4.9	3.6	4.4	5.3
Образование и свободно време	5.2	3.9	3.7	4.0
Транспорт и съобщения	9.1	8.1	8.6	8.9
Други разходи	29.2	26.4	28.0	26.3

Спадът в потреблението на населението се отрази върху неговата структура. В сравнение с 1990 г. съществено нарасна дялът на разходите за храна (вж. таблица 2). Най-осезателно намаля теглото на разходите за облекло и обувки, за образование и свободно време. След месеците на ценовия шок разходите за храна представляваха 39.5% от потребителските разходи (през второто тримесечие на 1991 г.), т.е. с близо 10 пункта повече от дела им в началото на годината. В края на 1991 г. в резултат на отслабналата рестрикция на доходите, тенденцията към нарастване дела на разходите за храна временно се пречупи, но през 1993 г. относителната им тежест остана висока - 37% от паричните разходи на населението.

Спестявания⁹

Намаленият дял на потреблението на домакинствата в разполагаемия доход намери отражение в увеличаване дела на спестяванията на населението.

Отношението на спестяванията на населението към БВП през 80-те години е средно 5.1%. През последните години растежът на спестяванията силно изпревари номиналното увеличение на вътрешния продукт и през 1991-1992 г. те достигнаха 21-22% от brutния вътрешен продукт.

Съпоставянето на спестяванията на населението с нетните инвестиции в икономиката показва, че през 80-те години спестяванията финансираха между 25 и 55% от нетния прираст на основния капитал. Това съотношение през последните години нарасна драстично и в 1992 г. спестяванията на населението бяха над 1.5 пъти по-големи от нетните инвестиции в икономиката.

В периода на стабилизацията се наблюдава силно отдръпване на населението от инвестиционна дейност. През 1980-1990 г. средно 31% от спестяванията на населението финансират собствените му инвестиционни разходи. През 1991 и 1992 г. техният дял в спестяванията достигна своя минимум - под 3%.

Силното свиване на реалните инвестиции на населението доведе до изместване на спестяванията в полза на покачването на нетните му финансови активи. За 1991 и 1992 г. превишението на придобитите финансови активи над поетите задължения на населението представлява над 97% от общите му спестявания. По този начин се увеличи и приносът на населението за финансиране на другите институционални сектори.

Поради неразвитостта на финансовия пазар в България, финансовите активи на населението са представени почти единствено от влогове в банковата система, както и от парите в обръщение. През годините от стабилизацията настъпиха съществени промени в структурата на активите и в структурата на влоговете на населението.

След 1985 г. прирастът на парите в обръщение формира средно 45.2% от растежа на финансовите активи на населението. През 1992 и 1993 г. този дял беше сведен съответно до 15.1 и 11.2%. В условия на непреодоляна инфлация е естествен стремежът на домакинствата да не задържат свободните парични средства, а да ги влагат в единствения отчасти обезпечен срещу инфлацията инструмент - банковите депозити.

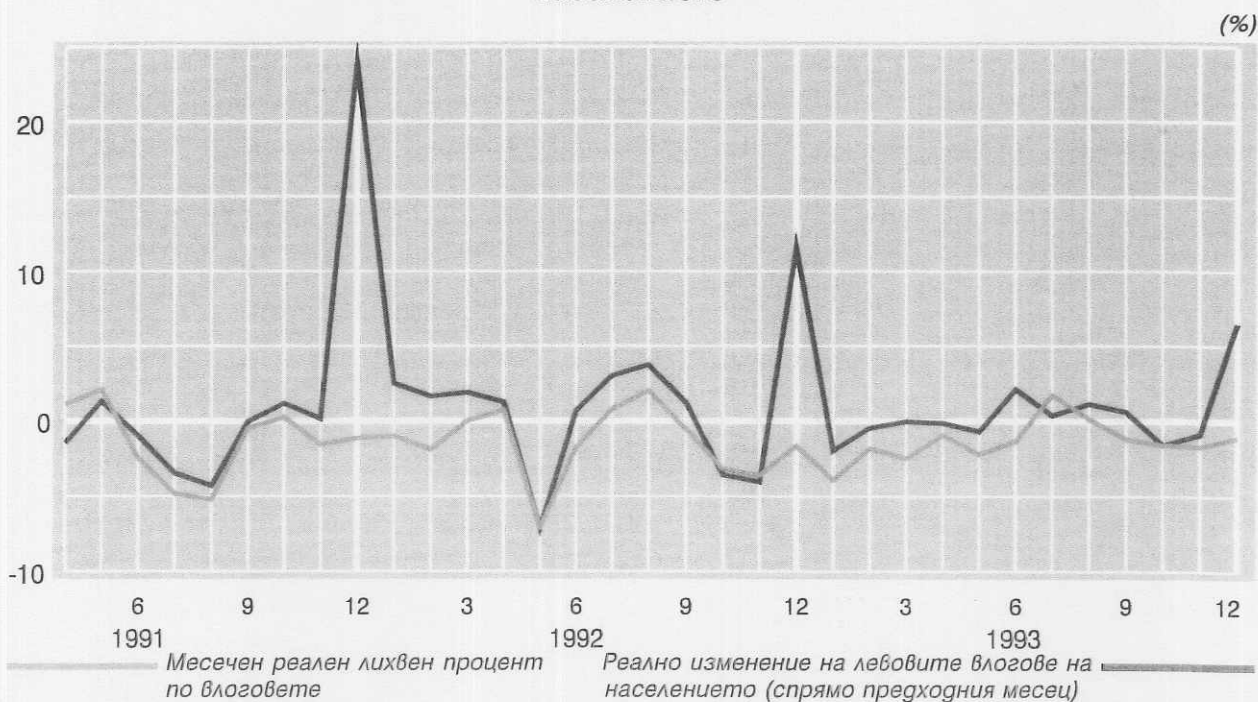
През 1990 г. съотношението между левовите и валутните влогове на населението беше 95:5. От февруари 1991 г. бързо нарасна дялът на валутните влогове, което се дължеше на силната девалвация на лева и либерализацията на валутния режим. В условията на относително бавно покачване на валутния курс на долара спрямо лева през последните години левовите депозити се оказаха значително по-доходоносни от валутните.

До 1991 г. 85% от левовите влогове на населението се формираха от спестовните и жилищно-спестовните влогове. Само за две години техният дял силно намалѐ за сметка на срочните депозити, чийто дял през 1993 г. достига 65% от левовите влогове на населението. С разрастването на банковата конкуренция започна постепенно преливане на влоговете на населението от ДСК към търговските банки, поради по-високия лихвен процент по депозитите в тях и съответно по-високата степен на компенсиране на инфлацията. Въпреки това и през 1993 г. ДСК продължи да разполага средно с 63% от левовите влогове на населението, поради силно разклонената ѝ мрежа и държавната гаранция на влоговете в нея.

Характерна за „българската“ функция на спестяванията е положителната връзка между спестявания и инфлация (респ. отрицателната зависимост на потреблението от инфлацията в потребителската функция). През последните три години важен фактор за растящата норма на спестяване в условията на стабилизация е ефектът на инфлацията върху реалната стойност на финансовите активи. Обезценяването на влоговете в инфлационната икономика поражда стремеж да се поддържа тяхната реална стойност чрез нови спестявания.

Графика 5

Реален лихвен процент и реално месечно изменение на левовите влогове на населението

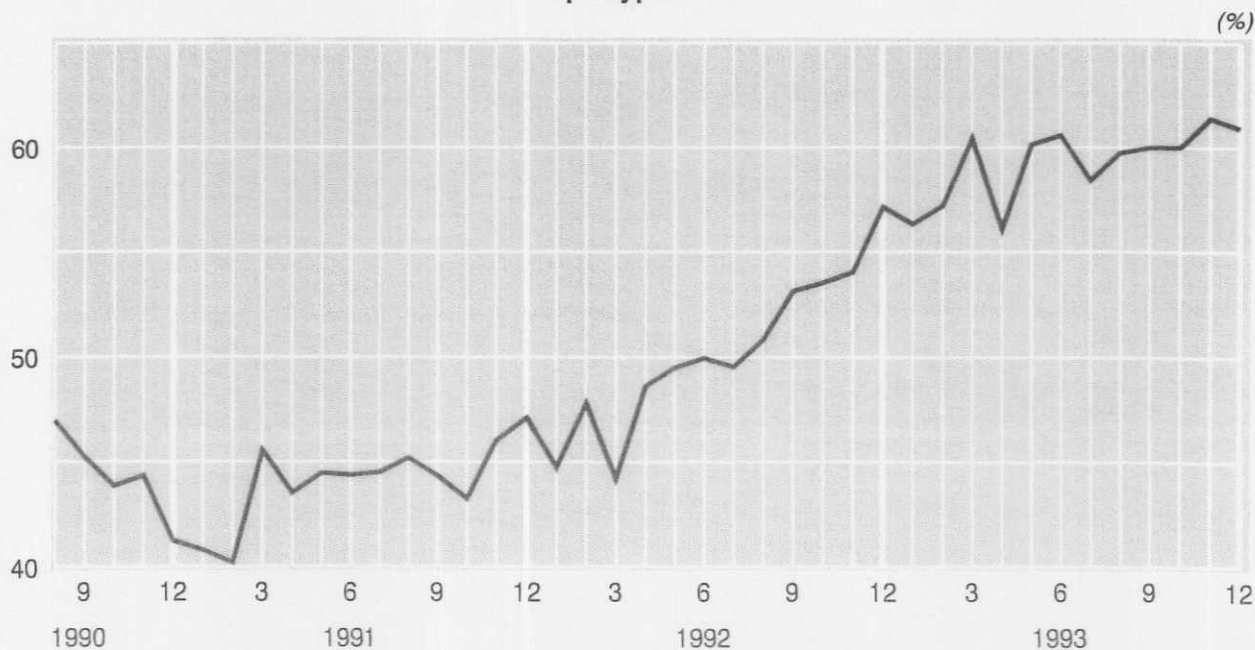
През периода декември 1990 г. - декември 1993 г. левовите влогове на населението в банковата система намаляха реално с 66%. Ако изключим периода на ценовия шок, от април 1991 г. до края на 1993 г. те се увеличават реално с 36.5%. За същия период кумулативният реален лихвен процент е -26.4%, т.е. лихвите само частично защитават депозитите от инфлация. Отрицателният реален лихвен процент по влоговете е своеобразна форма на облагане на спестяванията на населението. Реалното им нарастване в този случай се дължи на положителния баланс между внесени и изтеглени суми от влоговете на населението през този период.

Съпоставката между размера на лихвите и прираста на влоговете на населението показва, че през последните години лихвите формират над 60% от този прираст (дотогава лихвите покриват едва 15-20% от нарастването на депозитите). Докато през 1980-1990 г. средно 5% от текущите доходи на населението (освен доходите от лихви) са използвани за увеличение на влоговете, през 1992 и 1993 г. съответният процент е около 15. Това показва, че съществува стремеж към поддържане на реалното равнище на депозитите, независимо от спада на реалните доходи на населението.

До средата на 1991 г. домакинствата прибегваха до теглене на част от лихвите по депозитите. Затова от февруари до април 1991 г. процентният месечен спад на левовите влогове на населението в реално изражение е по-голям от равнището на реалния лихвен процент. През тези месеци лихвите по влоговете смекчиха спада на потреблението в началото на годината, а с неизтеглената част те поддържаха растежа на депозитите. През втората половина на 1991 г. реалното изменение на влоговете се определяше от реалния лихвен процент (вж. графика 5).

Графика 6

Дял на нетните левови спестявания на населението в левовите кредитни ресурси

Силното покачване на влоговете през декември 1991 г. и декември 1992 г. се дължеше както на начислените лихви върху безсрочните депозити, така и на високото положително салдо между внесените и изтеглените суми. Внесените суми превишаваха изтеглените през по-голямата част на 1992 и 1993 г.

Увеличаването на способността на населението да финансира икономиката става и по линия на намаляващите му финансови пасиви. След масовото погасяване на задълженията на населението към банковата система в началото на 1991 г., размерът на ползваните от него заеми продължи да намалява. В резултат левовите активи на населението силно превишиха неговите задължения към банковата система. Нетните левови активи на населението към декември 1993 г. са 6.3 пъти и 3.3 пъти по-високи от размера им през същия месец на 1990 и 1991 г. съответно. Това доведе до затвърждаване на ролята му на главен източник на финансови ресурси за банковата система. Ако през декември 1990 г. делът на нетните левови активи на населението е 41.2% от левовите кредитни ресурси, той постепенно нараства до 60.9% през декември 1993 г. (вж. графика 6). Така населението продължава да е нетен кредитор в българската икономика, въпреки силното реално снижаване на неговите доходи.

Бележки

- 1 По предварителни данни.
- 2 По предварителни данни.
- 3 Показателят „ликвидност“ е отношение между величината на текущите активи и текущите пасиви на дадено предприятие.
- 4 През 1993 г. брутната норма на печалбата също е отрицателна (-6.9%), тъй като и преди данъчното облагане на печалбата нейният размер е по-малък от регистрираната загуба.
- 5 Брутната норма на печалбата за промишлеността през 1993 г. е -11.1%.
- 6 Приходите от продажби са основен елемент на производството (другият елемент е изменението на запасите), поради което разглежданото съотношение е приближение на показателя „Разходи на труд за производството на единица промишлена продукция“.
- 7 Те са 27% от наблюдаваните предприятия през 1991 г. и 62% от предприятията през 1992 г.
- 8 В инвестиционните разходи на населението са включени разходите за покупка на жилища и други имоти.
- 9 Тук спестяванията се разглеждат като поток в рамките на една година (flow), а не като натрупани през предишните години спестявания (stock).

Източници

Графика 1	- МТСГ, НСИ
Графика 2	- НСИ и изчисления на автора
Графика 3 и 4	- Изчисления на автора
Графика 5 и 6	- БНБ и изчисления на автора
Таблица 1	- Изчисления на автора
Таблица 2	- НСИ

ДИНАМИКА НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА И ЗАЕТОСТ

Мариела НЕНОВА-АМАР и Евелина РАДЕВА

Либерализацията на трудовия пазар беше отложена с няколко месеца след освобождаването на цените на стоките и услугите през февруари 1991 г. Централизираното контролиране на доходите и работната заплата беше необходимо, за да противостои на инфлационния взрив. Рестриктивният характер на паричната и фискалната политика трябваше да се гарантира и от страна на реалните доходи. По-ниските заплати предполагат по-високо равнище на заетост и така ограничават растежа на безработицата, а от гледище на частния сектор намаляват разходите за труд и улесняват наемането на нови работници.

Моментът на либерализиране на трудовия пазар се определи от съотношението на силите между правителството и профсъюзите. Натискът за промяна на съществуващата тарифна система за определяне на заплатите и централизирано фиксиране на инфлационните компенсации стана неудържим в средата на 1991 г. От 1 юли 1991 г. беше въведена системата на колективно договаряне на работните заплати за държавните предприятия.

Факторите, които влияят върху съотношението заетост/заплати, се определят от политиката на доходите, от фискалната и паричната политика, както и от спонтанните процеси на прехода към пазарна икономика. Те са различни за фирмите от държавния и частния сектор. Регулирането на работната заплата в държавните предприятия става чрез преки и косвени инструменти, които не се прилагат при частните фирми. Съотношението „равнище на заплати срещу равнище на заетост“ в държавните предприятия се влияе от поведението им, което наподобява характерните черти на фирми, контролирани от работниците, докато фирмите от частния сектор имат типично пазарно отношение към търсенето, наемането на труд и неговото заплащане.

Анализът на пазара на труда¹ в прехода към пазарна икономика засяга следните проблеми: **първо**, поведението на държавните предприятия при решаване на дилемата работна заплата или заетост, **второ**, равнище и характеристика на безработицата и **трето**, развитие на частния сектор.

Поведение на предприятията от държавния сектор

Регулиране на работната заплата

Преки инструменти

В първите месеци на 1991 г. прилагането на рестриктивна политика на доходите беше улеснено от съществуващата твърда тарифна система за определяне на работната заплата, при която границите за изменение на номиналната работна заплата зависят от образованието, квалификацията

и заеманата длъжност. Създадена да действа в неинфлационни условия и при абсолютен контрол от страна на държавата, тази система позволи компенсирането на инфлацията в първите месеци от стабилизацията да става централизирано и да се запази контрола на държавата при разпределението на доходите.

Размерът на компенсациите се определяше в т.нар. Тристранна комисия, създадена в началото на годината, която включваше представители на правителството, на двата най-големи синдиката (КНСБ и КТ „Подкрепа“) и на работодателите (представени от Съюза на работодателите). Първоначалната схема на компенсации предвиждаше ежемесечно към брутната работна заплата да се дава постоянна сума от 235-270 лв. Развитието на инфлационните процеси през първите месеци на 1991 г. надмина прогнозираните темпове и наложи промени в избраната схема. Почти всеки месец имаше решения за увеличаване на компенсациите, отчитайки фактическата инфлация. Съотношението на компенсациите към средната работна заплата се увеличаваше постепенно, като за първото тримесечие на 1991 г. то беше почти 30%, а през второто нарасна над 50%.

Запазването на държавния контрол върху растежа на работната заплата заедно с другите инструменти на стабилизационната програма успя да свали инфлацията след първоначалния скок от 123% през февруари и 50.5% през март до 2.5% през април и 0.8% през май.

Натискът на профсъюзите за въвеждане на системата за колективно договаряне на работната заплата, обещана от началото на реформата, беше много силен и от тяхно гледище основателен. Съществуващата архаична тарифна система на заплащане ощетяваше работещите в държавните предприятия, въпреки че от гледище на стабилизацията беше изключително подходяща. Решението да се премине към колективно договаряне на заплатите влезе в сила от първи юли 1991 г. и засягаше всички фирми с над 50% държавно участие и бюджетните организации. До ноември всички предприятия преминаха през процеса на договаряне и уточняване на работните заплати. Номиналната заплата средно за страната нарасна с 67% през ноември 1991 г. в сравнение с равнището ѝ отпреди договарянето.

След като освободи заплатите в небюджетните организации от централизираното държавно попечителство, правителството прибегна до по-рестриктивна политика по отношение на доходите от бюджета - заплати на държавните служители, пенсии и социални помощи като средство за контрол върху инфлацията и върху равнището на безработица. **Рестриктивната фискална политика и в частност ограничаването на всички доходи, чийто източник е бюджетът, стана основната характеристика на политиката на доходите през 1992 г.** като противовес на динамиката на заплатите в небюджетните организации.

До средата на 1992 г. заплатите на държавните служители, минималната работна заплата, пенсиите и социалните помощи останаха на равнището си от края на 1991 г., докато заплатите в небюджетните организации растяха с темповете на инфлацията. Противоречието между динамиката на реалните заплати в двете сфери породило недоволство сред заетите в бюджетните организации и доведе до ревизия на техните заплати и увеличението им с 26% от средата на годината.

От началото на 1993 г. механизмът за регулиране на нарастването на средствата за работна заплата във фирмите с над 50% държавно участие и в бюджетните организации се измени. За заетите в бюджетните организации се възприе автоматично индексирание с 90% от инфлацията за предходното тримесечие. Това решение се отнася също и за минималната работна заплата, пенсиите, социалните помощи и помощите за безработни. Компенсирането на инфлацията за заетите в небюджетните държавни организации покрива напълно инфлационните загуби за трите предходни тримесечия и дава 85% индексирание на инфлацията за тримесечието, непосредствено предхождащо текущото тримесечие. Този механизъм за индексирание намали разликата в brutните средни заплати за бюджетните и небюджетните организации.

Преките инструменти за регулиране на работната заплата изиграха своята роля в началото на стабилизационната програма, но запазването на рестриктивния характер на политиката на доходите породило натиск за стесняване на тяхното приложение. От началото на 1993 г. те вече почти не се прилагат. Тарифната система на заплащане в бюджетната сфера не е ограниченител за нарастването на заплатите поради механизма на автоматично индексирание.

Косвени инструменти за регулиране на заплатите

След преминаване към договаряне на заплатите тежестта на ограничителната политика на доходите се измести към косвените инструменти. В България се избра приложението на данък върху нарастването на фонда на работната заплата за предприятията с 50% държавно участие. Той беше въведен през 1990 г. и претърпя няколко изменения в хода на стабилизационната програма. Сменяха се данъчните ставки и обхватите в посока на облекчаване на предприятията. От началото на 1993 г. те отново станаха по-строги.

Основната схема на данъка включва определяне на тавани за фонда на работната заплата, чието превишение се облага. Таваните се изчисляват по следната формула:

$$\Phi PZ_{\text{ТАВАН}} Q_{XY} = \Phi PZ Q_{X(Y-1)} * \{PZ Q_{(X-1)(Y)} / PZ Q_{X(Y-1)}\} * P, \quad (1)$$

където

ΦPZ е фонд работна заплата по тримесечия;

PZ - средната работна заплата по тримесечия;

Q_X - текущото тримесечие;

$Q_{(X-1)}$ - тримесечието, което предхожда текущото тримесечие;

Y - текущата година;

$(Y - 1)$ - предходната година;

P - индекс на потребителските цени или на цените на дребно.

$\Phi PZ Q_{X(Y-1)}$ представлява фонда на работната заплата от съответното тримесечие на предходната година, който се намалява (увеличава) с фонда на напусналите (приетите), поради съкращаване (разширяване) на производството за периода до текущото тримесечие на текущата година.

Формулата може да се опрости, като се използва следното равенство:

$$\Phi PЗ Q_{X(Y-1)} * \{PЗ Q_{(X-1)(Y)} / PЗ Q_{X(Y-1)}\} = Заети_{XY} * PЗ Q_{(X-1)(Y)} (2)$$

През отделните тримесечия някои от елементите на формулата се променяха, поради корекции в наредбите за определяне на таваните за фонда на работната заплата.

Таблица 1

Схема за определяне таваните на фонд „Работна заплата“

(тримесечни данни)

	Базисен ФРЗ (1)	Индекс на средната РЗ (2)	Индекс на цените на дребно (3)
I 1991	I 90	IV 90/I 90	-
II	II 90	IV 90/II 90	-
III	III 90	II 91/III 90	1.200*
IV	IV 90	III 91/IV 90	1.130*
I 1992	I 91	IV 91/I 91	1.176*
II	II 91	I 92/II 91	1.170*
III	I 92		1.367**
IV	I 92		1.457**

Забележка: Таван на ФРЗ = 1*2*3

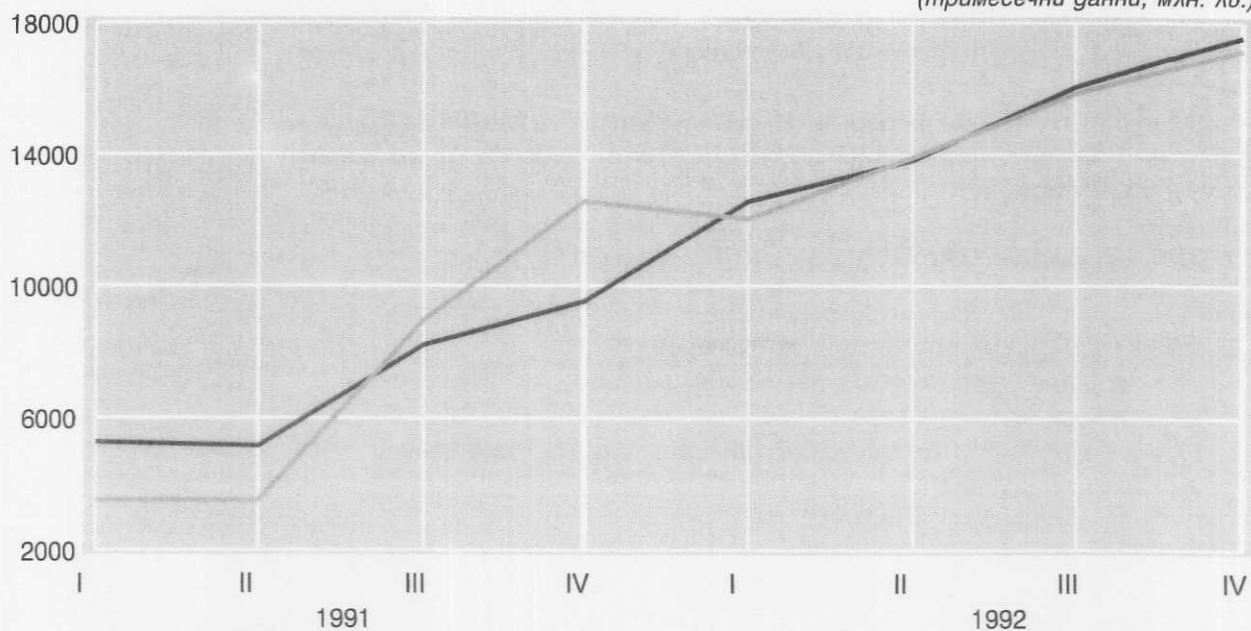
* Фактически индекс на цените на дребно.

** Прогнозен индекс на цените на дребно.

Графика 1

Тавани на фонд „Работна заплата“

(тримесечни данни; млн. лв.)

Начислен ФРЗ

Забележка: Изчислени апостериори

Тавани на ФРЗ

През 1991 г. определените за първите две тримесечия тавани не бяха достигнати. Превишаване на норматива се появи в края на годината, когато се премина към договаряне на заплатите и се отмениха ограниченията в щатните разписания и категории. През следващата година отчетеният фонд на работната заплата средно за страната беше приблизително равен на съответните тавани изчислени *aposteriori*.

Избраният механизъм за ограничаване на фонд „Работна заплата“ съдържа два основни недостатъка, които противоречат на необходимите промени в икономиката при прехода към пазарно стопанство и затрудняват осъществяването им. Първият произтича от поставянето на таваните за фонд „Работна заплата“ в текущото тримесечие в зависимост от структурата на относителните работни заплати от предното тримесечие (вж. формула 2) и от броя на съкратените работници и служители. Таванът на фонда на работната заплата е по-висок и следователно по-благоприятен за предприятието, ако е постигнато по-високо равнище на работната заплата през предходното тримесечие. Корекцията в зависимост от съкращенията по чл. 328 от Кодекса на труда намалява тавана, поради което предприятията предпочитат излишните работници да напускат доброволно.

Налагането на съотношенията в отрасловите заплати от минал период при динамичното приспособяване на икономиката към нови условия е пречка за осъществяването на този преход. Отрасли, които по някаква причина са били облагодетелствани с по-високи заплати спрямо средната за страната преди реформата, получават по-високи тавани за фонда, независимо от икономическите им резултати. Предприятия с по-добри възможности за развитие, но с относително по-ниски заплати преди реформата, сега трябва да „нарушават“ определените им тавани и да плащат данък за по-високата си икономическа активност.

Таблица 2

Коефициенти на вариация на относителните работни заплати в промишлеността

(%)

	Заплати без компенсации	Заплати с компенсации	Заплати според таваните
I 1990		16.7	
II		20.6	
III		19.3	
IV		16.7	
I 1991	21.0	16.9	16.4
II	25.8	17.2	16.2
III	26.6	17.6	16.8
IV	37.3	30.4	17.3
I 1992	35.0	34.3	20.7
II	32.9	32.2	34.3
III	38.5	37.7	33.5
IV	33.2	33.3	34.4
I 1993	27.7	35.9	
II	27.5	34.5	

До 1990 г. отрасловата диференциация на заплатите беше относително малка. Коефициентът на вариация² в относителните заплати в промишлеността е около 16.7%. През четвъртото тримесечие на 1990 г. най-ниската работна заплата е в отрасъл „Целулозно-хартиена промишленост“ - 72% от средната за страната, а най-високата - в отрасъл „Нефтодобивна и газодобивна промишленост“ - съответно 130%.

През първото и второто тримесечие на 1991 г. започна процес на увеличаване на различията в средните отраслови работни заплати в промишлеността. Той бе значителен при заплатите без компенсации и по-слаб при заплатите с компенсации. Усилията да се запази съществуващата структура на относителните заплати се подпомагаха и от таваните на фонда на работната заплата за първите три тримесечия на 1991 г., които копираха структурата от предишната година и я налагаха върху новите междуотраслови отношения. Коефициентите на вариация в относителните заплати в промишлеността се структурираха по начин, показан в таблица 2.

Отрасловата диференциация на заплатите се откроява едва през четвъртото тримесечие на 1991 г. Коефициентът на вариация в относителните заплати скача от 16-17% за трите тримесечия на 1991 г. на 30% през четвъртото. При заплатите, изчислени на база на таваните, тази по-голяма диференциация се появява едва от второто тримесечие на 1992 г. Измененията в относителните работни заплати през 1991 и 1992 г. се извършиха независимо от ограниченията, които таваните поставяха върху фонда „Работна заплата“, като предприятията ги надвишаваха и начисляваха съответния данък.

Вторият проблем, който този механизъм за регулиране на заплатите създава, е свързан с т.нар. структурна реформа. Под това в тесния смисъл се разбира реструктуриране на производството в съответствие с измененията на вътрешния и международния пазар. Коригирането на базисния фонд „Работна заплата“ спрямо съкратените, не съдейства за освобождаването на работници при намаляване на производството. Напротив, от гледна точка на оставащите в предприятието работници е по-добре онези, които напускат, да го правят доброволно, за да не се отчита броят им при определянето на таваните на работната заплата. Хората, които напускат, нямат интерес да го правят доброволно, защото в този случай не могат да получават помощи за безработни.

През 1991 г. съкращаването и доброволното напускане вървяха с почти еднакви темпове. След големия спад на производството през 1990 г., който не беше съпроводен от съответно намаляване на заетите, през 1991 г. стана невъзможно да се поддържа свръхзаетост в нарастващи размери. Големите съкращения през 1991 г. се дължаха главно на влиянието на спада в производството от 1990 и 1991 г.

Едно от средствата за намаляването на заетите беше ранното пенсиониране. Прие се решение, което даваше възможност по желание жените да се пенсионират при навършване на 52 години вместо 55, а мъжете на 57 вместо 60. През 1991 г. броят на пенсионирани почти се удвои в сравнение с предишната година. През 1990 г. се пенсионираха 63 хил. души, през 1991 г. - 110 хил., а през 1992 г. - 69 хиляди. Другото решение бе да се освобождават по-младите хора, които като нови в професията не са се ут-

върдили в трудовите колективи и са най-уязвими при съкращения. В структурата на безработните през 1991 г. делът на лицата под 30-годишна възраст беше изключително висок. През 1992 г. притокът на безработни от тази възрастова група намаля.

Делът на съкратените в общия брой на напусналите държавните предприятия през 1991 г. беше 30.3%, а през 1992 г. се увеличи на 34.0%. Възможностите да се прибягва до ранно пенсиониране и освобождаване на по-млади специалисти намаляха през двете години. През 1992 и 1993 г. съкращенията засягат заетите от възрастовата група над 30 години, които се сблъскват с по-сериозни проблеми при преквалификация и смяна на работата от младите хора.

Динамика на реалната работна заплата

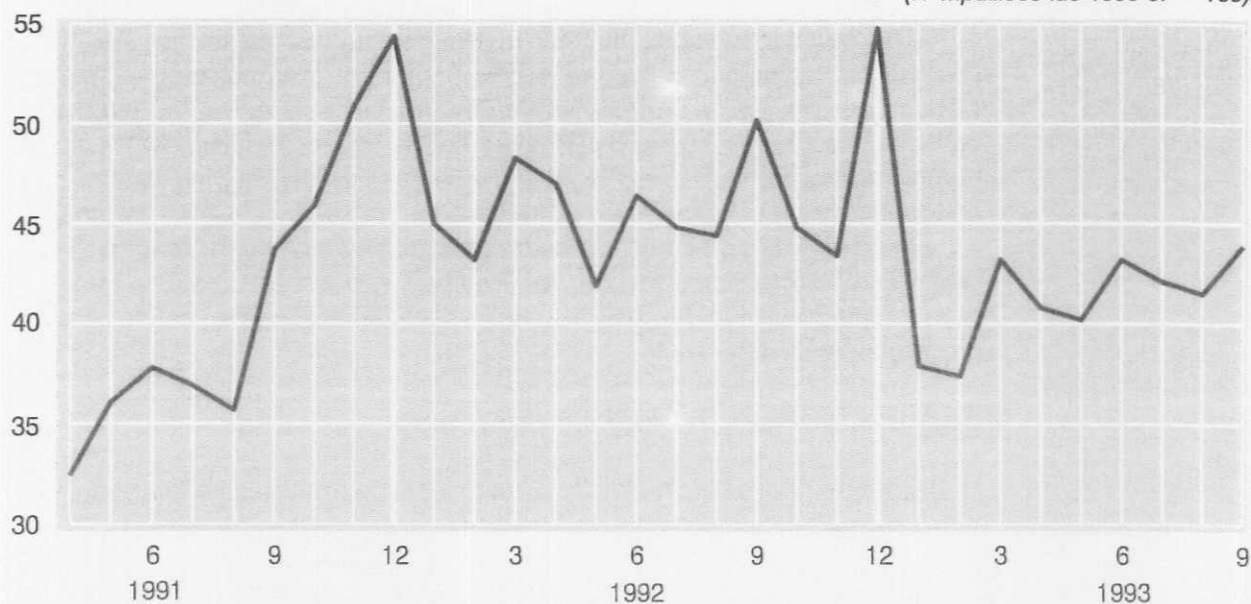
Динамиката на реалната работна заплата в държавните предприятия и особено в промишлеността характеризира някои от основните черти в поведението им при прехода към пазарна икономика, както и реакцията им спрямо измененията в политиката на регулиране на работната заплата.

Движението на реалната работна заплата може да се проследи по месеци от април 1991 г. Натискът за увеличаването ѝ беше предизвикан от огромното ѝ намаление в началото на реформата. През април 1991 г. тя представляваше средно за страната с компенсациите 32.4% от равнището си в края на 1990 г. В промишлеността това съотношение беше съответно 36.8%.

Графика 2

Динамика на реалната работна заплата в държавния сектор

(IV тримесечие 1990 г. = 100)

СССР. Ефектът от стесняването на въшната търговия допълнително се подсили и от свиването на вътрешното търсене в резултат на провежданата стабилизационна програма.

Основните източници за увеличаване на заплатите в държавните предприятия, които компенсират загубите от спада на реалното производство, могат да се градират в следния ред: първо, увеличаване на цените, второ, изменение в пропорциите на разпределение на добавената стойност между заплати и печалба и трето, съкращаване на свръхзаемите.

Приносът на всеки от тези три фактора за увеличаването на работната заплата е изчислен за трите години - 1990, 1991 и 1992 г. Отношението на фонда на работната заплата към продукцията се използва като заместител на показател, който да отрази промените в пропорциите на разпределение на добавената стойност между печалба и работна заплата.

Изчисленията са направени след логаритмуване на формулата

$$W = (A * Y * P) / N,$$

където

W е индексът на номиналната работна заплата;

A - индексът на дела на фонд „Работна заплата“ в продукцията;

Y - индексът на реалното производство;

P - индексът на цените на производител;

N - индексът на заемите.

Таблица 3

Принос на различните фактори за увеличаване на номиналната работна заплата в промишлеността

(%)

	1990	1991	1992
Реално производство (Y)	-101.6	-32.1	-35.6
Цени на производител (P)	72.7	159.4	58.2
Отношение ФРЗ/Продукция (A)	94.4	-47.8	54.3
Заемост (намаление) (N)	34.3	20.5	23.1

Забележка: „+“ означава принос за увеличение на заплатите, а „-“ означава принос за намаляване на заплатите

Най-важният източник за покриване на загубите от намалението на физическия обем продукция е увеличаването на цените на производител.

Първоначалният скок на цените през февруари-март 1991 г. беше значителен. Той трябваше да покрие обезценяването на валутния курс и съответно нарастването на разходите за вносните суровини и материали, да покрие разходите, които преди се финансираха чрез субсидии от бюджета и да уравни търсенето и предлагането. В първоначалния скок на цените беше оставено място и за бъдещо нарастване на средствата за работна заплата. Появата на печалба в държавните предприятия през 1991 г. след стопяването ѝ през 1990 г. и повторното ѝ изчезване през 1992 г. може да се обясни и с пространството, което държавните фирми са предвидили за увеличаване на работните заплати.

Приносът на цените намалява през 1992 г. Един ограничител е намаленото реално вътрешно търсене вследствие на рестриктивната политика на доходите. Реалната работна заплата за страната в края на 1992 г. беше 66.7% от равнището си през 1990 г.

От гледище на предприятията стремежът им към повишаване на цените се ограничава от необходимостта да ускоряват реализацията на продукцията, поради ниската им ликвидност в условията на рестриктивна парична политика.

Изменението на пропорциите в разпределението на добавената стойност между заплати и печалба е вторият важен източник за покриване на нарастващите разходи за заплати в условията на договаряне на работната заплата и слаб държавен контрол (който трябва да се изпълнява от директорите, зависими от профсъюзите). Промяната в разпределението на добавената стойност между печалба и работна заплата се извърши още през 1990 г. Отслабването на държавния контрол върху предприятията доведе до нарастване³ с 20% на дела на фонд „Работна заплата“ в продукцията през 1990 г. в сравнение с 1989 г. Това впоследствие предопредели резерва над материалните разходи за производството, който държавните предприятия включиха при първоначалния скок на цените от началото на реформата. Те са предвидили увеличението на заплатите, независимо от рестриктивната политика на доходите, която се провеждаше през първите пет месеца от началото на стабилизацията. Този резерв се използва за увеличаване на заплатите с въвеждането на системата за колективно договаряне.

Политиката на регулиране на работната заплата беше рестриктивна през 1991 г. (с изключение на последното тримесечие) и средно за годината печалбата⁴ беше положителна. Темпът на изменение на отношението на фонд „Работна заплата“ към продукцията през 1991 г. спрямо 1990 г. намалю с 38.4%. През 1992 г. този показател се увеличи с 51.4% в режим на договаряне на работната заплата. Номинално отчетената през 1992 г. печалба падна два пъти спрямо 1991 г.

Третият фактор, който влияе върху увеличаването на заплатата при реален спад в производството, е **намаляване на заетите**. Това може да се определи като последното средство, до което прибегват държавните предприятия. То има и най-малък принос в увеличаването на заплатите. През 1990 г., когато безработицата беше ниска, неговият дял е значителен. Обяснението за това е изключително високата емиграционна вълна през 1990 г.

Държавните предприятия в промишлеността реагираха бавно на изменението на производството,⁵ като спадът от 14.1% през 1990 г. не беше последван от съответно съкращаване на заетите. Това породу взривоподобното увеличаване на безработните през 1991 г. Показателят за производителността на труда⁶ в държавните предприятия се влоши поради по-ниския темп на съкращаване на заетите спрямо намалението на производството.

Поведението се изменя незначително през 1992 г. Темповете на освобождаване на свръхзаетите намаляха от септември 1991 г., но резките скокове в броя на освобождаваните в края на всяко тримесечие станаха типични за този период. Това е следствие от влиянието на данъка върху на-

изводство чрез увеличаване на цените и/или преразпределянето на добавената стойност, осигуряват най-висок растеж на номиналната заплата и имат най-нисък спад в заетостта. Онези отрасли, при които увеличаването на цените и/или преразпределянето на добавената стойност не компенсира спада в реалното производство, плащат по-ниски заплати, но прибъгват и до по-голямо съкращаване на заетите.

Най-висок през 1991 г. е коефициентът на корелация между цени и заети, а през 1992 г. - коефициентът заети-реално производство. Поведението на отраслите е относително идентично през двете години, като през първата най-важно значение за заплатите и заетостта имат цените, а през 1992 г. - освобождаването на свръхзаетите в зависимост от спада на реалното производство. Общото и през двете години е стремежът да се поддържа равнището на индивидуалната реална работна заплата.

Относителни работни заплати

Диференциацията на относителните заплати е едно от условията за съществуване на пазар на труда и движение на заетите между отраслите. Разбира се, има развити страни, в които движение на заетите съществува и при ниска вариация на заплатите, но за страни с преходна икономика това е съществен елемент от зараждащия се пазар на труда.

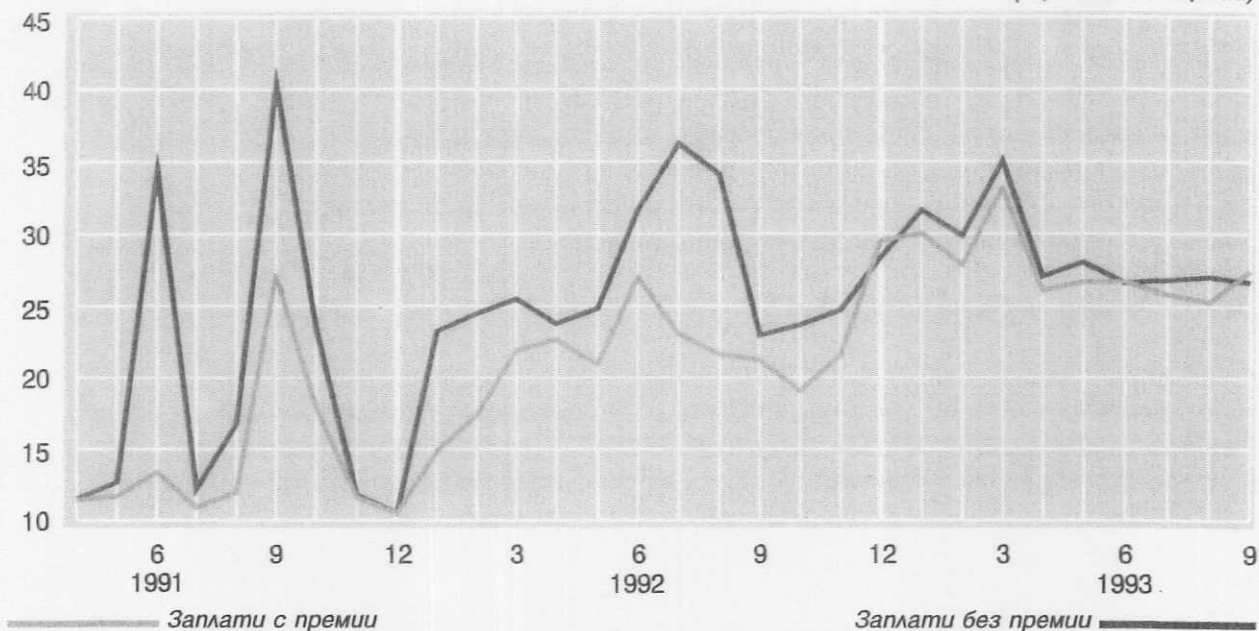
При централизираното планиране относителните работни заплати се характеризираха с ниска степен на диференциация. Коефициентите на вариация по години бяха почти неизменни: 16.0-17.0% за периода 1980-1988 г. Равнището на относителните работни заплати се предопределяше от тарифната система на заплащане и категориите, които се даваха за предприятията в зависимост от отрасъла. С най-високи относителни заплати бяха заетите в тежката промишленост и строителството. Най-ниски бяха заплатите в леката промишленост, търговията, селското стопанство, образованието и здравеопазването. Движението на заетите между отраслите се стимулираше чрез непазарни средства, предоставяни от държавните предприятия с разрешението на централния планов орган.

С началото на реформата относителните работни заплати изведнъж станаха силно диференцирани по отрасли. През първите месеци на стабилизационната програма те се измениха по странен и неочакван начин. Относителните заплати без начислените инфлационни компенсации се оказаха с по-голяма диференциация по отрасли, отколкото относителните заплати след включването в тях на компенсациите (вж. таблица 1). Логиката предполага точно обратния процес, доколкото може да се допусне, че равнището на компенсациите ще зависи от различните финансови възможности за изплащането им, докато запазването на наследената диференциация на работните заплати се предопределя от прилагането на старата тарифна система. Според данните, изплащането на инфлационните компенсации изглажда различията между относителните заплати. Това противоречие може да се обясни преди всичко с различната сила на профсъюзите по отрасли. Промислените отрасли със силни профсъюзи очевидно са успявали да трансформират в заплата инфлационните компенсации, преди те да се договорят и приемат в Тристранната комисия.

Графика 4

Коефициенти на вариация на относителните заплати по 16 отрасли на икономиката

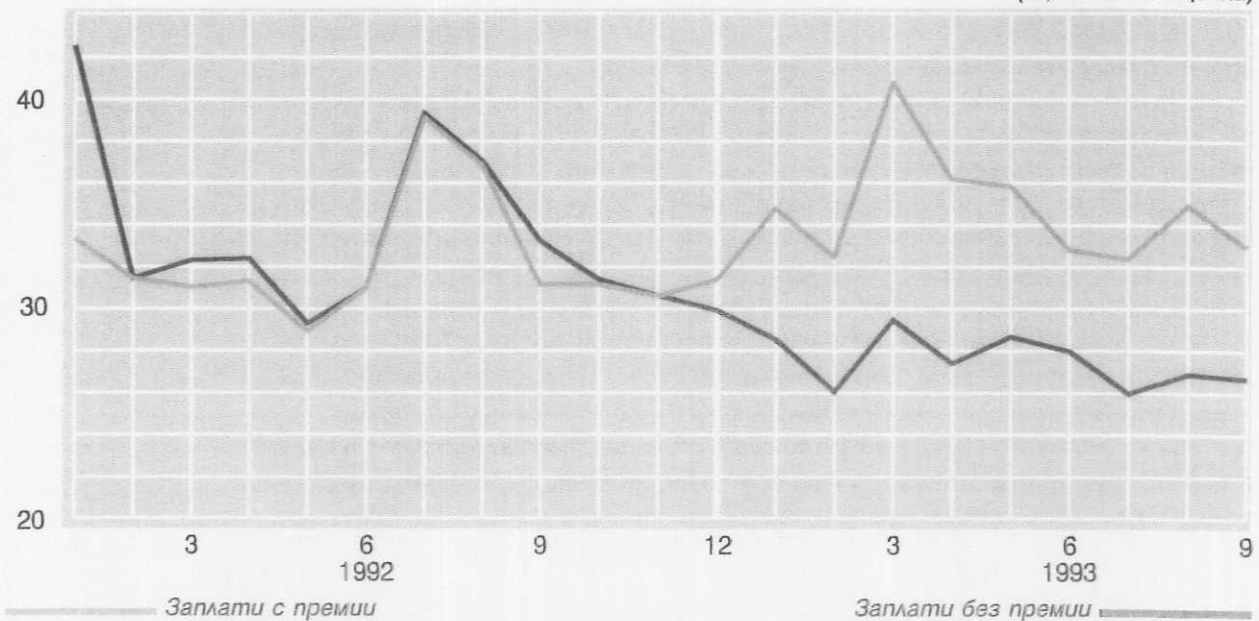
(%; месечни оценки)

Графика 5

Коефициенти на вариация на относителните заплати в промишлеността

(%; месечни оценки)

През 1992 г. различията в относителните работни заплати със и без премии не са много големи.

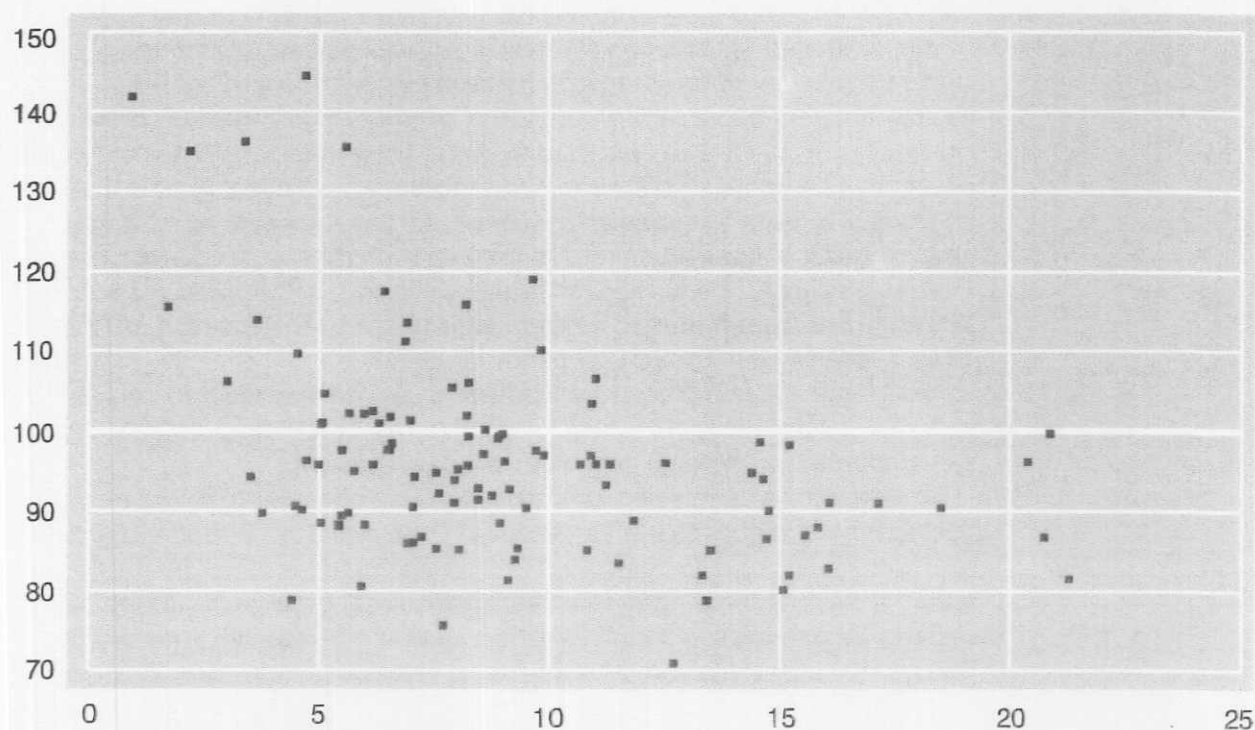
Динамиката в относителните работни заплати произтича от различните степени на реален спад на производството по отрасли и различните възможности за компенсирането му. Инерционният ефект на относителните работни заплати от предстабилизационния период се отрази съществено върху поведението на предприятията. Този ефект се подсилваше и от начина на изчисляване на таваните за фонда на работната заплата.

Анализът на факторите, които влияят върху относителните работни заплати през 1991 г., извежда като първостепенен фактор увеличаването на цените на производител. През 1992 г. в основен фактор се превръща различната степен на съкращаване на свръхзаетите.

Статистическата връзка между относителните работни заплати по отрасли и степента на освобождаване на заетите е положителна, т.е. съкращаването на заети е било средство за повишаване на заплатата. В териториален разрез простата регресия на относителните работни заплати срещу равнището на безработица дава други резултати. Знакът на регресионния коефициент става отрицателен. Данните, въз основа на които се правят тези изводи, обхващат 112 наблюдения за 1991 г. и 28 наблюдения за 1992 г.

Графика 6

^ **Относителни работни заплати и равнище на безработица по 118 общини през 1991 г.***

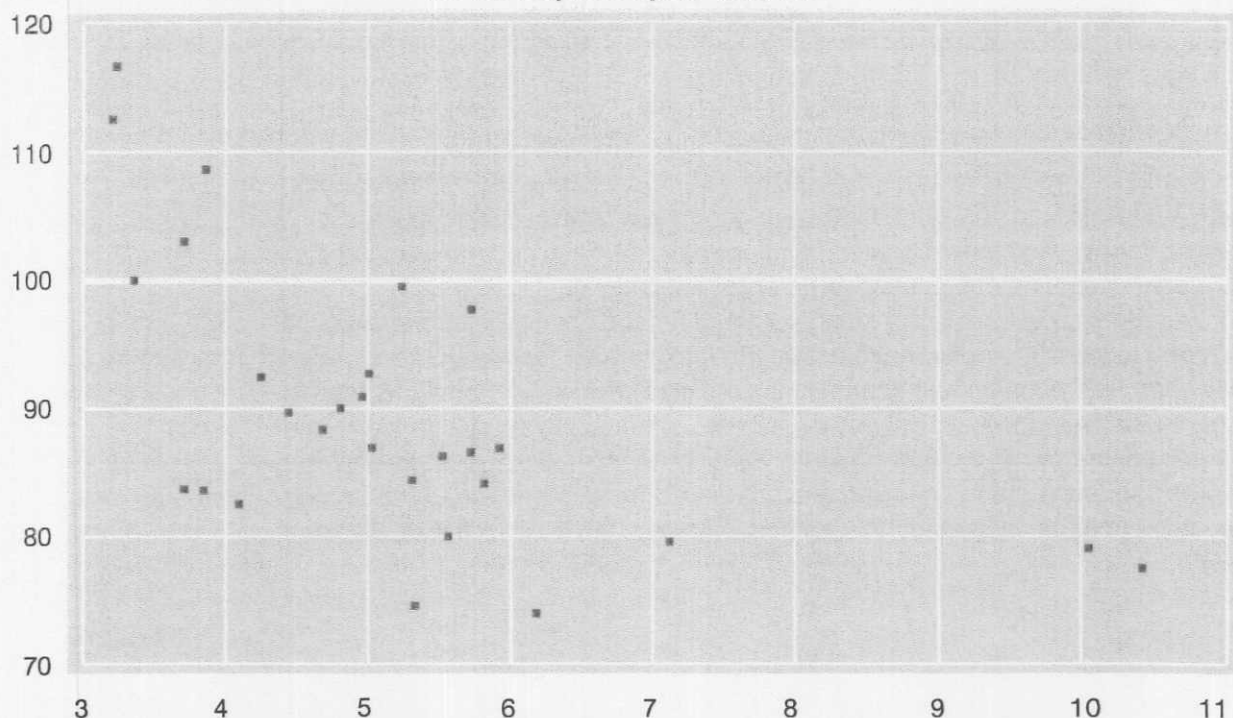

* По абсцисантата ос - равнище на безработица (%).

По ординатната ос - относителни заплати (%); средна работна заплата = 100.

Графика 7

Относителни работни заплати и равнище на безработица
по 28 окръга през 1992 г.*

* По абсцисната ос - равнище на безработица (%).

По ординатната ос - относителни заплати (%); средна работна заплата = 100.

Отрицателна връзка между заплати и равнище на безработица се появява също и при множествената регресия на месечните верижни индекси на номиналната работна заплата срещу верижните индекси на потребителските цени и равнището на безработица. Статистическата значимост на резултатите е много ниска, но те съответстват на направения дотук анализ.

В обобщение, направеният анализ на поведението на държавните предприятия в промишлеността откроява следните особености:

1. През анализирания период до началото на 1993 г. **основната цел пред държавните предприятия е запазването на договореното в края на 1991 г. равнище на реалната работна заплата.**

2. Спадът в реалното производство трудно се компенсира от увеличението на цените и/или преразпределението на добавената стойност в полза на работната заплата, което **налага съкращения.**

3. Първоначалният висок дял на съкратените под 30-годишна възраст и постепенното увеличаване на дела на по-високата възрастова група - 30-50-годишна възраст, са показателни за **съществуването на „работническо ядро“ в държавните предприятия, което дирижира процеса на балансиране на равнището на работната заплата и равнището на заетостта.** През 1993 г. дялът на съкращаваните на възраст между 30 и 50 години се увеличава, но едновременно с това равнището на реалната работна заплата пада като противодействие на необходимостта от намаляване на заетостта.

4. През 1993 г. запазването на заетостта става по-важна цел от поддържане равнището на реалната работна заплата, но това увеличава социалното напрежение, което би се смегчило при прилагане на механизъм на регулиране нарастването на средната работна заплата вместо на фонда.

Степен на икономическа активност на жените

Характерна черта на пазара на труда в развитите страни е гъвкавостта в предлагането на труд от страна на жените в съответствие с измененията в конюнктурата на производството.

Очаквано следствие от увеличаването на безработицата в страната беше отливът на жените от икономически активното население като средство за отслабване на натиска върху пазара на труда. Вместо това обаче, техният дял в заетите в държавния сектор се увеличи слабо - от 50% през 1989 г. на 51.7% в началото на 1993 г. Високото равнище на участие на жените в работната сила, типично за социалистическия тип икономика, се запази и през трите години на прехода към пазарна икономика. Отношението на средната работна заплата при жените към средната работна заплата за страната се измени от 86.6% през 1991 г. на 88.3% през септември 1993 г.

Високата степен на трудово участие на жените особено в държавния сектор може да се обясни с влиянието на два фактора. Първият е общото намаление на реалния доход и нарасналата несигурност в текущите и в бъдещите доходи на домакинството. Запазването на заетостта в държавния сектор гарантира получаването на стабилна заплата и задължително социално осигуряване от страна на работодателя, докато доходите в частния сектор са променливи, а социалното осигуряване по принцип се предоставя на работника.

Вторият фактор отразява промените в отрасловата структура на заетостта в резултат от свиването на икономиката. Женският труд доминира в отраслите, чийто дял в брутния вътрешен продукт и в заетите се увеличи през двете години и особено в отраслите от бюджетната сфера, където делът на жените е изключително висок. В образованието и здравеопазването делът на жените е 76% от общия брой на заетите, в държавната администрация този дял е 60%, а в науката - около 54%.

Участието на жените в икономически активното население и натискът, който те оказват върху пазара на труда, имат и своя добра страна. Анализът показва, че жените са по-слабо чувствителни към равнището на реалната работна заплата и това дава възможност за провеждане на по-рестриктивна политика в областта на заплатите в държавния сектор.

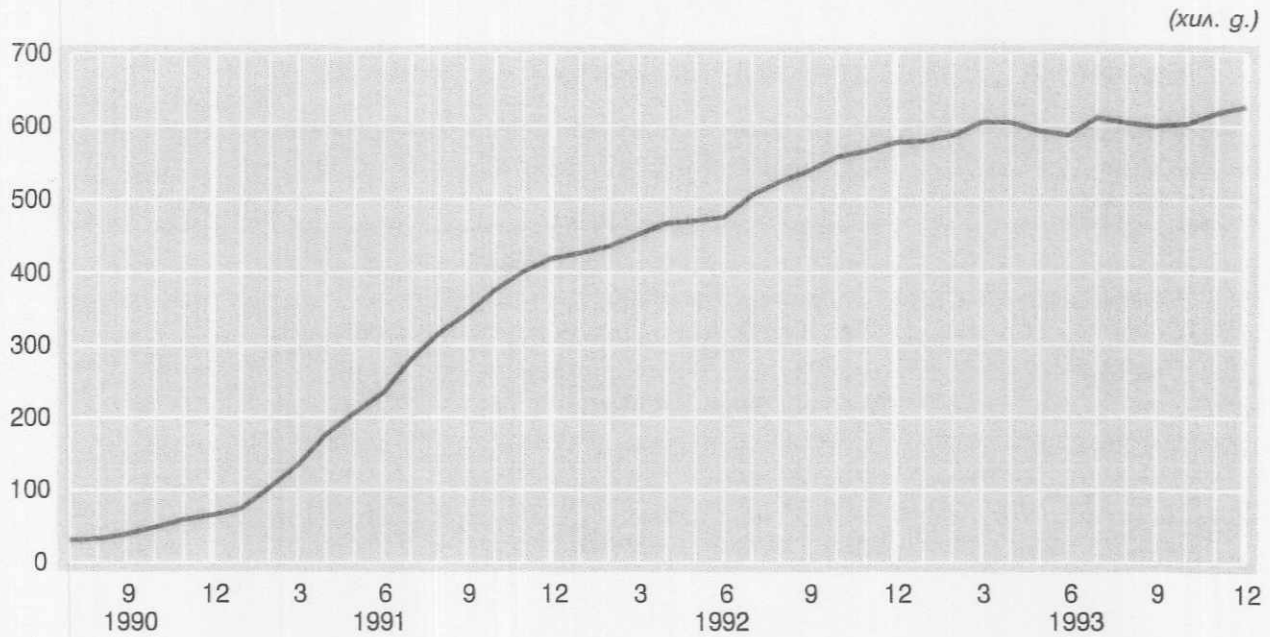
Безработица *

Социалистическият тип икономика се характеризираше със състоянието на формална пълна заетост. През 1990 г., със спада на производството и проблемите на бюджетния дефицит, започнаха съкращения на заети в администрацията и в някои производства. Намалението на заетите се обуслови и от голямата емиграционна вълна, която позволи равнището на безработица да остане относително ниско.

* Автор на раздела е Евелина Радева

Графика 8

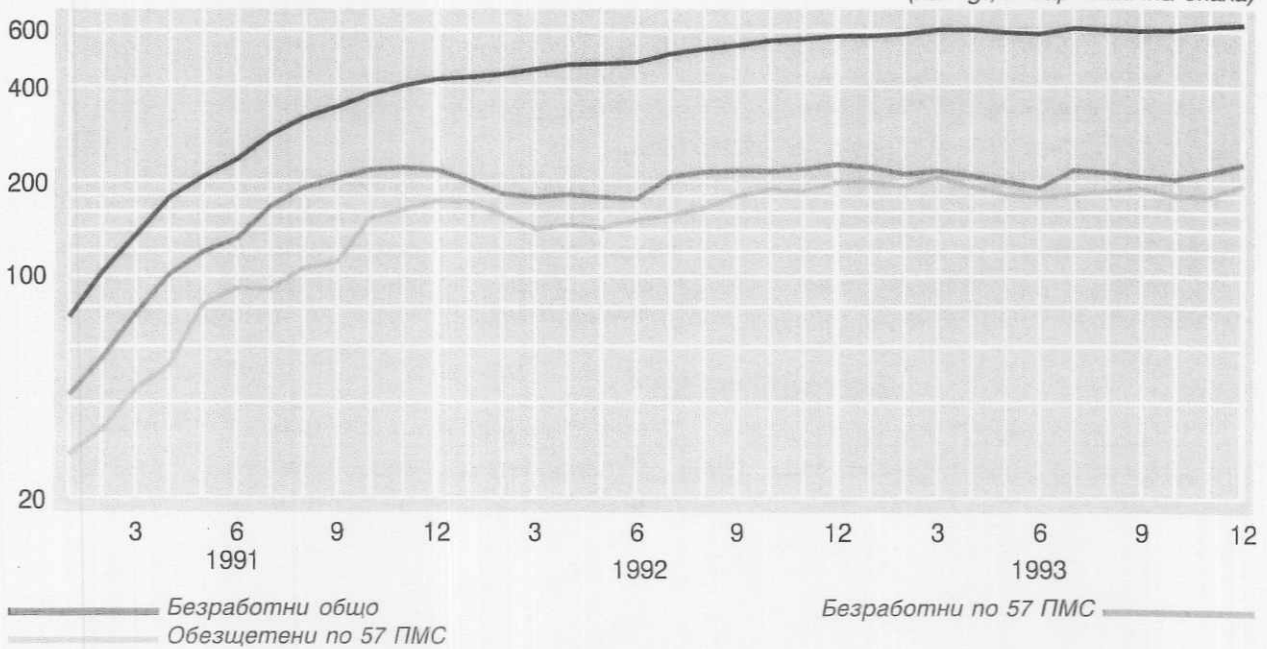
Брой на безработните

Графика 9

Брой на безработните и на обезщетените по 57 ПМС

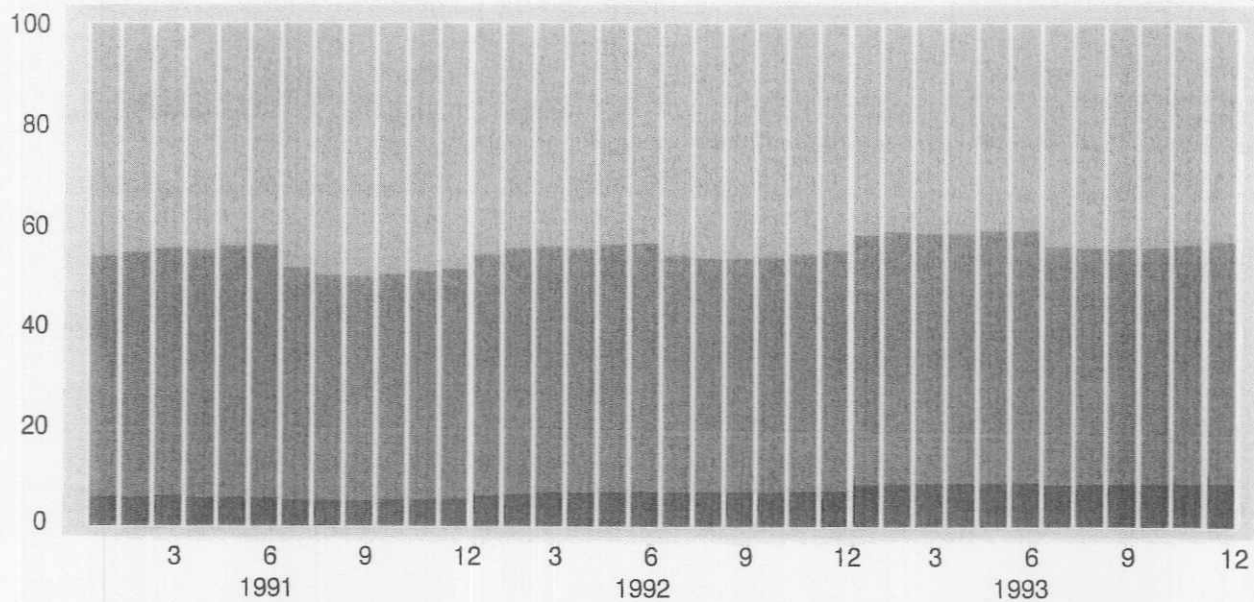
(хил. г.; логаритмична скала)

Графика 10

Възрастова структура на безработните

(към края на месеца;%)

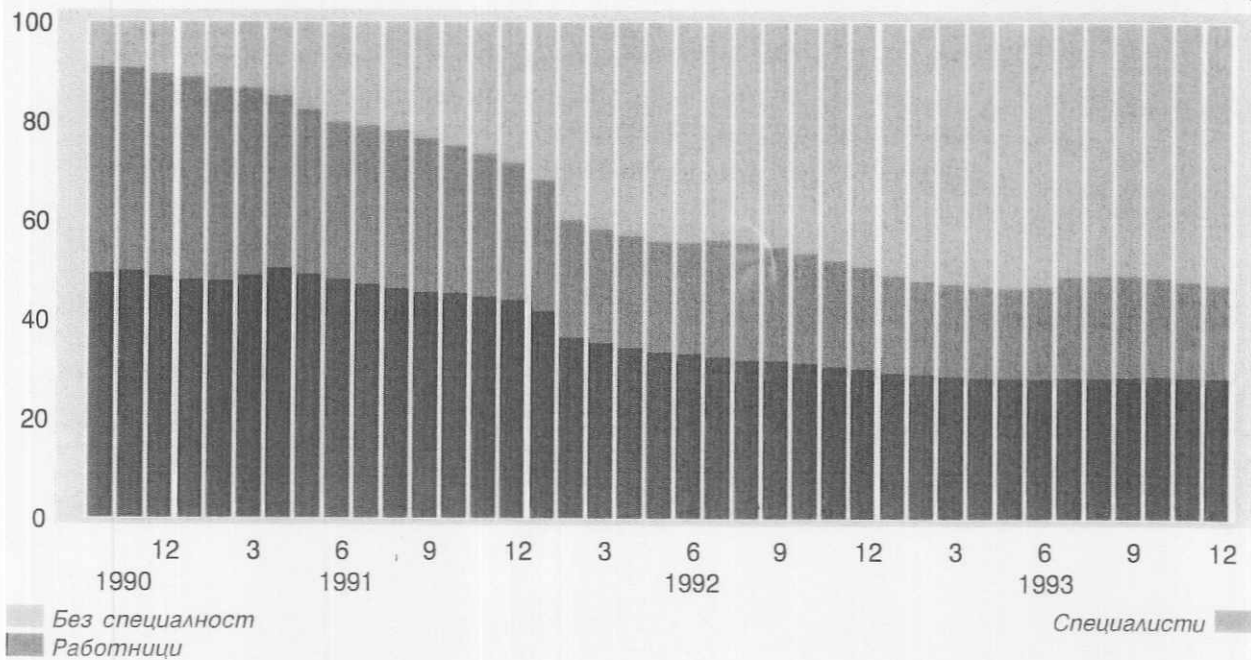
До 30 г.
Над 50 г.

От 30 до 50 г.

Графика 11

Професионална структура на безработните

(към края на месеца;%)

Без специалност
Работници

Специалисти

От края на 1990 г. безработицата расте и могат да се очертаят три подпериода в динамиката ѝ.

Първият подпериод започва с официалното регистриране на безработни през юли 1990 г. и продължава до януари 1991 г. Той се характеризира със сравнително нисък растеж на безработните. Първата вълна от безработни през 1990 г. и началото на 1991 г. включваше хора с високо образование и квалификация. Допускането е, че те са започнали работа в частния сектор, като са лишили държавните предприятия от висококвалифицирани работници и специалисти.

Най-интензивно нарастване на безработицата се наблюдава през февруари - декември 1991 г. със среден месечен темп на растеж от 17.5%. Този подпериод се характеризира със значително освобождаване на работна сила по условията на 57-мо ПМС (при пълна или частична ликвидация на предприятието). Средно за периода делът на тези лица представлява 56.7% от всички безработни.

Третият подпериод в развитието на безработицата обхваща януари - юни 1992 г. Той се характеризира със забавяне на растежа, като средномесечният е 2.1%. Преобладава делът на регистрираните лица на общо основание (средно 59.7%), както и делът на лицата без професия (средно 40.9%). През този подпериод единствено те нарастват, за разлика от специалистите и лицата с работнически професии, които са относително постоянни. Във възрастовата структура лек превес взима делът на безработните между 30 и 50 години.

След юни 1992 г. се наблюдава ново ускорение, което е значително по-слабо от това през 1991 г., със средномесечен темп от 3.26%. Не настъпват съществени изменения в професионалната и възрастовата структура на заетите.

От началото на 1993 г. се наблюдава почти нулев растеж на безработните, като средномесечният темп е 0.63% (до ноември). От август 1992 г. до ноември 1993 г. делът на регистрираните безработни, които не получават помощи, е средно 50.5% от всички регистрирани. В професионално отношение отново доминира делът на безработните без професия, които имат най-голям принос в месечната динамика. Във възрастовата структура преобладава делът на безработните между 30 и 50 години.

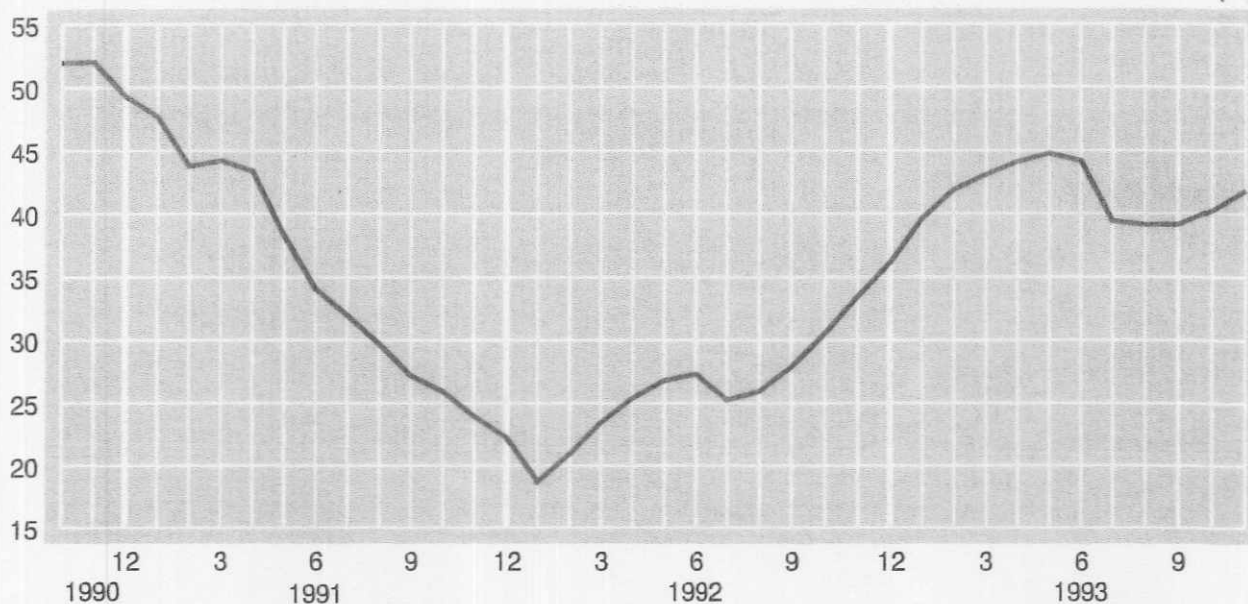
Промените в професионалната структура на безработните могат да се оценят и като се проследи динамиката по месеци на коефициентите на вариация, изчислени върху относителните дялове на трите основни групи безработни - специалисти, работници и неквалифицирани.⁷ В групата на специалистите се включват лица с висше, полувисше и средно специално образование. Лицата с работнически професии са завършили средно общо или средно политехническо училище. Лицата без професия имат основно или по-ниско образование.

Динамиката на коефициентите на вариация има V-образна форма. След пречупването на тренда от януари 1992 г. тя бележи увеличение в резултат на асиметричното разпределение на относителните дялове на 3-те групи. Тежестта се измества от регистрирани безработни с работнически професии към лица без професия.

Графика 12

Коефициенти на вариация на относителните дялове на безработните*

(%)

* Изчислено на база относителните дялове на безработните без професия, специалисти и с работническа професия.

Коефициентите на вариация вътре в групата на специалистите по седем професионални направления са твърде високи. През 1993 г. вариацията се колебае около едно постоянно, но високо ниво, породено от значителния дял на инженерно-техническия персонал.

Професионалната структура на безработните и изменението ѝ във времето е резултат от спада на производството, особено в промишлеността. В същото време безработни с висока степен на образование и квалификация по-лесно се преквалифицират и по-бързо започват работа. Анализът на свободните работни места (обявявани в бюрата по труда) показва, че над 1/3 от тях са за специалисти, сред които тези в здравеопазването и просветата доминират. Наред с това висококвалифицираните специалисти се задържат най-малко в съвкупността на безработните, поради по-голямата вероятност за намиране на работа.

Според изследване на гъвкавостта на пазара на труда в промишлеността (проведено през 1992 г. за периода 1989-1992 г.), около 1/4 от работодателите набират персонал по обяви. Бюрата по труда се предпочитат предимно за наемане на ниско квалифицирани работници. Този факт показва, че информацията за свободните работни места, представяна от бюрата по труда, дава непълна картина за свободните места. Вероятността за намиране на работа следователно е по-голяма, отколкото показват данните.

Пропорциите между новорегистрирани безработни и постъпващи на работа определят движението на общата маса от безработни в страната. През

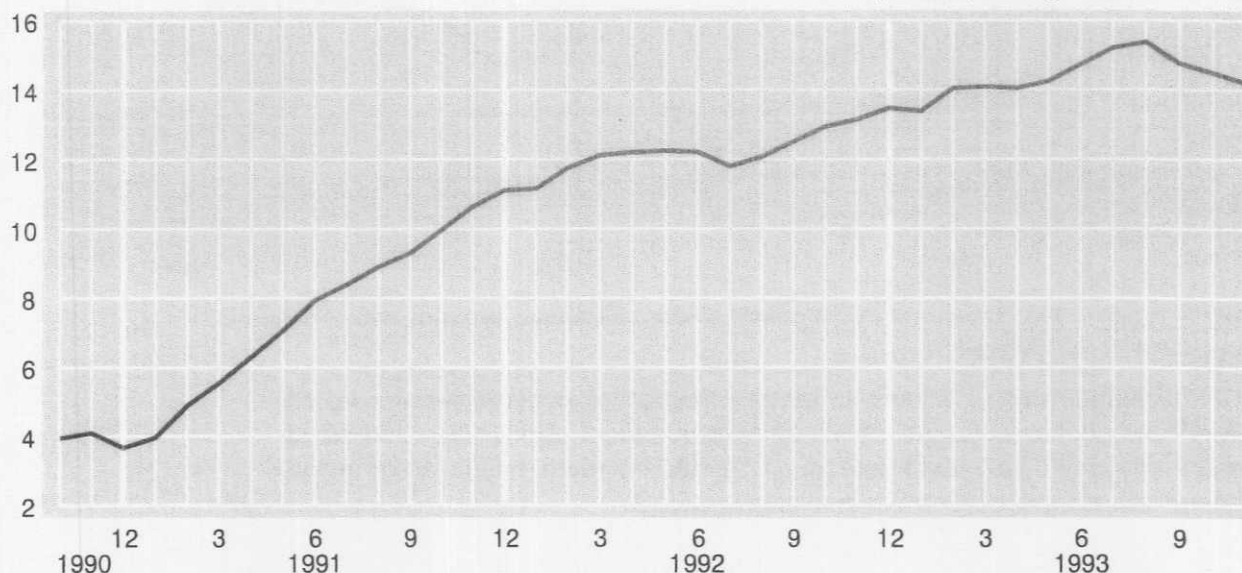
1991 г. средномесечният темп на новорегистрираните безработни е 32.5%, докато през 1992 г. той пада на 6.5%. За периода януари - ноември 1993 г. темпът е 6%. Малко по-различна е картината при потока от лица, които напускат съвкупността на безработните. Средно месечното равнище за 1991 г. е 4.2%, докато за 1992 г. то е 23.9%. За периода януари - ноември 1993 г. потокът на излизащите се колебае около едно постоянно ниво (1.2%).

По наши оценки се установи, че средната продължителност на безработица е около 13.3 месеца, а само при жените - 13.4 месеца.

Графика 13

Средна продължителност на престой като безработен

(месеци; изгладени стойности)

Оценката е направена по формулата

$$ПБ = Б / [(H + O) / 2],$$

където

ПБ - продължителността на безработица ;

Б - регистрираните безработни към съответния месец;

Н - новорегистрираните безработни за месеца;

О - отпадналите от контингента на безработните за месеца.

Относително високото равнище на безработица в страната се характеризира с увеличаване на продължителността на престоя като безработен и на дела на безработните без квалификация. Това са предпоставки за превръщане на високото равнище на безработица в хронично явление - проблем, който трудно би се решил и при съживяване на икономиката.

Зараждане на частен сектор

Движението на заетите между предприятията на държавния сектор се измерва с отношението между средния брой на напусналите и средния брой на заетите.

Таблица 6

Движение на заетите в държавния сектор

(%)

	1990	1991	1992	1993
Среден брой на напусналите	13.7	17.4	14.1	11.0
в т.ч. среден брой съкратени	1.5	5.2	4.8	3.8
Среден брой на постъпилите	9.5	7.1	4.6	6.8
в т.ч. от образователната система		0.4		0.3
Оборот	23.2	24.4	18.7	17.7

От 1990 г. броят на напусналите е по-голям от броя на приетите, а в тях делът на постъпващите за първи път на работа е почти нула.

Потоъкът, който представлява разликата между напуснали и постъпили в държавните предприятия, се разпределя в четири основни групи: пенсионери, емигранти, регистрирани безработни и постъпващи на работа в частни фирми или започващи самостоятелна дейност. Границите между отделните групи са размити.

Поддържането на относително ниска реална работна заплата от 1991 г. в държавния сектор (по-ниска спрямо края на 1990 г.) е важно условие за развитието на частния сектор. От 1989 г. частният сектор се развива с ускорени темпове, но делът му в икономиката все още е под 20%.

Таблица 7

Дял на частния сектор в brutния вътрешен продукт и заетостта

(%)

	1990	1991	1992
Дял в БВП	9.5	11.9	15.6
Селско стопанство	6.7	5.5	4.5
Промисленост и строителство	1.7	3.9	6.1
Услуги	1.1	2.5	5.0
Дял в заетите	6.1	10.1	14.1
Селско стопанство	3.9	4.8	5.8
Промисленост и строителство	0.8	1.7	2.9
Услуги	1.2	3.6	5.4

Преобладаващата част от частните фирми са малки, затворени в границите на семейството. Основният им предмет на дейност са услугите и особено търговията, които бяха недоразвити при социализма. От друга страна, тези отрасли са подходящи за създаване на малък бизнес, защото

не изискват сериозни инвестиции и първоначалните разходи бързо се възстановяват. Делът на наемния труд в частния сектор е незначителен, като по-голямата част от заетите в него са собственици или съсобственици на фирмите. Това са хора с добро образование и квалификация, които напуснаха държавния сектор още през 1990 и 1991 г.

Мащабите на стопанската активност в частния сектор засега са малки и това поставя въпроса за възможностите му да повлияе върху намаляването на безработицата. Импулс за развитието му ще даде приватизацията на държавните предприятия.

Трудовите правоотношения^a в частния сектор не се регулират от държавата и могат да се характеризират като чисто пазарни. По принцип в частните фирми присъствието на профсъюзи е нежелано, а равнището на работната заплата се договаря индивидуално. За наемните работници заплатата не е по-висока, отколкото е в държавните предприятия, докато социалното осигуряване не е гарантирано. Изменението на заплатата зависи от качеството на труда, а основна причина за уволнение е несправяне с работата или лоша дисциплина. Изплащането на премии или награди е свързано с икономическите резултати на фирмата, което води до поддържане на нормална заетост и висока производителност на труда. От друга страна, доходите на собствениците на фирми са неколккратно по-високи от средната заплата в държавния сектор, което стимулира започването на самостоятелна работа.

Възможностите на спонтанно развиващия се частен сектор да доведе до намаляване на равнището на безработица са малки. **Първо**, поради разпокъсания му характер и развитието предимно на дребния бизнес, **второ**, поради ниската квалификация на преобладаващата част от безработните и **трето**, поради агресивното поведение на частния сектор по отношение на наемния труд.

Според резултатите от преброяването на населението [НСИ, 1992] в края на 1992 г. 50.7% от безработните предпочитат да започнат работа отново в държавна фирма, 35.1% нямат предпочитания, а 9.3% предпочитат да открият собствена фирма или да работят в кооперации. Само 4.5% са съгласни да бъдат наети в частна фирма при друг собственик. Отговорите зависят до голяма степен от равнището на образование на безработните. С очертани предпочитания са хората с висше образование, при които 60.8% желаят да започнат работа в държавна фирма и 8% в частна фирма. С намаляване на равнището на образование нараства процентът на хората, които нямат предпочитания. Вероятно това са хора с по-дълъг престой в контингента на безработните. Очевидно е, че наемният труд в частните фирми не е предпочитан от безработните, поради незадоволителните условия на труд, заплащане и социално осигуряване.

Заклучение

Докато преобладава държавната собственост, отношенията на пазара на труда ще се определят от поведението на държавните предприятия, в които броят на заетите продължава да намалява. Развитието на частната инициатива предимно в сферата на услугите и действащата нормативна

система не стимулират откриването на нови работни места за наемен труд в частния сектор. Двамата процеса - намаляване на производството в държавния сектор и просперирането на дребния частен бизнес - водят до запазване на високо равнище на безработица и увеличаване на престоя като безработен. Следствието е създаване на социално напрежение и отпор срещу прехода към пазарна икономика.

Бележки

- 1 По-голямата част от изследването е разработена за конференцията „Безработица, реструктуриране и пазар на труда в Източна Европа и Русия“, проведена във Вашингтон през октомври 1993 г.
- 2 Коефициентът на вариация е отношението на стандартното отклонение към средната в проценти.
- 3 В случая се има предвид индексът на отношението на фонда към продукцията през 1991 г. спрямо отношението им през 1991 г. По-нататък в тази глава се говори за индексите на изменение на приноса на всеки фактор.
- 4 Печалба от основната дейност.
- 5 Показателят продукция се отнася за общата промишлена продукция на държавните предприятия.
- 6 Изчислен на база обща промишлена продукция.
- 7 Поради липса на класификатор за професиите, по който да се отчита безработицата, се използват посочените 3 групи като някакво приближение на евентуално професионално или по-скоро образователно равнище.
- 8 Анализът се основава на резултатите от анкетиране на 200 частни фирми в София и Пловдив, осъществено от Световната банка.

Литература

- Национален статистически институт.** Безработни в Република България към 4.12.1992 г. С., 1992.
- Aghion P. and O. J. Blanchard,** „On the Speed of Transition in Central Europe,“ EBRD Working Paper, No. 6 (London: European Bank for Reconstruction and Development, July 1993).
- Commander, S., F. Coricelli and K. Staehr,** „Wages and Employment in the Transition to a Market Economy,“ World Bank Working Paper, No. 736 (Washington: World Bank, August 1991).
- Coricelli F. and A. Revenga (ed.)** „Wage Policy during the Transition to a Market Economy: Poland 1990-91,“ World Bank Discussion Paper, No. 158 (Washington: World Bank, 1992).
- The World Bank, EDI,** Conference on Unemployment, Restructuring and Labour Market in East Europe and Russia, Washington, D.C., October 7-8, 1993.

Източници

Графика 1	- Изчисления на автора
Графика 2	- НСИ и изчисления на автора
Графика 3	- НСИ
Графика 4 - 7	- Изчисления на автора
Графика 8 - 11	- МТСГ
Графика 12 и 13	- Изчисления на автора
Таблица 1 - 3	- Изчисления на автора
Таблица 4	- НСЗ към МТСГ
Таблица 5	- Изчисления на автора
Таблица 6	- НСИ и изчисления на автора
Таблица 7	- НСИ

АДАПТАЦИЯ НА РЕАЛНИЯ СЕКТОР КЪМ МЕРКИТЕ НА МАКРОИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА

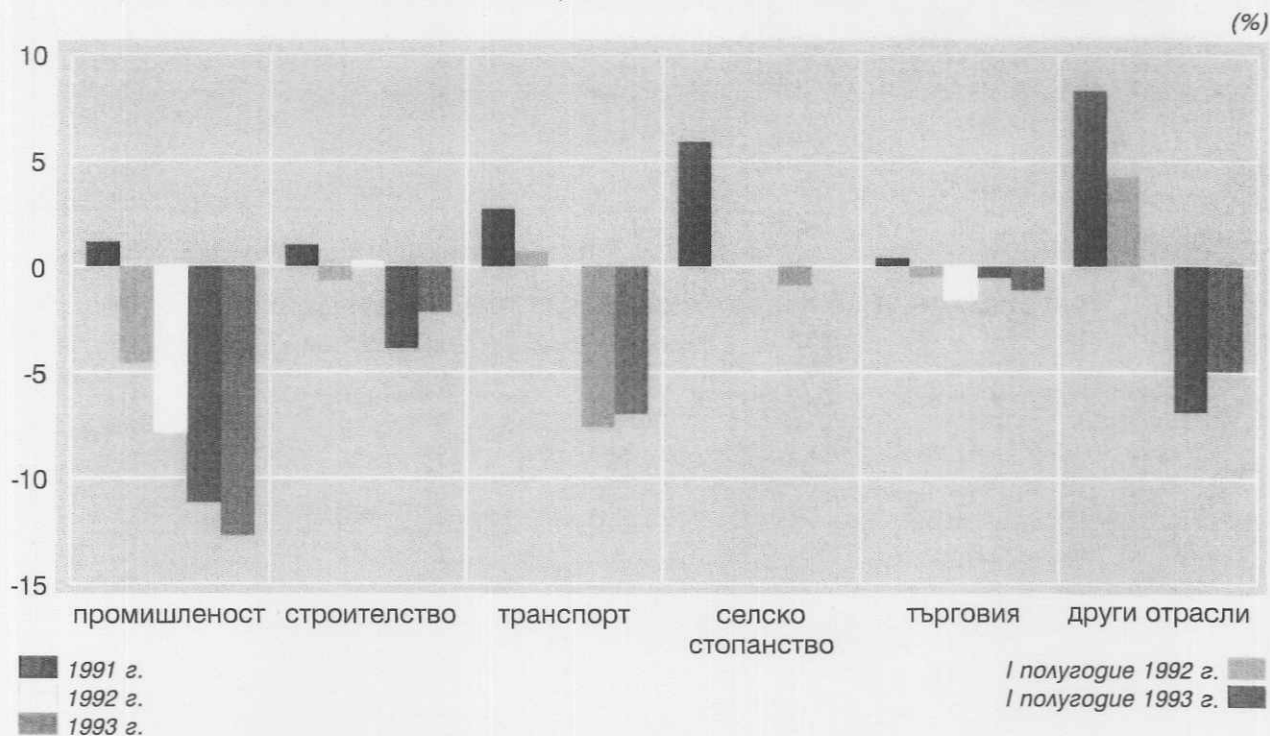
Камен ГЕНОВ

Обща характеристика

След почти две години на реформа в страната, на дневен ред са същите проблеми, както и в началото. Голяма част от предприятията възпроизвеждат поведението си от близкото минало, замествайки субсидиите и дотациите от бюджета с просрочване на текущи задължения. По този начин те продължават да функционират в условия на „меки бюджетни ограничения“. Кумулативното нарастване на задължността в икономиката и непрекъснатото влошаващите се финансови резултати в реалния сектор поставят под съмнение ефективността на мерките на макроикономическата политика.

Графика 1

Нетна норма на печалба по отрасли: (печалба-загуба)/общи приходи

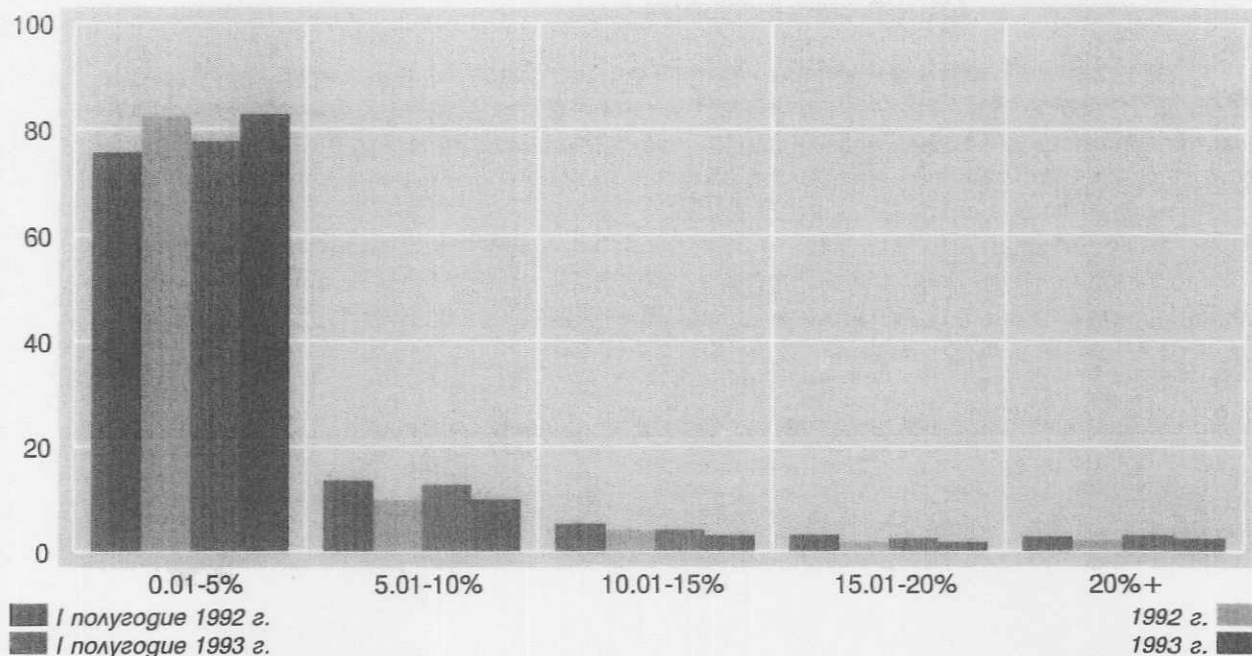
През цялата 1992 и 1993 г. нетната рентабилност (печалба-загуба/общи приходи) остана отрицателна, като за промишлеността тя е съответно - 7.9%.

Броят на губещите фирми надхвърля този на печелившите, като за годината те са съответно 2667 и 2634. Средната норма на рентабилност за печелившите фирми през 1992 г. възлиза на 3.6% (при 5.28, 4.34 и 4.02% съответно за I, II и III тримесечие). Печелившите фирми са силно концентрирани в тесния диапазон от 0-5%. Обстоятелството, че 82.4% от тях попадат в този интервал, може да бъде отчасти обяснено със счетоводни манипулации, целящи избягване на данъчното облагане.

Графика 2

Разпределение на печелившите фирми според тяхната рентабилност

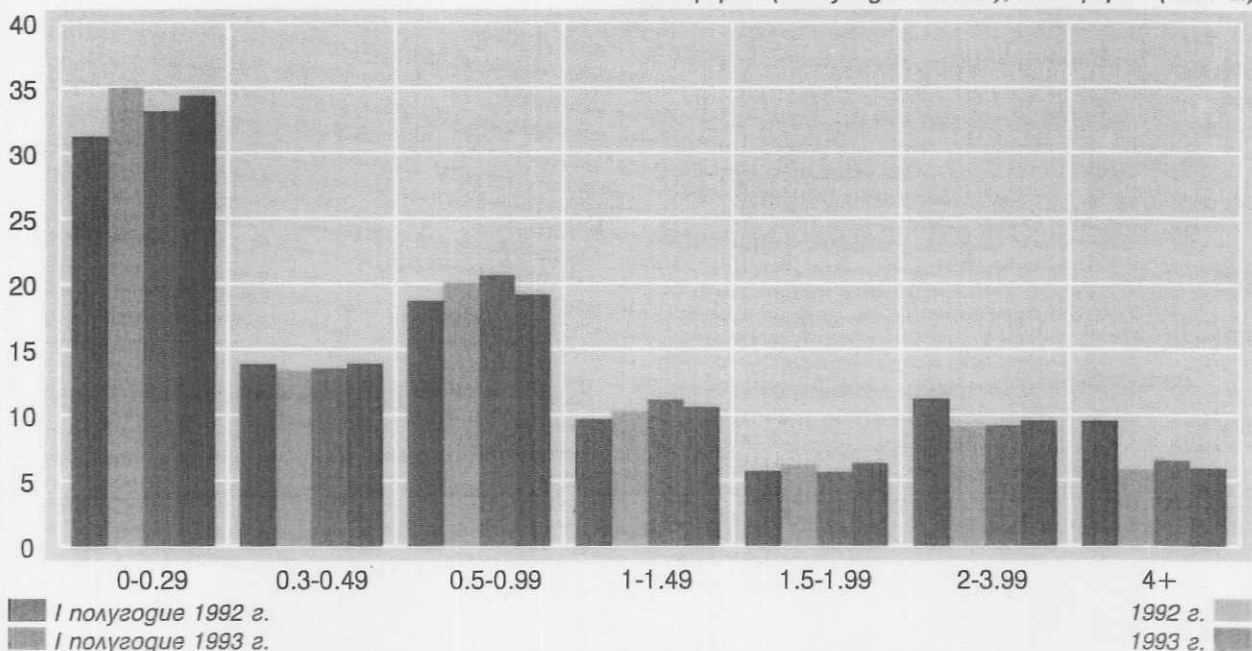
% от 2293 фирми (I полугодие 1992 г.); 2634 фирми (1992 г.)
2158 фирми (I полугодие 1993 г.); 2363 фирми (1993 г.)

Графика 3

Разпределение на фирмите според степента на ликвидност*

% от 5593 фирми (I полугодие 1992 г.); 5675 фирми (1992 г.)
5727 фирми (I полугодие 1993 г.); 5964 фирми (1993 г.)

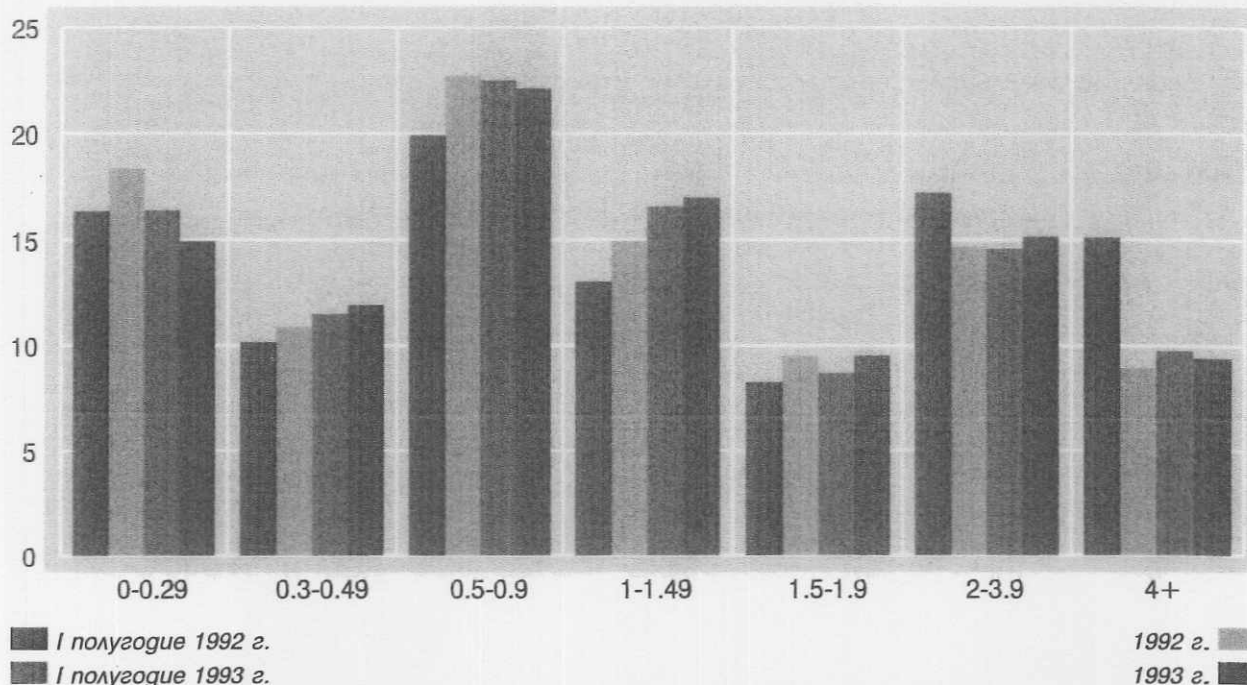

* Отношение на краткосрочните активи към краткосрочните задължения (%).

Графика 4

Разпределение на печелившите фирми според степента на ликвидност*

% от 2305 фирми (I полугодие 1992 г.); 2602 фирми (1992 г.)
2133 фирми (I полугодие 1993 г.); 2343 фирми (1993 г.)

* Отношение на краткосрочните активи към краткосрочните задължения (%).

Тежкото финансово състояние на фирмите е отразено в данните за тяхната **ЛИКВИДНОСТ** (отношение между текущите им активи и пасиви). Активите включват паричните средства в лева и валута, вземанията и финансиранията (без инвестициите). Пасивите се състоят от краткосрочните заеми, погашенията по краткосрочни и дългосрочни заеми и задълженията. Запасите са изключени от краткосрочните активи, доколкото в съществената си част те представляват продукция с ниска степен на ликвидност.

В края на 1993 г. 67.5% от всички фирми и 49% от печелившите попадат в групата на неликвидните (отношение ≤ 1). Високият дял на печеливши, но неликвидни фирми потвърждава остротата на платежните проблеми в икономиката.

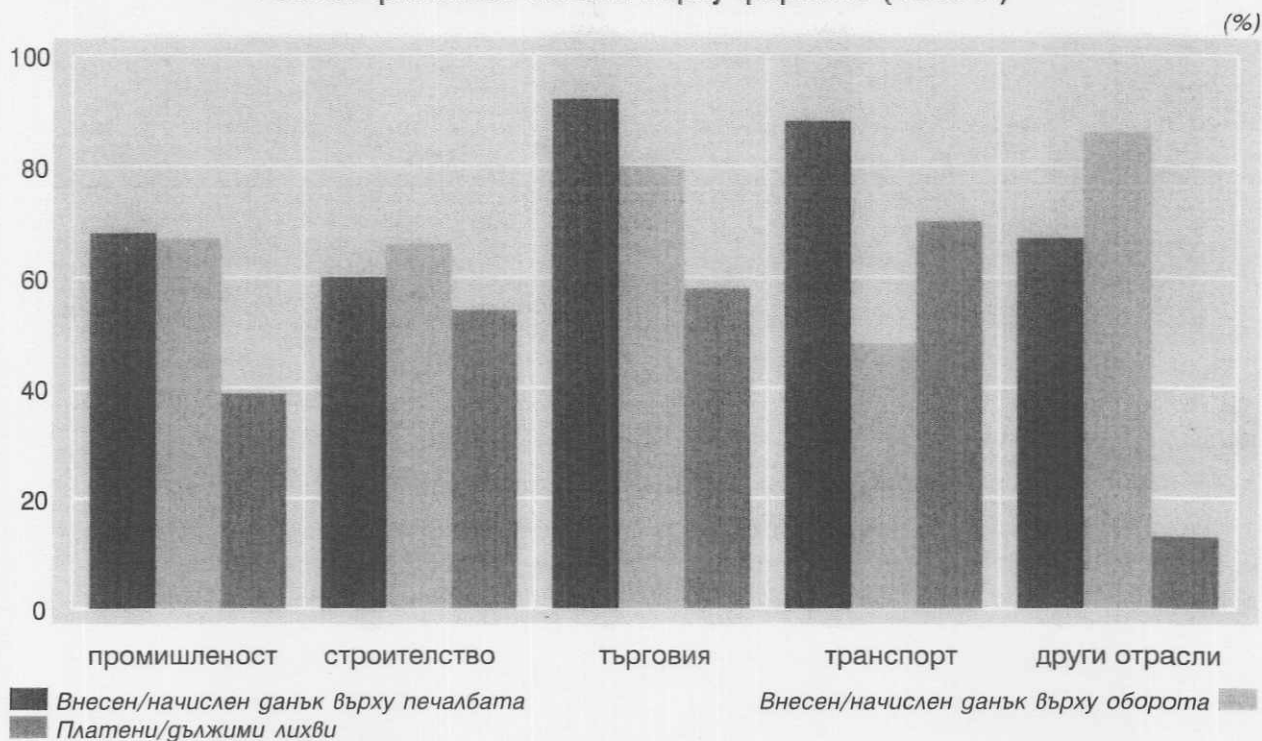
На фона на силно разстроените връзки във финансовата система, действителният финансов натиск върху предприятията се определя от реално посрещнатите задължения към бюджета, банките и доставчиците.

Възможността задълженията да не се посрещат изцяло означава, че данъчната администрация или банковата система не действат достатъчно ефективно. Широко разпространени са нарушенията в последователността на плащанията, неосъществените авансови вноски, откриването на сметки в няколко банки и манипулирането на отделни плащания, огромното нарастване на плащанията в брой. Определено значение има също така слабостта на банковата система и несигурността в действията на редица малки и средни банки. Но основната чисто икономическа причина за неизпъл-

нение на задълженията са сериозните платежни проблеми, породени от прекъсването на платежните вериги. При всички случаи, експлозивен растеж на непосредствени задължения може да се наблюдава единствено при възможност фирмите да прибягват до нови задължения, без да се съобразяват с платежното си състояние. Ако поради рестриктивната парична политика тези задължения не са към банковата система, те ще са към бюджета, към персонала или към доставчици и клиенти. Именно последният случай е най-разпространен в сегашната ситуация.

Графика 5

Реален финансов натиск върху фирмите (1993 г.)

Първият елемент в оценката за реалния финансов натиск върху предприятията е **степената на събираемост на данъците**. За 1993 г. отношението на внесения към начисления данък върху печалбата в промишлеността възлиза на 68%. За строителството, търговията, транспорта и съобщенията, които са по-малки платци, този дял се движи между 60 и 92%.

През 1993 г. дялът на фирмите с неплатени данъци върху печалбата е 23.1%. Същевременно намалява относителният дял на фирмите, намиращи се в интервала на плащане между 80 и 100%. В условията на активна инфлация предприятията се възползват от факта, че забавеното плащане намалява реално дължимата сума.

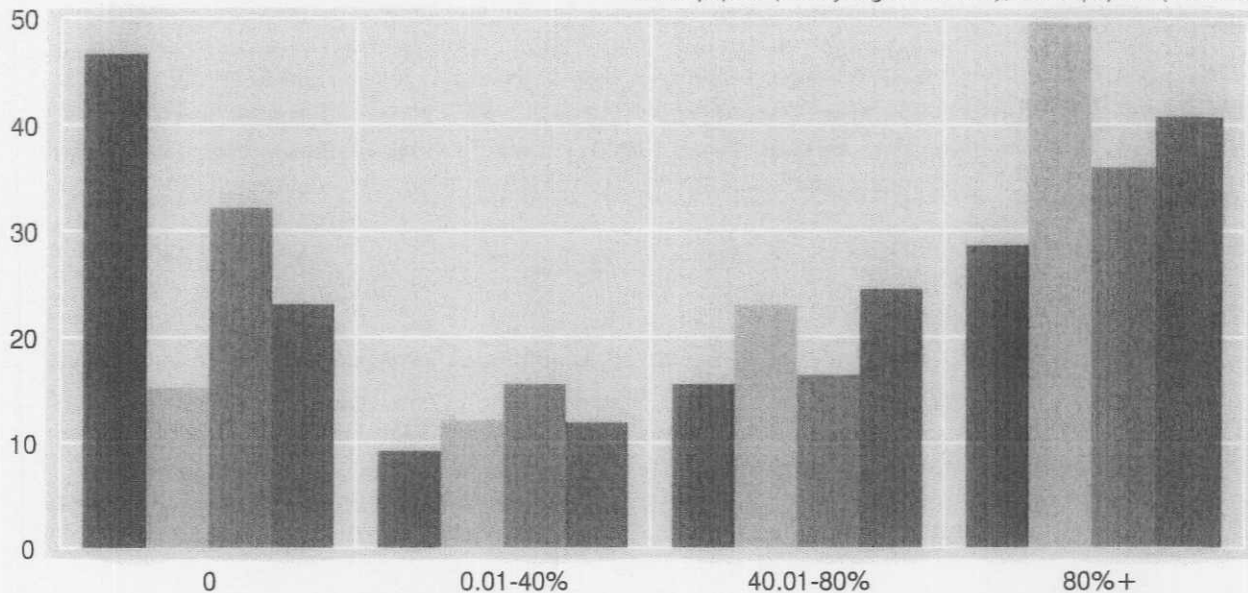
Фактическото данъчно облагане на печалбата е значително по-ниско от номиналното.

На графиката е показано съотношението между данъчната ставка, съответстваща на начисления данък и реалната данъчна ставка, отговаряща на фактически платените данъци.

Графика 6

Разпределение на фирмите според внесения данък върху печалбата*

% от 2304 фирми (I полугодие 1992 г.); 1757 фирми (1992 г.)
1366 фирми (I полугодие 1993 г.); 1303 фирми (1993 г.)

I полугодие 1992 г.

1992 г.

I полугодие 1993 г.

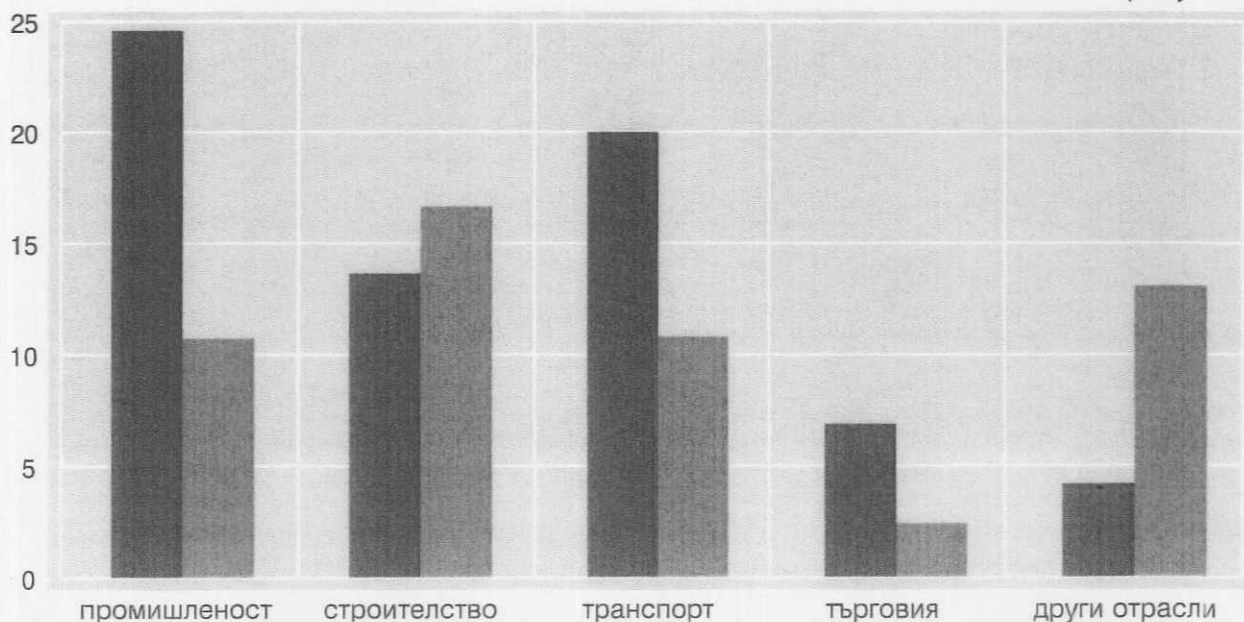
1993 г.

* % на внесения от начисления данък върху печалбата.

Графика 7

Редукция на фактическата норма на облагане на печалбата (1993 г.)

(% пункта)

Начислен данък върху бруто печалбата минус начислен данък върху облагаема печалба

Начислен данък върху облагаемата печалба минус внесен данък върху облагаема печалба

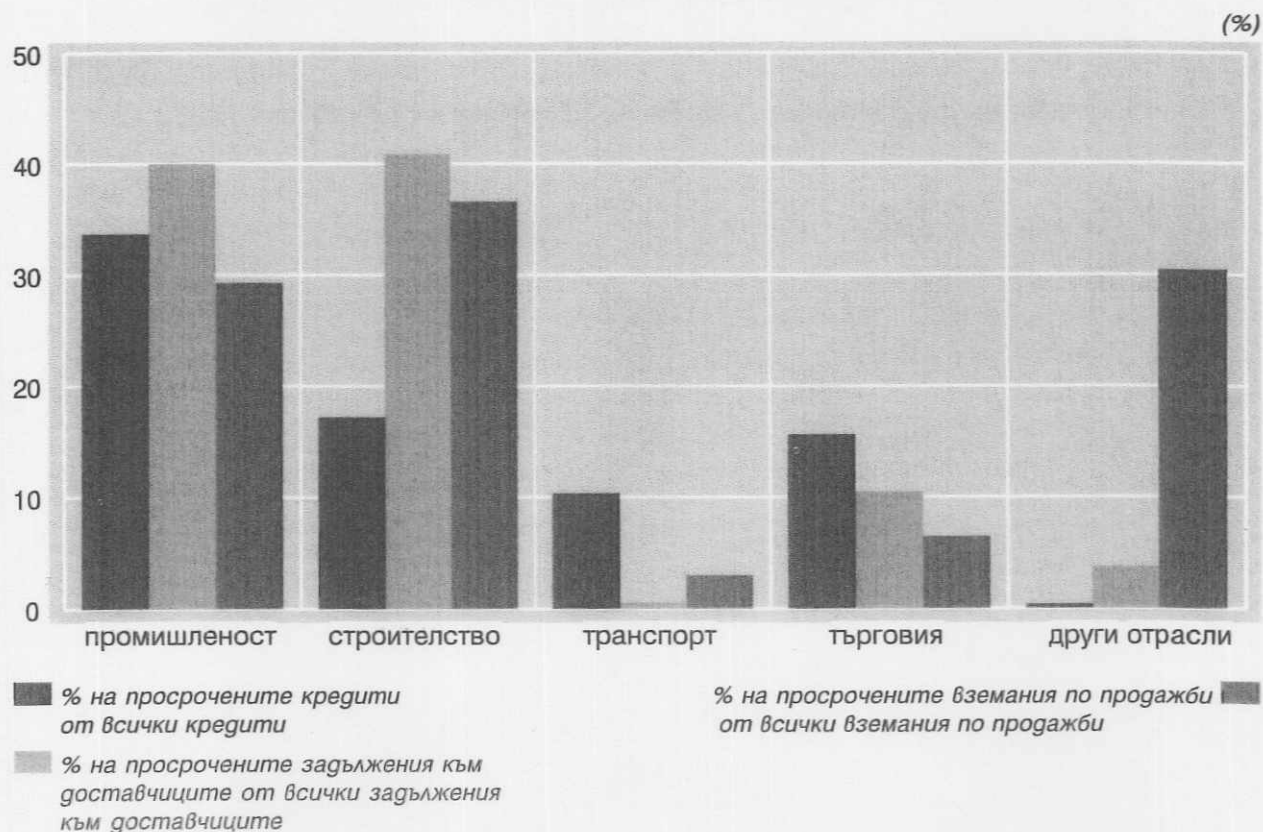
Понижаване на данъчната ставка се осъществява по две линии: чрез преобразуване на печалбата за облагане и чрез по-малката внесена сума. Преобразуването на печалбата съкращава данъчната ставка в промишлеността от 57.4 на 33.1%. Това следва от намаляването на данъчната основа, поради завишаване на обема на амортизационните отчисления при преценка на капитала. От друга страна, основата на начислените данъци се влияе от степента на задлъжнялост на фирмите (в сила е правилото за завишаване на облагаемата печалба с 25% от начислените лихви). Тези два фактора водят до съществени разлики в междуотрасловите и вътрешноотраслови ставки на ефективно облагане, които отразяват различията в обема на основния капитал и на задлъжнялостта. Като цяло съкращаването на фактическото облагане произтича най-вече от несъбраните данъци. Както се вижда от графиката, реалната данъчна ставка (на база платени данъци) е 22.5%.

Съществен фактор за намаляване на финансовия натиск върху фирмите е ниската платимост на лихвите. За разлика от подобрената събираемост на данъка върху печалбата, събираемостта на лихвите систематично намалява, като за промишлеността през 1993 г. тя е 38.8%.

Финансовата статистика документира различни страни на острата платежна криза, в която се намират голяма част от предприятията.

Графика 8

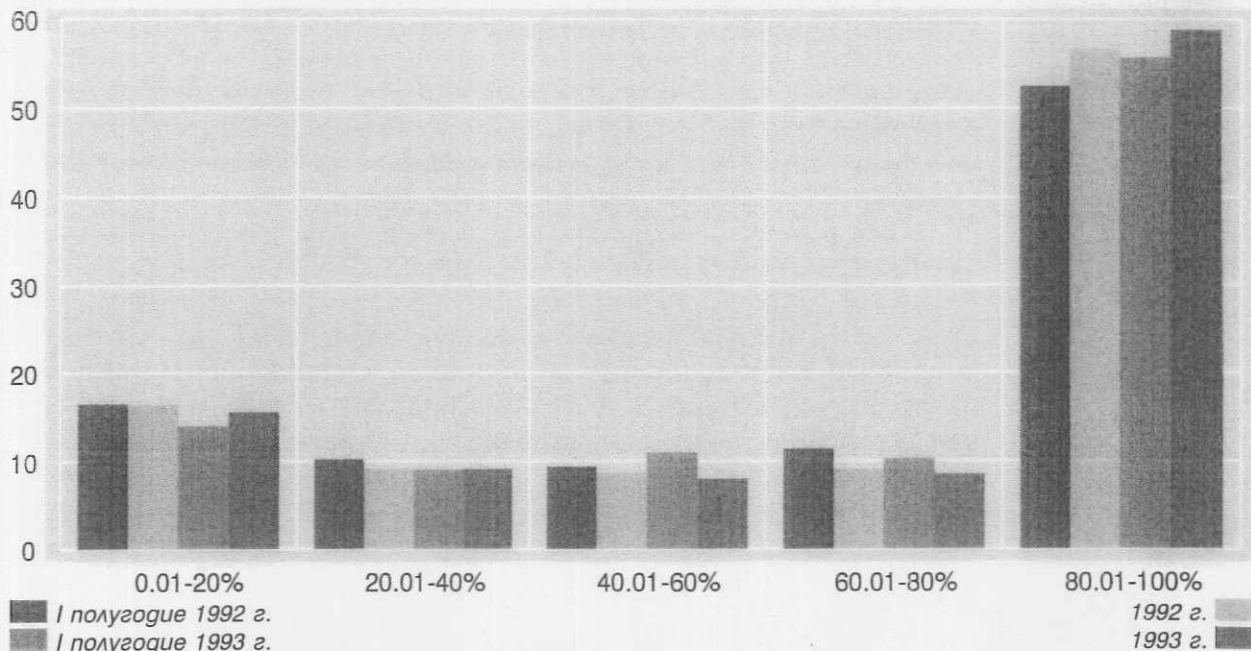
Платежни проблеми на фирмите (1993 г.)

Графика 9

Разпределение на фирмите според просрочените вземания по продажби*

% от 1704 фирми (I полугодие 1992 г.); 1759 фирми (1992 г.)
1719 фирми (I полугодие 1993 г.); 1920 фирми (1993 г.)

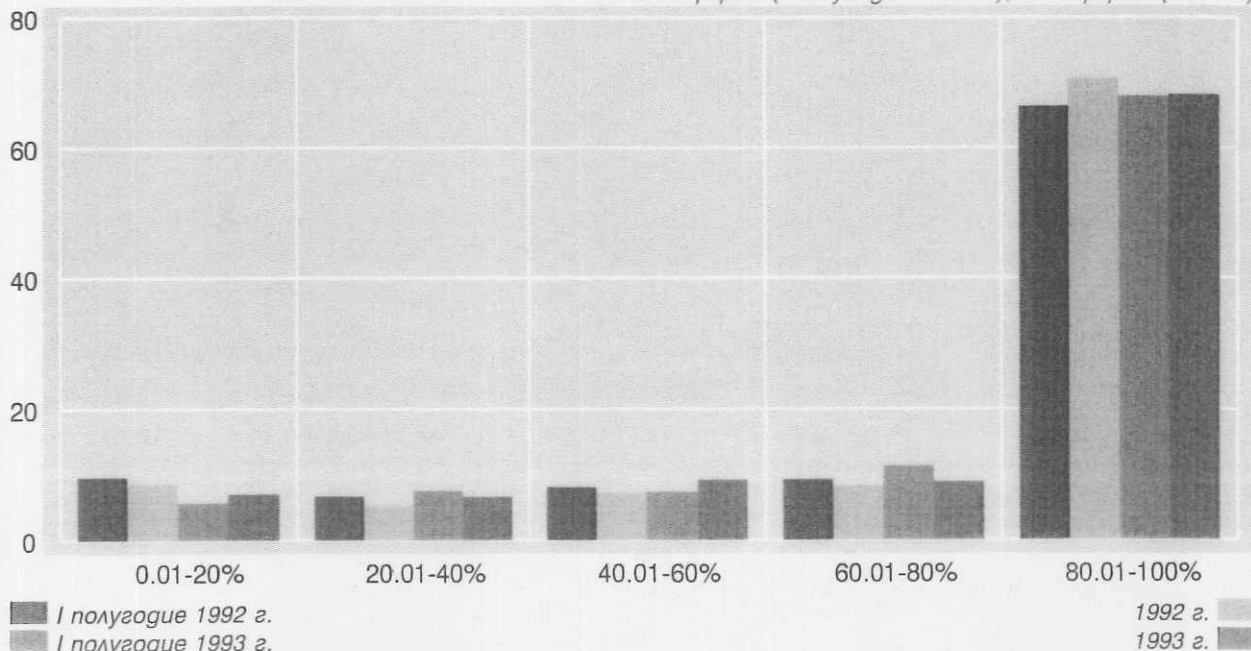

* % на просрочените вземания към всички вземания.

Графика 10

Разпределение на фирмите според просрочените задължения към доставчици*

% от 1165 фирми (I полугодие 1992 г.); 1192 фирми (1992 г.)
1209 фирми (I полугодие 1993 г.); 1311 фирми (1993 г.)

* % на просрочените задължения към всички задължения.

Делът на просрочените кредити в съвкупната задължнялост в промишлеността се запазва на равнище от около 30-33% през 1992 и 1993 г. В останалите отрасли то също не се променя чувствително.

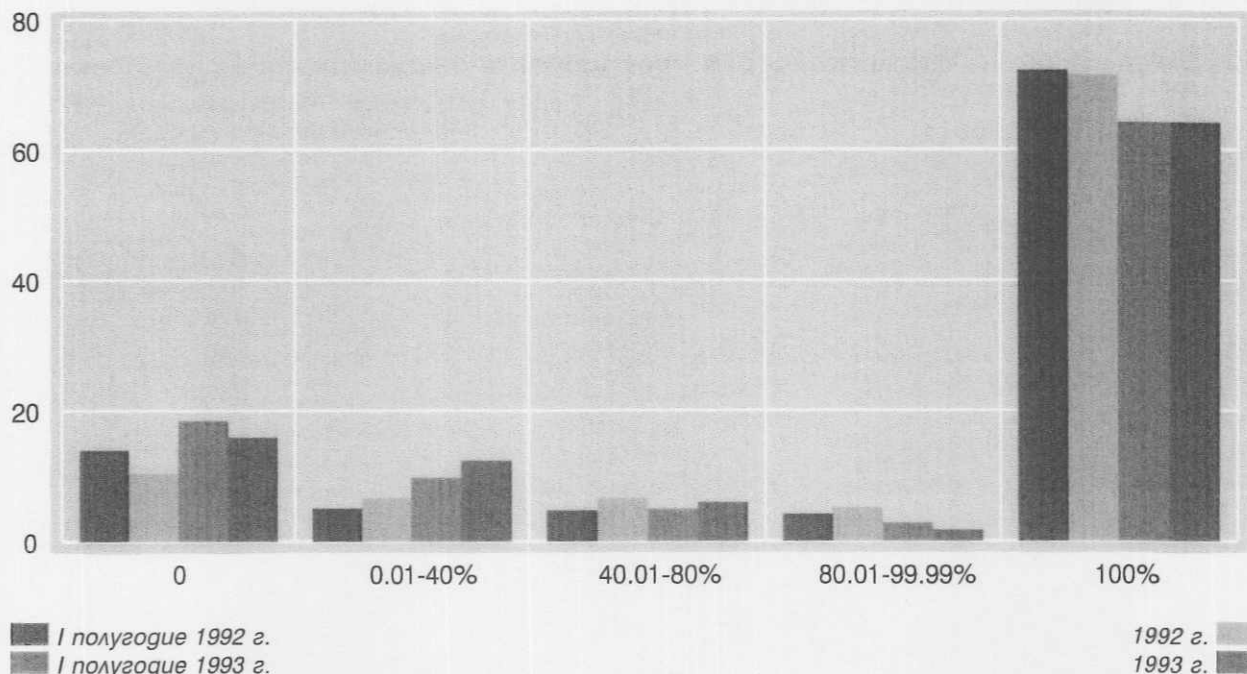
Платежната криза се проявява особено остро при задълженията и вземанията на предприятията. Динамиката на просрочките илюстрира реалните платежни затруднения в икономиката и е в основата на нарастващата междуфирмена задължнялост. В края на 1993 г. делът на просрочените задължения към доставчиците във всички вземания към доставчици в промишлеността е 40.2%. Просрочените вземания по продажби към всички вземания по продажби в отрасъла от своя страна възлизат на 29.3%.

Разпределението на фирмите според тежестта на просрочените вземания и задължения е забележително устойчиво. Общата тенденция е към по-голяма концентрация в групата на фирмите с просрочки в рамките на 80-100%. Тази структура показва, че за една определена група от фирми проблемът с просрочените плащания се е превърнал в хроничен. Равномерното разпределение и ниският относителен дял на останалите фирми означават, че междинното състояние на неизцяло покрити задължения и вземания не е типично.

Графика 11

Разпределение на фирмите според внесените лихви*

% от 3648 фирми (I полугодие 1992 г.); 4021 фирми (1992 г.)
3700 фирми (I полугодие 1993 г.); 3930 фирми (1993 г.)

* % на внесените към начислените лихви.

Важен симптом на платежните проблеми е динамиката на просрочените лихви. Разпределението на фирмите по този признак не се променя съществено през годината.

Класификация на предприятията

Поведението на фирмите до голяма степен се определя от ограниченията, пред които те са поставени и от възможностите за тяхното заобикаляне. Отделянето на „добрите“ от „лошите“ предприятия е силно затруднено, поради растящите просрочия по междуфирмения кредит.

„Стандартните“ показатели за оценка на финансовото състояние не могат да се приложат в чист вид, поради разминаването между реалните и парични потоци.

За условното разделяне на фирмите е подходящ комплексен показател, който включва измерители на степента на поемане на задълженията и текущото финансово състояние. За целта е използвана функцията:¹

$$Y = x_1 + x_2 - x_3 + x_4 + x_5, \quad x_i = \frac{x_i - x_{im}}{x_{im}}, \quad i = \overline{1,5},$$

където

x_1 - рентабилността (печалба след данъчно облагане - загуба)/обща приходи;

x_2 - платените/начислени лихви по кредити;

x_3 - просрочените кредити/общия кредитен остатък;

x_4 - (общите вземания - общите задължения)/приходи от продажби;

x_5 - ликвидността (текущи активи/текущи задължения);

x_{im} - средната стойност на показателя i за цялата съвкупност;

x_i - отклонението от средната стойност на показателя i за всяка една от фирмите.

Първоначално бяха изключени фирмите, които нямат остатъци по кредити и начислени лихви по тях и тези с приходи от продажби за 1992 г. помалки от 10 млн. лв. След това бе изчислена средната стойност на Y за съвкупността Y_{av} . Фирмите, за които $Y \in [0.9Y_{av}, 1.1Y_{av}]$ също бяха изключени като гранични. По този начин се оформиха три групи предприятия:

- „добри“ ($Y \geq 1.1Y_{av}$) - 1505 фирми, които относително успешно са се адаптирали към новите условия;

- „лоши“ ($Y \leq 0.9Y_{av}$) - 375 фирми с влошаващи се финансови резултати и нарастващ относителен дял на просрочените задължения;

- „малки“ ($Y > 0.9Y_{av}$ и $Y < 1.1Y_{av}$) или имат приходи от продажби, помалки от 10 млн. лв.) - 3039 фирми, които по някои показатели могат да се причислят към „добрите“ или „лошите“, но като цяло не оказват определящо влияние върху макроикономическите резултати.

Отраслов разрез

Разпределението на фирмите по отрасли показва някои характерни признаци. Тъй като те са с различна големина, в долната таблица са посочени броят на предприятията и относителният дял на реализираните приходи от продажби през годината.

Фирмите, които показват относително добри резултати, са съсредоточени в промишлеността, транспорта и търговията. Въпреки преливането на доходи от държавния към частния сектор, „добрите“ предприятия дават 69.7% от продажбите в търговията.

Таблица 1

Разпределение на фирмите по отрасли

	„Добри“		„Малки“		„Лоши“	
	брой	% в продажбите	брой	% в продажбите	брой	% в продажбите
Промисленост	759	74.5	1344	11.2	297	14.3
Строителство	89	38.5	57	55.1	10	6.4
Горско стопанство	1	100.0				
Транспорт	131	89.5	104	8.5	17	2.0
Съобщения	1	100.0				
Търговия	503	69.7	784	27.6	48	2.5
Други отрасли на материалното стопанство	11	34.8	89	58.2	1	7.0
Жилищно-комунално стопанство	6	9.2	103	90.8		
Наука и научно обслужване	4	27.0	85	60.0	2	13.0
Образование			1	100.0		
Култура и изкуство			5	100.0		
Здравеопазване и социално осигуряване			4	100.0		

Таблица 2

Разпределение на фирмите по подотрасли на промишлеността

	„Добри“		„Малки“		„Лоши“	
	брой	% от продажбите	брой	% от продажбите	брой	% от продажбите
Производство на електроенергия	7	92.6	2	0.3	2	7.1
Каменовъглена промишленост	7	99.8	1	0.2		
Нефтдобивна и газова промишленост			1	100.0		
Черна металургия (вкл. добив на руди)	1	1.8	3	2.7	4	95.5
Цветна металургия (вкл. добив на руди)	12	90.6	5	6.8	4	2.6
Машиностроене и металообработваща промишленост	98	44.5	292	20.2	89	35.3
Електротехническа и електронна промишленост	47	67.5	99	7.7	38	24.8
Химическа и нефтопреработвателна промишленост/включително и каучук	49	91.1	40	1.9	17	7.0
Промисленост за строителни материали	41	56.1	61	31.3	12	12.6
Дърводобивна и дървообработваща промишленост	72	47.4	194	39.1	18	13.5
Целулозно-хартиена промишленост	13	57.3	5	20.9	3	21.8
Съкларска и порцелано-фаянсва пром.	10	69.3	2	0.2	7	30.5
Текстилна и трикотажна промишленост	51	59.0	46	7.2	37	33.8
Шивашка промишленост	30	72.1	78	22.6	4	5.3
Кожарска, кожухарска и обувна промишленост	23	90.1	23	6.6	2	3.3
Полиграфическа промишленост	9	57.1	28	42.9		
Хранително-вкусова промишленост	258	82.2	123	9.5	56	8.3
Други отрасли на промишлеността	31	25.0	341	72.0	4	3.0

Единствено строителството е силно изместено към „малките“ фирми. Високата инфлация и съкратеното търсене, както и нуждата от дългосрочни кредити в отрасъла, са основните причини за наблюдаваното разпределение. От друга страна, по-гъвкавият и динамично развиващ се частен сектор е сериозна конкуренция за задлъжнелите държавни предприятия. Поради големия относителен дял на промишлеността и процесите, които се развиват в нея, тя заслужава специално внимание. В долната таблица е представено разпределението на фирмите и относителният дял на продажбите по подотрасли на промишлеността.

Най-силно присъствие в групата на „лошите“ фирми имат подотраслите „Черна металургия“, „Машиностроене и металообработваща промишленост“, „Електротехническа и електронна промишленост“, „Стъкларска и порцеланово - фаянсва промишленост“ и „Текстилна и трикотажна промишленост“. От друга страна, фирмите от „Цветна металургия“, „Шивашка промишленост“, „Хранително-вкусова промишленост“, „Полиграфическа промишленост“ и „Химическа и нефтопреработвателна промишленост“ показват резултати, значително над средните за икономиката. Това разпределение в известна степен е показателно за сравнителните предимства на страната, но не бива да се забравя, че то е свързано и с наследената отраслова структура.

Поведение на предприятията

Оценка на степента на ограниченост

В условията на либерализирана икономика от особено значение за оценка на адаптацията на реалния сектор е степента, в която фирмите са ограничени. Тя се изразява в покриване на задълженията към бюджета, банковата система и доставчиците.

Взаимоотношения с бюджета

Първият елемент в определяне на реалния финансов натиск върху предприятията е степента на събираемост на данъците. В долните две таблици са представени отношенията между платените и начислени данъци върху оборота и акцизите в „добрите“, „лошите“ и „малките“ предприятия.²

Таблица 3

Данък върху оборота

	платен / начислен (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	начислен	платен
А	70.1	81.9	57.8	71.9	63.5	67.0
Б	57.8	61.2	44.8	53.2	14.0	11.1
В	68.8	76.0	66.7	68.2	22.5	22.0

Таблица 4

Акцизи

	платен / начислен (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	начислени	платени
А	79.1	88.4	47.4	97.3	97.3	98.1
Б	58.3	38.5	8.5	60.3	1.4	0.6
В	83.1	90.3	53.8	81.0	1.3	1.3

В „добрите“ и „малките“ фирми събираемостта на данъците нараства чувствително в края на годината. „Добрите“ предприятия са акумулирали 97.3% от начислените акцизи и 63.5% от данъка върху оборота, което е определящо за бюджетните приходи. Въпреки ниския относителен дял на „лошите“ фирми в начислените данъци (1.4% от акцизите и 1.4% от данъка върху оборота), отношението платени/начислени данъци през двете години е чувствително под средното. Тази възможност за заобикаляне на данъчната тежест е показателна за ниската степен на пазарно поведение на „лошите“ фирми.

Таблица 5

Данък печалба

	платен / начислен (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	начислен	платен
А	49.6	51.3	80.4	81.7	71.6	64.3
Б	29.8	50.6	16.5	37.9	3.6	2.9
В	77.4	84.8	58.5	67.0	24.8	32.9

При данъка върху печалбата картината е по-различна. С изключение на „добрите“ предприятия, в края на 1992 г. събираемостта нараства, но в сравнение с другите данъци е значително по-малка. Обяснение за резултатите в „добрите“ фирми може да се търси в механизма за определяне на данъчната основа. Чисто фискалното решение за признаване на 50% от разходите за лихви по кредити завишава икономически необосновано облагаемата печалба. За да се оцени реалната данъчна тежест бяха изолирани 446 фирми от групата на „добрите“, за които лихвите увеличават печалбата преди облагане. Резултатите показват, че платимостта на данъка върху печалбата е с 2.9 пункта по-ниска от средната за групата, а облагаемата печалба се увеличава с 24.9%. Ако извадим лихвите от данъчната база, отношението платен към начислен данък се увеличава с над 10 пункта и достига 58.5%. Опитът показва, че всяко решение, противоречащо на икономическата логика, създава предпоставки за изкривяване на предварително заложените цели. Показателен за това е и фактът, че в извадката от 446 фирми, 100 са отчели финансов резултат нула, а 403 - нулеви инвестиции. **Непризнаването на присъщи разходи води до счетоводни манипулации и не може съществено да увеличи данъчните приходи.** Решението за признаване на 75% от лихвите за разходи през 1993 г. доведе до по-справедливо разпределяне на данъчната тежест и намали зависимостта ѝ от степента на задлъжнялост на фирмите към банковата система.

Обслужване на задълженията към банките

Високите номинални лихвени проценти поставиха пред част от предприятията сериозни ограничения. Наследената структура на кредитните остатъци в икономиката допълнително утежни тяхното финансово състояние. Съществен измерител за фактическия финансов натиск върху фирмите е платимостта на лихвите.

Таблица 6

Лихви по кредити

	платени / начислени (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	начислени	платени
А	83.4	84.6	67.8	74.6	50.7	71.7
Б	43.8	32.6	11.9	13.9	41.1	22.3
В	51.5	44.2	27.4	28.4	8.2	6.0

В групата на „добрите“ фирми е налице чувствително увеличение на платимостта в течение на годината. Ако се отчете и фактът, че в тази група са 50.7% от начислените лихви, може да се приеме, че съществува относително стабилна съвкупност от предприятия, които успешно се адаптират към пазарните условия. В потвърждение на това е и тенденцията на задържане обемите на просрочените краткосрочни кредити в групата и незначителният им относителен дял (11.8% в края на 1993 г.).

Таблица 7

Просрочени краткосрочни кредити

	дял на просрочените кредити (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	кредити	просрочени
А	6.4	3.1	7.2	11.8	66.2	11.5
Б	31.8	47.7	48.0	44.4	27.8	76.1
В	21.3	36.2	29.9	48.2	6.0	12.4

„Лошите“ фирми отбелязват постоянно намаляване в платимостта на лихвите и увеличаване на относителния дял на просрочените краткосрочни кредити. Резултатите на макрониво показват, че въпреки малкия размер на групата на „лошите“ (9.6% от приходите от продажби), тенденциите в тези фирми неутрализират напълно резултатите на „добрите“ и определят общия облик на взаимоотношенията между реалния сектор и банковата система. Очевидно разпределението на разполагаемите кредитни ресурси е крайно непродуктивно, още повече, че нарастващата сума на необслужваемите задължения води до утежняване на условията за отпускане на нови кредити и до оттегляне на платежоспособните длъжници. Поведението на „малките“ фирми е аналогично на „лошите“, като дори темповете на увеличаване на просрочените задължения са по-високи. Същевременно в тази група е начислен 24.2% от данъка върху нарастване на работната заплата. Въпреки незначителния по обем кредит (6% от краткосрочния кредит и 8.2% от начислените лихви), просрочените лихви на „малките“ предприятия в края на 1993 г. достигнаха 61.6%.

Таблица 8

Просрочени дългосрочни кредити

	дял на просрочените кредити (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	кредити	просрочени
А	9.0	12.9	12.7	14.7	41.5	16.5
Б	34.3	48.0	53.2	55.0	52.1	76.8
В	26.9	34.6	50.0	44.8	6.4	6.8

Динамиката на просрочените дългосрочни кредити показва сходни тенденции и в трите групи. Разликата е единствено в степента на задължнялост. Докато краткосрочните кредитни остатъци са резултат от структурата на новоотпуснатите кредити, то дългосрочните са следствие от състоянието на икономиката в началото на стабилизацията. Забавянето на решаването на въпроса за „лошите кредити“ създаде предпоставки за необслужване на задълженията и тяхното кумулативно нарастване. Това стои в основата на редица проблеми пред банковата система и увеличава несъответствието между реални и парични потоци. Така се увеличава инфлационният потенциал, който силно наподобява този на централнопланираната икономика.

Динамиката на просрочените кредити предопредели и осезателната промяна в разпределението на кредита между групите на „добрите“, „лошите“ и „малките“ фирми. В края на 1992 г. относителният дял на „добрите“ в краткосрочния левов кредит достигна 65.3% (55% в края на 1991 г.), а дялът ѝ в кредитния поток през годината беше 85.6%. Единствено „малките“ свиват краткосрочните си кредитни остатъци. Структурата на дългосрочните кредити не претърпя съществени изменения.

Ясно е, че при лавинообразното нарастване на необслужваемите задължения на голяма част от държавните фирми силно се увеличава рискът на търговските банки при отпускането на нови кредити. Това обяснява наблюдавания „ефект на изтласкване“ на неправителствения сектор от кредита и пренасочването на кредитни ресурси от държавните към частните фирми.

Междуфирмен кредит

Друг критерий за степента и силата на ограниченията са задълженията и вземанията на предприятията. Тук има значение главно растежът на просрочията, които отразяват реалните платежни затруднения в икономиката и са в основата на нарастващата междуфирмена задължнялост.

Таблица 9

Просрочени задължения към доставчици

	просрочени / общо (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	задължения	просрочени
А	23.2	23.7	27.4	27.5	69.4	53.8
Б	65.2	49.1	52.0	50.0	10.8	16.6
В	8.9	47.8	22.2	28.2	19.8	29.6

Таблица 10

Просрочени вземания по продажби

	просрочени / общо (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	вземания	просрочени
А	24.5	22.4	23.9	26.5	47.7	33.3
Б	43.0	46.4	39.0	42.8	7.3	9.1
В	34.2	47.9	15.1	6.6	45.0	57.6

За всички групи е характерно известно намаляване на просрочията в края на годината, което може да се обясни със счетоводното приключване и изчистване на някои задължения. Въпреки това, поведението на различните групи се различава чувствително:

- В групата на „добрите“ фирми просрочените задължения и вземания са на относително едно и също равнище и колебанията по тримесечия са най-малки. Освен това, относителният дял на просрочията в края на 1992 г. е повече от два пъти по-малък от този в групите на „лошите“ и „малките“ предприятия.

- Групата на „лошите“ се характеризира с най-висока степен на задлъжнялост и като правило относителният дял на просрочените задължения към доставчици е по-висок от този на вземанията по продажби.

- В „малките“ предприятия се наблюдава взривно нарастване на просрочените задължения към доставчици. В рамките на 1992 г. те нарастват над 6 пъти. Това може да се обясни с относително високото ниво и тенденцията на увеличение на просрочените вземания по продажби в групата, след което през 1993 г. се наблюдава обратната тенденция.

Декапитализация

Либерализацията на икономическия живот в страната при почти непроменена структура на собствеността доведе до скрито декапитализиране на държавните предприятия.

Разходи за заплати

След рухването на системата на централно планиране и особено след въвеждането на свободно договаряне на работните заплати в края на 1991 г., в държавните предприятия започна процес на преразпределяне на добавената стойност в полза на разходите за заплати.

Таблица 11

Разходи за заплати - I

	разходи за заплати / разходи за дейността (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	заплати	разходи за дейността
А	10.2	10.3	11.4	11.9	60.4	71.6
Б	16.2	16.1	18.0	18.0	13.6	10.1
В	15.5	17.0	17.9	16.2	26.1	18.3

Таблица 12

Разходи за заплати - II

	разходи за заплати / приходи от дейността (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	заплати	приходи от дейността
А	9.5	9.5	11.2	11.6	60.4	72.4
Б	15.1	16.0	19.8	19.2	13.6	9.6
В	15.0	16.5	18.3	16.2	26.1	17.9

Сравнението по групи показва относително устойчив дял на разходите за заплати в приходите и разходите за дейността в „добрите“ и „лошите“ предприятия. Разликата от около 6 пункта между двете групи е съществена и може да се обясни с останалите финансови резултати. В „малките“ фирми се наблюдава постепенно нарастване на дела на заплатите, главно за сметка на амортизационните отчисления. Поведението на държавните предприятия е твърде далеч от „нормалното“, тъй като при продължаващия спад, намаляване на печалбата и затруднения с реализацията, естествена реакция е свиване на разходите.

Амортизационни отчисления и инвестиции

Сумата на амортизационните отчисления е необходима за простото възпроизвеждане на капитала. За целта тя трябва да е не по-малка от сумата на разходите за основен ремонт и инвестициите.

Таблица 13

Чисти инвестиции - I

	(инвестиции + ремонт) / амортизации (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	ремонт	амортизации
А	140.3	71.4	43.7	62.8	86.9	74.4
Б	112.3	45.4	58.2	22.2	5.1	12.5
В	278.8	180.5	168.9	104.7	8.0	13.1

Таблица 14

Чисти инвестиции - II

	инвестиции / амортизации (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	инвестиции	амортизации
А	38.6	14.6	15.6	22.8	34.0	74.4
Б	93.6	26.8	48.7	10.6	9.5	12.5
В	243.9	152.4	146.5	84.3	56.5	13.1

Тенденцията при всички фирми е към намаляване на отношението между инвестиции и амортизационни отчисления. Най-силно изразена е в групата на „добрите“, където това отношение в края на 1992 г. достига 14.6%. Единствено при „малките“ отношението е над 100%, но от 243.9% за първото полугодие на 1992 г., то достига 84.3% в края на 1993 г. Този процес директно намалява капитала и печалбата и увеличава средствата за работна заплата.

„Скрита декапитализация“

Един от пътищата е преразпределяне чрез изменение на общото равнище на цените. През 1991 г. и особено през 1992 и 1993 г. индексът на цените на дребно нарастваше значително по-бързо от индекса на цените на производител. Тази тенденция отчасти може да се обясни със съвпадение на интересите на отговорни за политиката на държавните предприятия лица и редица собственици на частни фирми (те нерядко са едни и същи). Така разликата в промените на цените води до по-бавно нарастване на приходите спрямо разходите в държавните предприятия. Реалното намаляване на приходите и „стопяването“ на печалбата води до кумулативно нарастване на необслужваемите задължения към банковата система, доставчиците и бюджета. Процесът се допълва и от продажба на „преоценени“ дялове и преобразуване, прехвърлящо активите към смесени дружества.

Рентабилност

Тенденциите в рентабилността по групи показват значителни различия:

- Фирмите от групата на „добрите“ са силно концентрирани около 0%, като през двете години нетната им рентабилност не се влошава чувствително, въпреки че остава отрицателна.

- В „лошите“ предприятия нетната загуба се увеличава неконтролируемо, главно поради силното нарастване на финансовите разходи. На това се дължи и отрицателната рентабилност на реалния сектор през 1992 и 1993 г.

- Единствено при „малките“ фирми има положителна рентабилност и подобряващ се финансов резултат през 1992 г., но през 1993 г. те имат лоши резултати от „добрите“. Преобладаващите малки фирми в тази група относително по-лесно се адаптират към конюнктурата. Освен това финансовите им разходи са с по-нисък дял от останалите групи.

Таблица 15

Рентабилност преди облагане

	рентабилност* / общи приходи (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	брутна печалба	брутна загуба
А	2.0	2.5	-2.3	-2.9	67.1	34.1
Б	-20.4	-31.7	-48.2	-49.3	3.3	55.9
В	3.4	3.7	-3.0	-2.9	29.6	10.0

* Брутна печалба минус брутна загуба.

Таблица 16

Рентабилност след облагане

	рентабилност* / общи приходи (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	печалба	загуба
А	-0.9	-0.4	-3.8	-4.3	60.7	34.6
Б	-22.4	-32.3	-49.2	-49.9	3.3	55.3
В	0.4	0.1	-5.7	-5.4	36.0	10.2

* Печалба след облагане минус загуба.

Таблица 17

Запаси от готова продукция*

	запаси / продажби (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	1-6.1992	7-12.1992	1-6.1993	7-12.1993	запаси	продажби
А	52.4	38.4	46.6	37.6	61.0	73.3
Б	74.5	80.1	109.0	95.8	19.8	9.1
В	33.6	39.6	57.2	35.2	19.2	17.6

* Запаси към края на периода.

Отношението между запасите и продажбите е измерител за затрудненията, които срещат фирмите при реализация на продукцията си. Най-ниски стойности показват „добрите“ фирми, където и флукуациите по тримесечия са най-малки. Очевидно сериозни трудности срещат „лошите“ предприятия, при които средната стойност на това отношение е около два пъти по-висока, отколкото в „добрите“ и „малките“ фирми.

Експортна ориентираност

Експортният потенциал на икономиката е от особено значение за бъдещото развитие на страната. Постъпленията във валута от реалния сектор определят до голяма степен търговския и платежния баланс.

Таблица 18

Продажби във валута

	продажби във валута / общи продажби (%)				относителен дял в общата сума (%)	
	6м/1992	1992	6м/1993	1993	продажби във валута	продажби
А	41.5	18.6	18.1	20.3	49.0	73.3
Б	41.5	31.8	28.4	28.2	11.2	9.1
В	11.6	58.1	17.0	15.2	39.8	17.6

Това, което може да се твърди със сигурност, е, че „добрите“ фирми се ориентират към вътрешния пазар. През 1992 г. те са реализирали едва 49% от приходите от продажби във валута и 73.3% от всички приходи от продажби. Същевременно за „малките“ тези показатели са съответно 39.8 и 17.6%. Едно възможно обяснение на тази тенденция е изключително стабилния номинален валутен курс и силната ревалоризация на реалния курс на лева през 1992 и 1993 г.

Изводи

Анализът на финансовото състояние на предприятията в държавния сектор показва, че въпреки влошаването на редица показатели съществува една относително стабилна група от предприятия, които успешно се адаптират към мерките на макроикономическата политика. В същото време неконтролируемо нарастват необслужваемите задължения на друга група от

фирми, чието по-нататъшно съществуване противоречи на икономическата логика.

Губещите предприятия продължават да трупат задължения, а в същото време печелившите погасяват задълженията си, като твърде рядко прибегват до нови кредити. Като следствие коректните длъжници сред частните фирми и печелившите държавни предприятия са изтласкани от кредитния пазар или са натоварени със значителни разходи.

Очевидно държавните фирми покриват малък дял от загубите си с мощта на собствени средства. Неизплащането на заплати не е сред предпочитаните начини и до него се прибегва, когато не съществуват други възможности. Ако на губещите държавни предприятия бъде разрешено да продават част от активите си, те ще могат в по-голяма степен да разчитат на вътрешни източници, а от друга страна ще се ускори приватизацията и въпреки опасността от продажба по ниски цени и „несправедливо“ преразпределение на собствеността, ще се направи крачка към по-ефективно управление на икономиката.

Едно възможно решение, което би подобрило събираемостта на данъците, е забрана за кредитиране на предприятия с непогасени задължения към бюджета от страна на държавните търговски банки. Освен това, създаването на информационна система за следене на сметките на държавните предприятия би спомогнало за събиране на част от вземанията на бюджета, тъй като откриването на сметки в няколко банки с различна цел е масова практика сред предприятията-длъжници.

Проблемите с междуфирмения кредит засягат относително ограничен кръг от предприятия и обикновено са свързани с просрочия на входа и на изхода. През 1994 г. се появиха редица предложения за изкупуване на задълженията на някои държавни предприятия, с цел упражняване на определен контрол върху атрактивни сектори от икономиката. Едно цялостно решение включва създаването на клирингова къща, която да погаси част от неутрализиращите се вземания и задължения. Срещу останалите дългове могат да се емитират ценни книжа.

Приватизирането на доход от държавните предприятия може да ограничи обхвата си с ускоряване на официалната приватизация. Масовата приватизация, дори и да не е най-доброто пазарно средство, е един относително бърз начин за по-мощна смяна на собствеността и оттам - за промяна на интересите в управлението на сегашната държавна собственост.

За да бъде намален трансферът на загуби от държавните нефинансови предприятия към търговските банки, трябва да се открият резултатни процедури за фалит, да се разреши на финансовите институции да придобиват дялове в предприятията, както и държавните фирми да могат да продават част от активите си.

Държавата трябва да въведе по-ефективен контрол върху нарастването на работната заплата, като данъкът се обвърже с динамиката на приходите и разходите, което ще ограничи тегленето на кредити за изплащане на незаработени заплати и ще освободи ресурси за кредитиране на по-перспективни сектори. Ако освен това се ограничи кръгът на контролираните и субсидирани цени, може да се разчита на подобрене в състоянието на част от предприятията, тъй като в момента те не са реални пазарни субек-

ти и разчитат изключително на държавна помощ и свободен достъп до кредити, без да полагат усилия за ограничаване на разходите си.

Бележки

- 1 Дискриминантните функции се основават на стари наблюдения и в общия случай са линейна комбинация от няколко показателя ($Y = Sa_i x_i$). Липсата на такива наблюдения ни принуждава да приемем: $abs(a_1) = abs(a_2) = \dots = abs(a_n) = 1$.
- 2 Във всички таблици с А, Б и В са означени съответно „добрите“, „лошите“ и „малките“ предприятия.

Източници

Графика 1 - 11 - НСИ и изчисления на автора

Таблица 1 - 18 - НСИ и изчисления на автора

ТЕСТОВЕ ЗА ПРОВЕРКА НА ХИПОТЕЗАТА ЗА RANDOM WALK И БЪЛГАРСКИЯТ ВАЛУТЕН ПАЗАР

Николай ГЕОРГИЕВ

Цял клон от литературата по международна икономика и финанси предлага хипотезата, че валутните курсове следват random walk¹ [Mussa, 1979, p. 10; Cornwell and Dietrich, 1978, p. 117], или с други думи, че random walk е толкова подходящ, колкото и всеки друг модел за описване на движението на валутните курсове [Meese and Rogoff, 1983]. Почти всички изследователи използват обменните курсове между основните международни валути на установените финансови пазари за проверката на тази хипотеза. Интерес представлява проверката ѝ в условията на един зараждащ се и относително „тънък“ (т.е. с малък обем на сделките) валутен пазар като българския, който функционира във високоинфлационна среда. Изводите от тази статия хвърлят съмнение относно възможностите за описване движението на курсовете на българската валута към основните международни валути като random walk. Показва се, че редовете на дневната доходносност (първи разлики на логаритмите на валутните курсове) са стационарни, но корелирани, и следователно се описват по-добре от ARIMA процеси (Autoregressive-Integrated-Moving-Average Processes²) от по-висок ред.

Проверката за random walk има важно приложение при прогнозирането на валутните курсове. Потвърждението на хипотезата би оказало силно влияние върху стопанските единици, провеждането на икономическата политика и поведението на борсовите играчи. Първо, това би доказало, че структурните модели са неприложими за прогнозиране на валутния курс и че единственият подходящ за това метод е ARIMA (0,d,0), но тъй като прогнозната грешка при този метод нараства много бързо с увеличаването хоризонта на прогнозиране, всяка прогноза за повече от няколко периода би била обречена на неуспех. Поради това, докато в България не се развие „срочен“ (forward) валутен пазар, секторите в икономиката, които зависят от външни пазари, биха страдали от неяснотата относно бъдещите вътрешни цени на вносните и износните стоки. Поради същата неяснота Централната банка не би разполагала с надеждни краткосрочни прогнози за паричните агрегати (тъй като валутни депозити влизат в състава на различните агрегати). От друга страна, потвърждаването на хипотезата би разкрило наличието на някаква форма на пазарна ефективност: средно взето, успехът при спекулативни операции на валутния пазар се дължи по-скоро на случайност, отколкото на добро предвиждане. При това положение спекулантите (приемаме, че те са рационални икономически агенти) постепенно ще изчезнат от и без това „тънкия“ пазар, което ще доведе до намаляване обема на сделките и увеличение на стохастичните колебания на валутните курсове.

Дефиниция на random walk

Казано най-просто, според хипотезата за random walk измененията на цените са напълно непредсказуеми и следователно напълно независими

от предшестващите ценови стойности. Най-добрата прогноза за утрешната цена е цената днес. На пазара икономическите агенти използват цялата достъпна информация, съдържаща се в днешното информационно множество,³ за да прогнозират успешно цените.⁴ Следователно влиянието на всички съществени фактори вече е отразено в днешната цена: ако не се очаква получаването на нова информация, очакваната стойност на утрешната цена е средно взето равна на днешната. Тук се разглеждат първите разлики на натуралните логаритми на валутните курсове. Тази трансформация дава възможност всяко наблюдение да се разглежда като дневна доходност на потенциално вложение в чужда валута [Taylor, 1986, pp. 12-13]. В този смисъл според хипотезата за random walk, доходността за даден ден е независима от тази за предишни дни.

Тази идея е претърпяла дълга еволюция. За пръв път тя е формулирана от Башле [Bachelier, 1900], който предполага, че доходността е независимо и еднакво нормално разпределена. Фама [Fama, 1965] формулира хипотезата без допускането за нормалност, а Грейнджър и Моргенщерн [Granger and Morgenstern, 1970] я освобождават и от изискването за еднаквост на разпределението. Така по отношение на валутния курс хипотезата се свежда до постоянна очаквана стойност на доходността и нулева корелация между доходността за всеки два различни дни, отстоящи произволно далеч един от друг [Taylor, 1986, pp. 8-9]. Формално това се записва по следния начин:

$$H_0 \cdot E[X_t] = E[X_{t+\tau}], \quad \text{cov}(X_t, X_{t+\tau}) = 0 \quad \forall t > \tau > 0. \quad (1)$$

За емпирична проверка на твърдението (в случай на стационарен ред на доходността) е достатъчно да се покаже, че изчислените автокорелационни коефициенти от всеки ред не са статистически различни от нула. Така задачата се свежда до разкриване по подходящ начин на наличие или липса на автокорелация и стационарност. Подробности за някои начини, чрез които това се постига, се съдържат в раздела за статистическата проверка и резултатите.

Трябва да се отбележи, че отхвърлянето на хипотезата за random walk не води до отхвърляне на хипотезата за ефективност на пазара. Втората хипотеза твърди, че средно взето (за дълъг период от време), пазарните субекти, притежаващи достъпната в началото на периода информация, при извършването на голям брой сделки не могат да спечелят повече, отколкото при прилагането на простата стратегия на еднократна покупка и задържане на инвестицията до края на периода. В зависимост от информационното множество, тази хипотеза приема няколко форми: i) слаба - множеството съдържа само цени от минали периоди; ii) полусилна - множеството съдържа цялата публична и съществена информация; iii) силна - пазарните субекти притежават и могат да използват цялата съществена информация (публична и частна). Широко разпространена е полусилната форма и обикновено тя се нарича „хипотеза за ефективност на пазара“ [Jensen, 1978, pp. 96-97]. Разходите по сделките обаче биха могли да сведат до нула нетната печалба от използването на някаква статистическа зависимост и до-

ри ако хипотезата за random walk не се потвърждава, пазарът може да е ефективен в една или друга форма [Taylor, 1986, p. 134].

Данните

Използвани са централните обменни курсове на БНБ на лева (BGL) за единица чужда валута, респ. щатски долар (USD), германска марка (DEM), швейцарски франк (CHF) и Европейската валутна единица (ECU). В първите две валути се извършват над 95% от сделките на българския валутен пазар, другите две представят търговията в европейски валути, различни от германската марка.

Централните курсове са избрани пред чисто пазарните курсове по две причини: (i) не съществува единствена пазарна котировка на лева спрямо другите валути; всеки участник на пазара определя свои курсове „купува“ и „продава“; (ii) тези курсове са почти равномерно разпределени около централния курс в интервал от плюс/минус 1-1.5%, поради което централният курс е сравнително добро приближение на пазарния. Централният курс за деня се определя като средно претеглена стойност от всички сделки, извършени от търговските банки с пълен лиценз за търговия с валута (16 основни банки) през предшестващия работен ден. Разглежданият период е от 12 март 1991 г. до 27 юли 1993 г. Както отбелязахме по-горе, използва се дневната доходност (първа разлика от естествения логаритъм на валутния курс).

Статистическа проверка и резултати

В тази област изследователите използват най-общо тестове за автокорелация, спектрални статистики и други тестове. Автокорелационните статистики заемат главно място в тази статия, отчасти поради липсата на достатъчно дълги редове за надеждно прилагане на спектрален анализ [Cooper, 1982, p. 520]. Бяха извършени и други тестове, резултатите от които не са приведени тук. Те се основават на сравнително силни допускания, които ограничават значението на тези тестове. Ще отбележим само, че и те отхвърлят хипотезата за random walk.

Един прост тест за автокорелация

Най-простият тест за автокорелация използва следната статистика:

$$S = \sqrt{n} \cdot r_{(i)}. \quad (2)$$

Чрез тази статистика се проверява наличието на автокорелация между дневната доходност за различни дни. Тук n е броят на наблюденията, а $r_{(i)}$ е автокорелационният коефициент от i -ти ред. Предполага се, че S е разпределено приблизително нормално - $N(0,1)$, когато нулевата хипотеза (random walk) е вярна. Следователно нулевата хипотеза се отхвърля, когато $S > |1.96|$. Основни предимства на този тест са неговата простота и лекотата при изчислението му. Когато никой от автокорелационните коефици-

циенти не е статистически различен от нула, хипотезата за random walk се потвърждава със сигурност. Възможно е обаче някои от тях да са статистически значими, което води до отхвърляне на нулевата хипотеза, дори когато тя не би трябвало да бъде отхвърлена. Следователно при този тест нулевата хипотеза се отхвърля твърде често.

Резултатите са показани в таблица 1. За всеки ред от стойности на валутния курс са изчислени по 20 коефициента на автокорелация и частична автокорелация. Тези коефициенти са статистически значими (при 5% равнище на значимост), ако надвишават по абсолютна стойност \sqrt{n} .

Таблица 1

Брой на значимите автокорелационни коефициенти

	автокорелация	частична автокорелация
BGL/USD	10	8
BGL/DEM	9	6
BGL/CHF	10	7
BGL/ECU	10	6

Тези резултати ясно показват наличието на автокорелация - твърде много коефициенти на автокорелация и частична автокорелация са съществено различни от нула. Автокорелационните коефициенти от първи и втори ред са статистически значими при всички валути. Следователно този тест отхвърля хипотезата за random walk.

Q-статистики на Бокс-Пийрс и Люнг-Бокс

Бокс и Пийрс [Box and Pierce, 1970] въвеждат следната статистика за проверка на наличието на автокорелация:

$$Q_{BP} = n \sum_{j=1}^k (r_j)^2. \quad (3)$$

Нулевата хипотеза тук е, че автокорелационните коефициенти не са съществено различни от нула или, с други думи, че редовете на валутния курс представляват „бял шум“. ⁵ Последното е еквивалентно на потвърждение на хипотезата за random walk, когато редовете съдържат първи разлики. Предполага се, че когато нулевата хипотеза е вярна, Q има хи-квадрат разпределение с k степени на свобода, където k е броят на лаговете. ⁶

Тази статистика обаче има слаба мощност дори при големи извадки - тя получава статистически значими стойности твърде рядко. Люнг и Бокс въвеждат друга статистика:

$$Q_{LB} = n \cdot (n+2) \sum_{j=1}^k \frac{r_j^2}{n-j}. \quad (4)$$

Тя има същото разпределение при големи извадки, но получава по-големи стойности от статистиката на Бокс - Пиърс при малки извадки. Нещо повече, нейните равнища на значимост са по-близки до тези, давани от асимптотичната теория [Mills, 1992]. Резултатите са показани в таблица 2. Всички Q-статистики са статистически значими при 5% разлика на значимост, с което нулевата хипотеза се отхвърля с вероятност за грешка, по-малка от 5%. Нека отбележим рязкото нарастване на автокорелационния коефициент от втори и четвърти порядък.⁷ Въпреки че този факт няма очевидно икономическо обяснение, той показва, че авторегресионните процеси или плъзгащите се средни от втори и/или четвърти порядък са вероятно по-подходящи за моделиране на валутния курс от random walk.

Обобщавайки горното, Q-статистиката разкрива наличието на автокорелация от всички редове между дневните доходности, което увеличава съмненията във валидността на хипотезата за random walk.

Таблица 2

Q-статистика на Бокс-Пиърс и Лjung-Бокс

	BGL/USD Q(LB)	BGL/DEM Q(LB)	BGL/CHF Q(LB)	BGL/ECU Q(LB)	CH(k) (95%)
1	6.86	6.48	3.93	7.38	3.84
2	44.80	33.90	28.40	39.80	5.99
3	46.10	34.00	28.60	40.00	7.81
4	74.60	50.90	50.30	62.10	9.49
5	76.00	51.00	50.40	62.10	11.10
6	76.50	51.10	50.80	62.10	12.60
7	79.00	52.30	51.90	64.70	14.10
8	79.30	52.60	52.00	65.00	15.50
9	81.90	53.40	52.50	66.50	16.90
10	94.00	60.30	61.80	73.00	18.31
11	105.00	64.80	66.80	78.70	19.70
12	124.00	73.60	72.10	87.30	21.00
13	132.00	75.30	72.70	89.20	22.40
14	143.00	84.50	83.20	99.90	23.70
15	144.00	87.00	86.80	102.00	25.00
16	158.00	99.20	94.40	113.00	26.30
17	161.00	106.00	100.00	120.00	27.60
18	169.00	113.00	107.00	128.00	28.90
19	170.00	113.00	107.00	128.00	30.10
20	170.00	113.00	107.00	128.00	31.40

Тестове за наличие на единичен корен

Резултатите, представени в предния раздел, могат да бъдат оспорени с аргумента, че хипотезата за random walk се отхвърля, тъй като при редовите на дневните доходности вземането на първи разлики от логаритмите може би не е достатъчно, за да се постигне стационарност. В такъв случай е възможно валутният курс да следва random walk с отклонение (drift),⁸ особено ако се отчете високоинфлационната макроикономическа среда (инфлацията за 1992 г. надхвърля 80%). Наличието на общо отклонение (drift)

води до корелация между дневните доходности. Следователно нужен е мощен тест за проверка на стационарността. Подходящ за целта е Разширеният тест на Дики-Фулър.

Теоретичната основа на теста в различните му форми е представена от Фулър [Fuller, 1976] и Дики и Фулър [Dickey and Fuller, 1979]. Полезен „рецептурник“ за приложни изследвания е книгата на Пърман [Perman, 1991]. Накратко, Разширеният тест на Дики-Фулър използва следната регресия:

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \cdot T + \rho \cdot Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \cdot \Delta Y_{t-i} + e_t, \quad (5)$$

където

Y са стойностите на проверявания ред, а

T е детерминистичен времеви тренд.

Включването на константа и времеви тренд не е задължително и зависи от предварителния анализ на изследвания случаен процес. Все пак по-добре е те винаги да се включват, ако има някаква вероятност да се окажат съществени. В крайна сметка тестът е надежден, ако и трите варианта (без константа и тренд, само с константа и с константа и с тренд) дават сходни резултати.

Най-важният коефициент в регресията е ρ . Ако нулевата хипотеза (random walk) е вярна, ρ е равно на нула. При алтернативната хипотеза то е отрицателно.⁹ Така задачата се свежда до проверка на хипотезата, че ρ не е съществено различно от нула. Фулър [Fuller, 1976] доказва, че когато нулевата хипотеза (random walk) е вярна, стандартните t - и F -разпределения не са валидни. Затова обикновената t -статистика е неприложима. Пак там Фулър предлага т.нар. „разпределение на единичния корен“ и извежда критични стойности за извадки с определени обеми. По-късно МакКинън [MacKinnon, 1990] обобщава критичните стойности на Фулър за произволни извадки. С тези критични стойности, зависещи от обема на извадката, от варианта на регресията (със или без константа и т.н.) и от равнището на значимост, трябва да се сравни получената t -статистика за r . Тъй като и двете стойности обикновено са отрицателни, нулевата хипотеза се отхвърля, ако получената при регресията t -статистика е по-малка от съответната критична стойност.

При регресията се предполага, че остатъците представляват „бял шум“. За да се постигне това свойство на остатъците, в регресията се добавят нужният брой лагови разлики. Проверката за „бял шум“ се извършва чрез Q -статистиките на Люнг-Бокс или Бокс-Пиърс (вж. по-горе), както и чрез теста на множителя на Лагранж (ТМЛ). Последният превъзхожда другите два при откриването на серийна корелация от по-нисък ред [Mills, 1992].

Резултатите са представени в таблица 3. Предварителният анализ не показва необходимост от включване на константа или времеви тренд. За да се избегне опасността от погрешен избор на регресионните променливи, бяха проверени и трите варианта. Както можеше да се очаква, резултатите бяха почти еднакви. Подробностите са приведени след таблица 3, а наличието на „бял шум“ при остатъците е показано в таблица 4.

Използвани са дневни данни за периода 12 март 1991 г. - 27 юли 1993 г. Първият и вторият ред съдържат съответно t -статистиките на Разширения

Таблица 3

Тестове за единичен корен и трендови статистики. Разширен тест на Дики-Фулър

	без константа без тренд	с константа без тренд	с константа с тренд	t-стойности за детерминистични трендове
BGL/USD (10 лага)	-9.03 -0.75	-9.20 -0.78	-9.24 -0.79	-0.81
BGL/DEM (4 лага)	-8.80 -0.61	-8.87 -0.62	-8.88 -0.62	-0.59
BGL/CHF (5 лага)	-8.92 -0.66	-8.96 -0.66	-8.96 -0.67	-0.25
BGL/ECU (4 лага)	-8.66 -0.59	-8.70 -0.59	-8.72 -0.60	-0.69

Критични стойности на МакКинън

	без константа без тренд	с константа без тренд	с константа с тренд	критични t-стойности на Student
1%	-2.57	-3.45	-3.98	2.58
5%	-1.94	-2.87	-3.42	1.96
10%	-1.62	-2.57	-3.13	1.65

Таблица 4

Проверка на остатъците

	без константа без тренд	с константа без тренд	с константа с тренд
BGL/USD			
Q-стат. на Ljung-Box (24)	37.8	37.7	38.1
Q-стат. на Ljung-Box (6)	1.8	1.5	1.6
ML-стат. на Breusch-Godfrey (6)	1.5	1.4	1.4
BGL/DEM			
Q-стат. на Ljung-Box (24)	40.4	40.8	41.3
Q-стат. на Ljung-Box (6)	4.4	4.4	4.5
ML-стат. на Breusch-Godfrey (6)	5.2	5.3	5.3
BGL/CHF			
Q-стат. на Ljung-Box (24)	36.6	36.9	37.1
Q-стат. на Ljung-Box (6)	3.8	3.8	3.8
ML-стат. на Breusch-Godfrey (6)	4.4	4.4	4.4
BGL/ECU			
Q-стат. на Ljung-Box (24)	38.7	39.0	39.7
Q-стат. на Ljung-Box (6)	4.8	4.8	4.8
ML-стат. на Breusch-Godfrey (6)	5.6	5.7	5.8

Таблични стойности на хи-квадрат

	24 степени на свобода	6 степени на свобода
1%	43.0	16.8
5%	36.4	12.6
10%	33.2	10.6

тест на Дики-Фульър и коефициентите на лаговете променливи за всяка валута. При всяка регресия са използвани различен брой (показан в скобите) лагови разлики за получаване на остатъци със свойствата на „бял шум“. Критичните стойности при 1, 5 и 10% равнища на значимост са взети от МакКинън (1990) и представляват просто допълнение на първоначалната таблица на Фульър [Fuller, 1976, таблица 8.5.2], включващо извадки с произволен обем и приложено към всеки от трите варианта на регресията.

T-тестовете за наличието на детерминистичен тренд се получават чрез регресиране на редовете на валутния курс спрямо съответния брой лагови разлики, константа и времеви тренд. Критичните стойности на Стюдънт са взети от Уонакът и Уонакът [Wonnacut and Wonnacut, 1979, p. 539].

Таблица 5

Разширен тест на Дики - Фульър за лагови разлики от нисък и висок порядък

Брой на лаговите разлики	без константа без тренд	с константа без тренд	с константа с тренд
		BGL/USD	
8	-8.29	-8.44	-8.48
9	-8.71	-8.84	-8.86
11	-9.34	-9.56	-9.60
12	-8.97	-9.21	-9.26
		BGL/DEM	
2	-12.67	-12.74	-12.75
3	-10.03	-10.11	-10.13
5	-8.89	-8.94	-8.94
6	-8.78	-8.87	-8.88
		BGL/CHF	
3	-9.86	-9.93	-9.95
4	-8.62	-8.68	-8.69
6	-8.79	-8.86	-8.86
7	-8.41	-8.50	-8.52
		BGL/ECU	
2	-12.67	-12.73	-12.75
3	-9.83	-9.90	-9.93
5	-8.83	-8.87	-8.88
6	-8.90	-8.94	-8.99

Q-статистиката на Люнг-Бокс е предпочетена тук поради предимствата ѝ пред тази на Бокс-Пиърс, описани по-горе. Цифрите в скоби показват броя на използваните лагове. Избрани са 24 лага в съответствие с предложената от Поскит и Тримейн [Poskitt and Trémaune, 1981] формула: квадратен корен от броя на наблюденията. Статистиката на Бройш-Годфри, използваща множителя на Лагранж е описана подробно от Джонстън [Jonston, 1984]. Табличните стойности на хи-квадрат са взети от Уонакът и Уонакът [Wonnacut and Wonnacut, 1979, p. 540].

Като допълнителна проверка за чувствителността на t-статистиката на Дики - Фульър към броя на включените лагови разлики са извършени разширени тестове на Дики - Фульър за всеки ред от валутни курсове, с един и два лага повече/по-малко от оптималния брой лагове. Тези тестове са по-

казани в таблица 5. Трябва да се отбележи, че *t*-статистиките на Дики-Фулър са или много близки до тези в таблица 3, или в случай че се различават от тях, имат по-голяма статистическа значимост (вж. резултатите за BGL/DEM и BGL/ECU). Следователно нулевата хипотеза (единичен корен) категорично се отхвърля.

Всички *t*-статистики са значими при 1% равнище на значимост, което убедително потвърждава стационарността на редовете. Нещо повече, при включване на константа и/или времеви тренд в регресията, те не се оказват значими при никое разумно равнище на значимост. (Това беше косвено потвърдено от сходството между резултатите при различните варианти на регресията.) Следователно тестът отхвърля наличието на детерминистичен и стохастичен тренд, а също и възможността за отклонение (drift). Така редовете са определено стационарни и същевременно корелирани, т.е. те не са random walk.

Заклучение

Според хипотезата за random walk, подложена на проверка в настоящата статия, редовете на дневните доходности на валутните курсове би трябвало да са стационарни и некорелирани. Трите вида тестове, извършени върху данните, показват, че редовете несъмнено са стационарни, но и корелирани. Пълната прецизност изисква да бъдат проведени още някои тестове (например за наличие на условна дисперсия), но получените досега резултати ясно показват, че един ARIMA процес от по-висок ред (например втори ред на авторегресионната компонента и/или на компонентата на плъзгащата се средна) може да моделира редовете на валутния курс на лева по-добре от random walk. Предмет на бъдещо изследване е проверката на горното твърдение при друг времеви хоризонт, а също и определянето на най-подходящия модел (авторегресионен, структурен или смесен) за прогнозиране на дневния валутен курс на лева към основните международни валути.

Бележки

- 1 С random walk в статистическата литература се означава случаен процес със следното свойство: във всеки момент от времето процесът се отклонява напълно случайно и непредсказуемо от текущото си положение. Този процес е от вида $y_t = y_{t-1} + u_t$, където y_t е изследваната променлива, а u_t е независимо и еднакво разпределен случаен компонент със средна, равна на нула и крайна дисперсия.
- 2 ARIMA (p,d,q) е случаен процес, съдържащ авторегресионна компонента от *p*-ти ред, компонента на плъзгащата се средна от *q*-ти ред, а *d* означава броя на разликите, които трябва да бъдат взети от оригиналния временен ред, за да се превърне в стационарен.
- 3 Информационното множество в даден момент съдържа цялата информация, която икономическите агенти могат да използват при прогнозиране и вземане на решение.
- 4 Виж по-долу обяснението на хипотезата за ефективност на пазара.
- 5 „Белият шум“ е последователност от некорелирани случайни променливи с постоянна средна и дисперсия. Обикновено се приема, че средната е нула. Формално, един случаен процес u_t е „бял шум“, ако:

1. $E(u_t) = 0$
2. $E(u_t, u_{t-1}) = \sigma^2 < \infty$, при $i = 0$
 $\sigma^2 = 0$, при $i \neq 0$
6. Ако редът се подложи на ARIMA (p,d,q) анализ, степените на свобода ще бъдат k-p-d на брой, ако освен това е използвана и константа, този брой ще бъде k-p-d-1.
7. Автокоределационните коефициенти показват силата на корелацията между y_t и y_{t-1} за всяко t .
8. Случаен процес random walk с отклонение (drift) има вида $y_t = a + y_{t-1} + u_t$, където a се нарича отклонение (drift).
9. Възможно е, разбира се, то да е по-голямо от нула. Но това би означавало, че случайният процес е „експлозивен“, което е неправдоподобно при описване на икономически процеси.

Литература

- Bachelier, L.**, „Theory of Speculation,“ in *The Random Character of Stock Market Prices*(Cambridge: MIT Press, 1964) pp. 17-78.
- Banker newspaper**, 04/12/1993, Sofia, Bulgaria
- Box, G. E. P. and D. A. Pierce**, „Distribution of Residual Autocorrelations in Autoregressive Moving Average Time Series Models,“ *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 65, pp. 1509-1526 (1970).
- Cooper, J. C. B.**, „World Stock Markets: Some Random Walk Tests,“ *Applied Economics*, Vol. 14, pp. 515-531 (1982).
- Cornell, W. B. and J. K. Dietrich**, „The Efficiency of the Market for Foreign Exchange under Floating Exchange Rates,“ *Review of Economics and Statistics*, Vol. 60, pp. 111-120 (1979).
- Dickey, D. A. and W. A. Fuller**, „Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root,“ *Journal of the American Statistical Associations*, Vol. 74, pp. 427-431 (1979).
- Fama, E. F.**, „The Behaviour of Stock Market Prices,“ *Journal of Business*, Vol. 38, pp. 34-105 (1965).
- Fuller, W. A.**, Introduction to Statistical Time Series (New York: Wiley, 1976).
- Granger, C. W. J. and O. Morgenstern**, Predictability of Stock Market Prices. (Lexington: Heath, 1970).
- Jensen, Michael C.**, „Some Anomalous Evidence Regarding Market Efficiency,“ *Journal of Financial Economics*, Vol. 6, pp. 95-101 (1978).
- Johnston, J.**, Econometric Methods, 3 ed. (New York: McGraw Hill, 1984).
- Ljung, G. M. and G. E. P. Box**, „On a Measure of Lack of Fit in Time Series Models,“ *Biometrika*, Vol. 65, pp. 297-303.
- MacKinnon**, „Critical Values for Cointegration Tests,“ Working Paper (University of California, 1990).
- Meese, R. A. and K. Rogoff**, „Empirical Exchange Rate Models of the Seventies: Do They Fit Out of Sample?,“ *Journal of International Economics*, Vol. 14, pp. 3-24 (1983).
- Mills, T. C.**, Time Series Techniques for Economists (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).
- Mussa, M.**, „Empirical Regularities in the Behaviour of Exchange Rates and Theories of the Foreign Exchange Market,“ in *Policies for Unemployment, Prices and Exchange Rates, Carnegie-Rotchester Conference 11, North Holland, Amsterdam*, ed. by K. Brunner and A. Maltzner, (Amsterdam: 1979).
- Perman, R.**, „Cointegration: An Introduction to the Literature,“ *Journal of Economics Studies*, Vol.18, No 3, pp. 3-30 (1991).
- Poskitt, D. S. and A. R. Tremayne**, „An Approach to Testing Linear Time Series Models,“ *Annals of Statistics*, Vol. 9, pp. 974-986 (1981).
- Taylor, S.**, Modelling Financial Time Series (Chichester: John Wiley & Sons, 1972).
- Wonnacut, R. J. and T. H. Wonnacut**, Econometrics, 2 ed., Wiley Series in Probability and Mathematical Statistics (Toronto: 1979).

Източници

Таблица 1 - 5 - Изчисления на автора

СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В УСЛОВИЯТА НА ПРЕХОД

Нели МИЛЕВА

Селското стопанство и националната икономика

Селското стопанство на България представлява сравнително голяма част от националната икономика. През 1992 г. този отрасъл произвежда 12% от brutния вътрешен продукт и осигурява пряко заетост на 21% от всички заети лица в страната. Общият принос на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост в експорта е 23%.

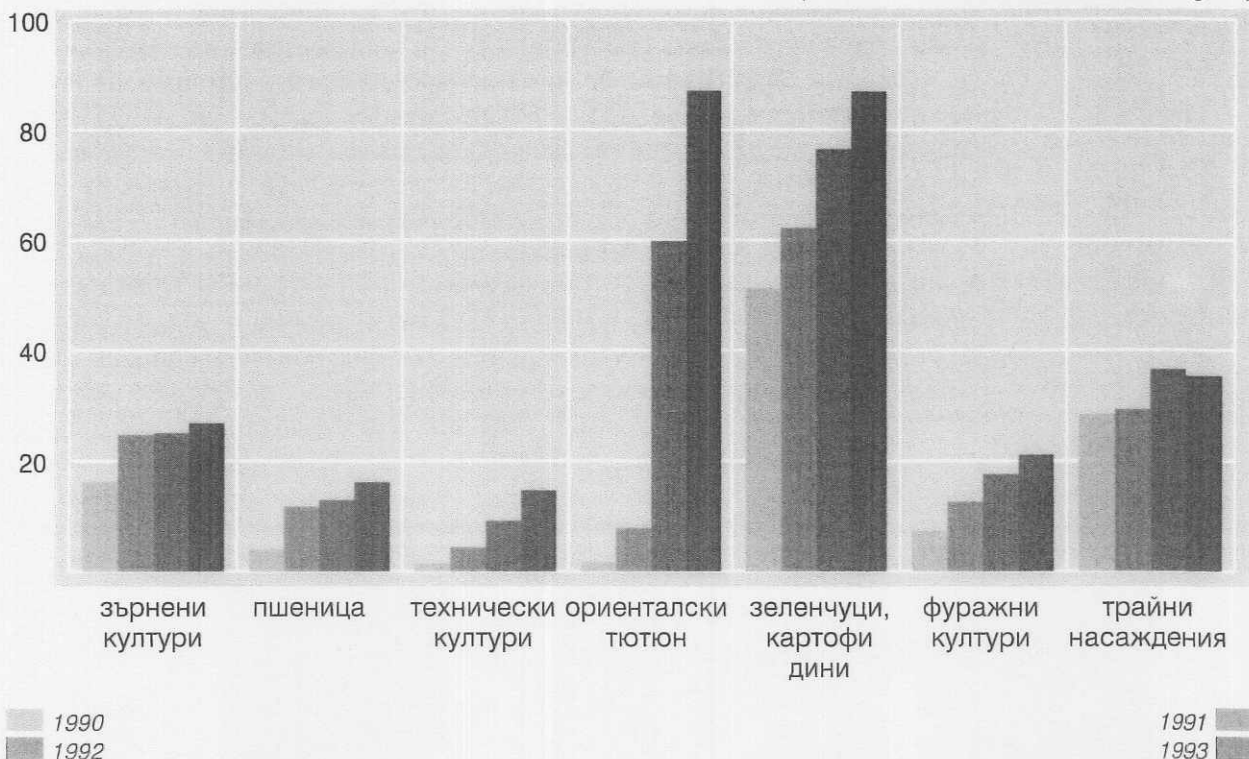
Частният сектор в селското стопанство е значително по-развит в сравнение с този в индустрията и услугите. През 1992 г. дялът му в добавената стойност на отрасъла е около 50% при 9% за индустрията и 12% за услугите.

Въпреки че частният сектор в хранителната промишленост е по-голям, отколкото в останалите отрасли на промишлеността, той все още е много по-малък в сравнение със селското стопанство. Относителният дял на частните фирми в постъпленията от продажба на стоки и услуги през първото полугодие на 1993 г. общо за промишлеността е 2.5%, а за хранителната промишленост - 3.4%. Близо половината (48.7%) от произведената селскостопанска продукция през 1992 г. е от частните стопанства.

Графика 1

Относителен дял на заетите площи в частните земеделски стопанства

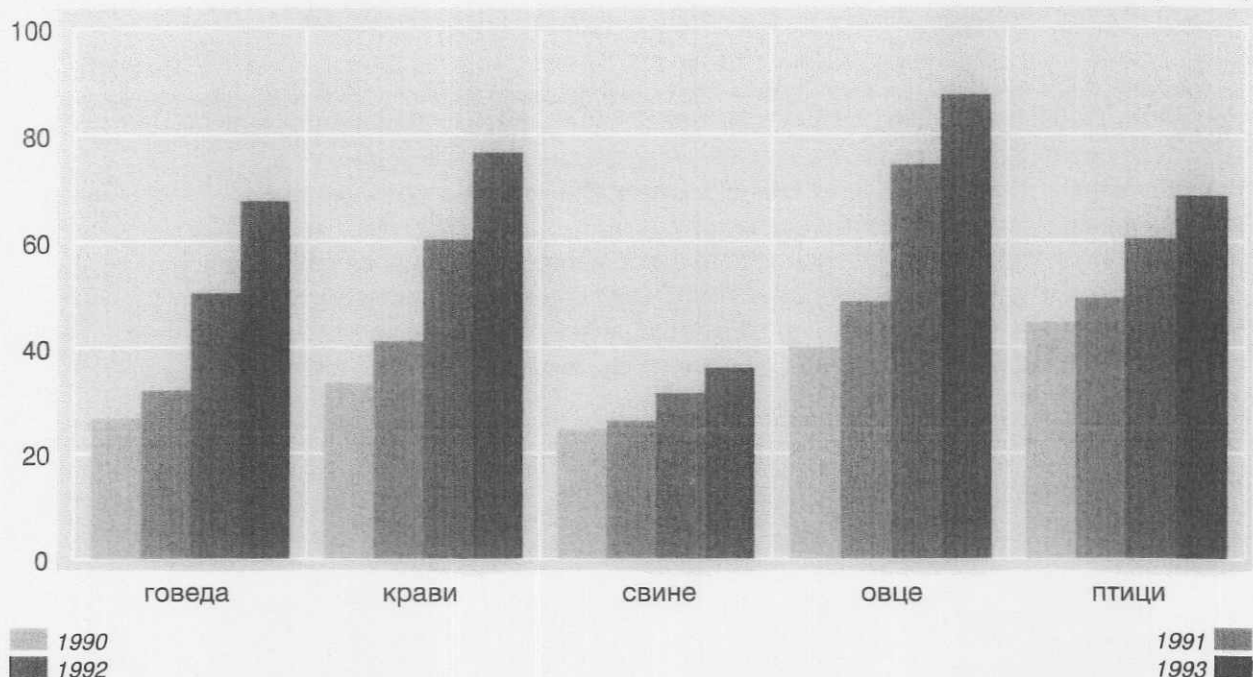
(% към 1 юли на съответната година)

Графика 2

Относителен дял на животните в частните стопанства

(% към края на годината)

Към 1.07.1992 г. в него са концентрирани 27% от обработваемата земя и повече от половината от селскостопанските животни. Това е обаче подчертано дребна поземлена собственост - 91% от земята е на парцели от 1 до 10 дка, т.е. благоприятна за животновъдство и зеленчукопроизводство, но не и за отглеждане на зърнени и технически култури. До началото на поземлената реформа, земята извън държавния сектор (в т.ч. трудово-кооперативните земеделски стопанства) беше основно земя, дадена за „лично ползване“, което не е частен сектор в истинския смисъл на думата.¹ След началото на реформата прирастът на лично стопанисваната земя, който се отчита при ежегодното преброяване на посежите и трайните насаждения от НСИ, все още е малък, тъй като върнатата в реални граници земя е основно за сметка на раздадените за лично ползване парцели. През 1993 г. частният сектор е нараснал само със 769 хил. дка до 13.3 млн. дка (28.9% от обработваемата земя), като все още преобладават преходните структури - земя, предоставена за ползване до окончателното връщане на земята.

Съществуващият значителен частен сектор в селското стопанство е предимство при прехода към пазарно стопанство, но раздробеността му е причина за по-неизгодното положение на отрасъла спрямо доставчиците на суровини и материали и организациите за изкупуване и преработка на селскостопанска продукция, където доминират държавните предприятия с голяма концентрация и регионални монополисти. Липсата на пазарна инфраструктура и несъвършената конкуренция по границите на селско стопан-

ското производство генерира нарастваща разлика между цените, които плащат потребителите и цените, получавани от селскостопанските производители на основните хранителни стоки, която се присвоява от посредниците между тях.

Периодът на преход към пазарна икономика изправи селскостопанския отрасъл пред сериозни проблеми. Това са проблеми, произтичащи от общата икономическа обстановка в страната, познати във всички страни, които прилагат рестриктивни стабилизационни програми и проблеми в самия отрасъл, произтичащи основно от забавянето на структурната реформа. Те бяха усилени от загубата на традиционните пазари в бившите социалистически страни и особено на бившия Съветски Съюз, както и от трудностите в достъпа до Западноевропейските пазари.

Селскостопанска политика

През периода 1990-1993 г. липсваше селскостопанска политика в чистия теоретичен и практически, утвърден от опита на пазарните икономики, смисъл на този термин. Политика с елементите на Общата селскостопанска политика на ЕИО се въвежда вече и в Унгария, бившата Чехословакия и Полша. У нас усилията бяха съсредоточени върху поземлената реформа, но тя протичаше бавно. Въздействие върху селското стопанство се оказваше основно чрез общата макроикономическа политика и като опит за корекция на ефектите от нея (напр. програми за субсидиране на кредитите и данъчни облекчения). Поради това държавната намеса в аграрния сектор се характеризираше с временни и стихийни (ad hoc) мерки, приемани като корекция на нежеланите резултати, които не атакуваха причините за тяхното възникване. В известна степен това може да се обясни с променящите се структури. Предлагането на селскостопански стоки, което по принцип е трудно предвидимо, сега става още по-непредсказуемо.

Структурната реформа в селското стопанство и хранителната промишленост

За разлика от други страни България възприе радикален подход при осъществяването на **поземлената реформа**. Техническите трудности и голямата степен на администриране на процеса на възстановяване на собствеността върху земята в **реални граници** са основната причина за бавното осъществяване на реформата.

През 1992 г. бяха направени изменения в Закона за собствеността и ползването на земеделските земи, приет през февруари 1991 г. Бяха усъвършенствани и допълнени техническите процедури и правила за неговото прилагане. Значителна част от подготвителната дейност е вече завършена и през 1993 г. поземлената реформа протича по-бързо, макар и не според очакванията. Паралелно с връщането на земята се изготвя и новият кадастър. Инженернотехническото и правно време, както и недостигът на специалисти в тази област са основните ограничения за напредването на поземлената реформа. Законът разрешава аренда и продажба на земята веднага след

нейното получаване с единствено ограничение - придобиването ѝ от чуждестранни физически лица.

Със Закона за земята се възстановяват правата на собствениците или на техните наследници върху земеделските земи, притежавани преди образуването на трудово-кооперативните земеделски стопанства, а също така и ликвидирането на последните. На 4.08.1992 г. изтече срокът за подаване на заявления за възстановяване на право на собственост върху земеделски земи. Поисканата в законовия срок земя е в размер на 55.7 млн. дка. Броят на заявленията, подадени за нея е 1.7 млн., но зад всяко едно от тях вероятно стоят повече от един наследници, така че **средният размер на стопанствата непосредствено след връщането на земята ще е по-малък от 30 дка и структурата им ще е близка до тази на личните стопанства на населението преди реформата.** Преодоляването на фрагментирането на земята като резултат от възстановяването на собствеността в реални граници и реализиране на икономия от мащаба може да стане чрез аренда, покупка на земя или сдружения, което изисква развит пазар на земята. При липсата на писмени доказателства за право на собственост, Законът за земята признава и декларация на заявителя с нотариално заверен подпис. Това е причината в много от землищата (1691 от общо 4788) поисканата земя да е повече от наличната. Поисканата земя е повече (с около 3 млн. дка) в низините, докато в планинските райони 2 млн. дка не са потърсени.

Земята се възстановява на собствениците в старите реални граници, там където те са запазени или е възможно да бъдат установени чрез кадастрален план на населените места. До 24 декември 1993 г. общинските поземлени комисии, които са органите за осъществяване на поземлената реформа, са издали решения за възстановено право на собственост в съществуващи или възстановими реални граници за 6.7 млн. дка, което е 12.7% от уточнената за възстановяване земя (52520 хил. дка).

Собствеността върху земите, чиито граници не съществуват, се възстановява в нови граници и с размери и качество, равностойни или намалени, когато размерът на земеделските земи в землището е намален. За целта се съставя план за земеразделяне, изработен по принципите на комасацията, от който се изключват земите, чиито стари реални граници съществуват или са възстановими. В случаите, когато земеделските земи са намалели, се определя редукиционен коефициент, с помощта на който се установява размерът на подлежащите на възстановяване земи. Предвиден е и режим за обезщетяване на собствениците за разликата между внесената и възстановената земя с равностойни земи от държавния или общински поземлен фонд или при условия, определени със закон.

Основно правата на собствениците на земеделски земи ще бъдат възстановени чрез планове за земеразделяне. Процесът на земеразделяне е многоетапна дейност, която включва изготвяне на план за земеразделяне, обявяване, одобряване, трасиране и координиране на границите, въвеждане във владение и регистриране на имотите в кадастъра. Сроковете по всички тези етапи обуславят дългия период от време между решенията на общинските поземлени комисии за признаване на правото и решенията за възстановяване на правото на собственост върху земеделски земи чрез

плана за земеразделяне. Жалбите и възраженията на заинтересованите лица допълнително удължават този период. Към 24.12.1993 г. издадените решения за признаване право на собственост съгласно плана за земеразделяне са за 44 млн. дка, докато тези за възстановено право на собственост покриват едва 1200 хил. дка.

Общо издадените решения за окончателно възстановено право на собственост върху земеделски земи (в съществуващи или възстановими стари реални граници и чрез планове за земеразделяне) до този момент са за 15% от размера на уточнената за възстановяване земя. Последните обявени намерения на правителството бяха до края на годината 55-60% от земята да бъде върната.

Тъй като процесът на съставяне на планове за земеразделяне е технически сложен и изисква време, Законът дава възможност за предоставяне на земя за ползване. Собствениците на земи, чиито права не са възстановени в съществуващи или възстановими реални граници, имат право да бъдат въведени във владение върху земеделски земи преди съставяне на плана за земеразделяне до размера на земята, която следва да им се възстанови. Предварителният въвод във владение има временен характер и земите се предоставят за ползване в рамките на една стопанска година, тъй като окончателното местоположение и размер на земите на собствениците ще се установят с влезлия в сила план за земеразделяне. С тази мярка се цели увеличаване на частно обработваната земя и предотвратяване на срива в селскостопанското производство по време на поземлената реформа до окончателното връщане на земята, но като всяко междинно и временно решение тя има противоречиви ефекти. Временното ползване на земята доведе до промени в структурата на производството, като трайно намаля дялът на многогодишните култури и трайни насаждения. То се отразява и на обема на производството, тъй като се избягват подобренията и се спестяват максимално разходи за съоръжения (в т.ч. напоителни), което беше от съществено значение през сушавата 1993 г. Издадените от общинските поземлени комисии решения за предоставяне на земя с право на ползване към 24 декември са за 12 млн. дка земя със среден размер на парцелите по едно решение 23 дка.

Правата на ползвателите са ограничени. Те не могат да извършват отчуждителни сделки, както и да сключват предварителни договори със земеделските земи до възстановяването на собствеността им. Поради това пазарът на земя зависи от увеличаването на броя на издадените решения за възстановено право на собственост в съществуващи и възстановими стари реални граници и за възстановено право на собственост на основание на влязъл в сила план за земеразделяне. По-точно, той зависи от нотариалните актове, издадени въз основа на решенията на общинските поземлени комисии. Издадените нотариални актове въз основа на решения на общинските поземлени комисии са едва 1570 за 36 хил. дка земи. Поради това и извършените продажби на земя са символичен брой - 195 за 601 дка към 24 декември 1993 г.

Със Закона за земята се прекратяват създадените през 50-те години трудово-кооперативни земеделски стопанства, земеделски кооперации и други организации, формирани по силата на минали нормативни актове.

Ликвидацията на тези организации се извършва от ликвидационни съвети, които организират и ръководят дейността им до момента на тяхното заличаване от регистъра на окръжния съд (две взаимно противоречиви функции). Те трябва да разпределят имуществото на тези организации между собствениците на земите и лицата, работили в тях, въз основа на приноса им за неговото придобиване - внесена земя, трудов стаж и неизплатени инвентарни вноски. Наред с обективните трудности (забавянето при земеразделянето), които срещат ликвидационните съвети, липсата на интерес от бързо приключване (много от тях ще останат безработни след това) предопределя мудността в осъществяването на възложените им функции, което влияе отрицателно върху производството. Към 24 декември 1993 г. само 62 (3%) ликвидационни съвета са приключили дейността си.

Структурната реформа в изкупвателната, преработвателната и обслужващата дейност в хранителната промишленост и селското стопанство също протича бавно. Формално беше завършен само първият етап - тяхната децентрализация и демонополизация, като от поделенията на съществуващите стопански обединения бяха образувани държавни фирми или еднолични търговски дружества с държавно имущество. На практика националните монополисти СО „Родоп“, СО „Млечна промишленост“, СО „Булгарплод“, СО „Винпром“, СО „Българска захар“ (прекратени с постановление на МС от ноември 1990 г.) и СО „Зърнени храни и фуражна промишленост“ (от септември 1991 г.) бяха трансформирани в регионални монополисти и/или запазиха доминиращото си положение като олигополисти в съответния подотрасъл, за които не е трудно да формират неформално браншово споразумение за единни изкупни цени. Така през първото полугодие на 1993 г. в подотраслите производство и преработка на месо и мляко постъпленията от продажба се концентрират само в една пета от държавните фирми, а в производството на мелничарски продукти 75% от приходите постъпват в 4 от 25-те фирми и 62% - в 1 от тях. До 1993 г. „Булгартабак“ беше легитимен национален монополист в изкупуването, преработката и реализацията на тютюна според Закона за държавния монопол на тютюна от 1947 г. Този закон бе в противоречие с изискванията на новата конституция, където са уточнени дейностите, които могат да бъдат държавен монопол. През ноември 1993 г. беше приет нов Закон за тютюна, с който „Булгартабак“ се превърна в холдинг, но се запази държавното управление и контрол в областта на тютюна и тютюневите изделия. За производството на комбинирани фуражи има 51 комбината в страната. Те, както и много други държавни предприятия - хлебозаводи, свинеугоителни комплекси и др., работят със системно недонатоварване на мощностите, което оскъпява продукцията им.

Приватизацията, както на държавните фирми от хранителната промишленост, така и на тези от системата на Министерство на земеделието,² до края на септември 1993 г. има символични размери. Агенцията за приватизация е продала 2 обекта с голяма стойност: единият от зърнопреработващата промишленост „Царевични продукти“, а другият - завод за шоколадени и захарни изделия „Своге“. Министерство на земеделието има осъществени четири приватизационни сделки с по-малка стойност, от които 1 фуражен цех и 1 мелничен комбинат. По предварителни данни на НСИ,

до края на 1993 г. в Министерството на земеделието са взети 33 решения за приватизация със стойност на активите 614 млн. лв. и 1461 заети. Приватизацията очевидно ще е бавен процес и основните причини са скъпоструващите обекти и дълговете на предприятията.

Преодоляването на фрагментацията на земята и малкият размер на стопанствата като резултат от предприетата поземлена реформа ще наложи политика на уедряване на стопанствата и ефективно земеделие. Това е особено важно за производството на зърнени и технически култури, които са високо механизирани и на големи масиви. Несъвършенствата и недостатъците на пазарната среда в преходния период ще провокират по естествен път създаването на кооперативи от самите производители за доставка на суровини и материали, за използване на машини и за реализация на готовата селскостопанска продукция на изгодни цени. Вероятно ще са необходими мерки на държавата за подпомагане на кооперативите на реалните собственици, създадени за съвместна обработка на земята³ или за да подсилят пазарното влияние на селскостопанските производители. Регионалната политика се нуждае от преоценка съобразно новите реалности. Досега тя бе доминирана от неефективни субсидии (надбавки към изкупните цени) за продукцията, произведена в сравнително неблагоприятните за развитие на селско стопанство планински и полупланински райони. В много случаи държавните инвестиции за диверсификация на селскостопанската дейност и създаването на алтернативна заетост в тези райони са икономически по-приемливи при спазване на определените социални цели.

Ценовият контрол на основните хранителни стоки

Омекотяването на социалната цена на прехода при висока инфлация и намаляващи реални доходи изискваше като временна мярка за защита на потребителите цените на основните стоки да останат под контрола на правителството.

Ценовата политика по отношение на селскостопанските стоки през последните три години включва регулиране чрез рентабилността на растежа на цените на дребно на стоки от първа необходимост и определяне на минимални изкупни цени. Тези стоки формират около 40% от общата селскостопанска продукция за 1991 г. Поради това и проблемът за конфликта между текущите социални цели, които се преследват с контрола на цените на хранителните стоки и акумулиращите се загуби за производителите, е от важно значение за селското стопанство, а в крайна сметка и за самите потребители.

Контролът върху растежа на цените на дребно на основните потребителски стоки през 1991 и 1992 г. се прилагаше в допълнение с административно формирани прогнозни цени. (На контрол се подлагаха само стоките, чиито фактически цени превишават прогнозните равнища.) През 1993 г. прогнозните цени бяха премахнати и рентабилността на всички стоки, определени за периода като стоки от първа необходимост, се контролираше безусловно.

След стартирането на икономическата реформа през февруари 1991 г. и до април 1992 г. се определяха прогнозни цени на дребно за 13 храни-

телни стоки. В съответствие с политиката на постепенна либерализация на цените на ограничения кръг стоки, останали с контролирани цени след първоначалната и еднократна либерализация през февруари 1991 г., от май 1992 г. техният обхват бе намален на 6 стоки или около една трета от потребителските разходи за храна през 1992 г. Цените на тези стоки бяха обект на контрол, само когато надвишаваха определените им прогнозни цени. Когато продажните цени превишаваха прогнозните, се следеше дали калкулираните фактически цени се подчиняват на нормативно определената максимална рентабилност на база пълни разходи от 6 до 8% за производството на различните стоки и от 3 до 4% пределна търговска надценка. **Тази рентабилност бе значително по-ниска от допустимата (20%) за свободните, неконтролирани цени.**⁴ Доходът, получен от превишаването ѝ, се третираше като незаконен. В случай, че извършените разходи бъдат доказани, няма никаква граница за нарастването на цените.

Поради начина на своето формиране - на базата на минималните изкупни цени, нормативни производствени разходи на преработвателните организации и нормативна рентабилност - това бяха неявни, разчетни цени (формирани от държавната администрация), които при динамичността на условията в преходния период много бързо се откъсваха от икономическата си основа. Производствените разходи на тези стоки бързо надхвърляха нормативите поради свободно растящите цени на неконтролираните суровини. Нееднократно бяха и опитите за включване на фиктивни разходи, установявани от контролните органи или многократното калкулиране на търговска надценка (нормативната регламентация е изрична - еднократно начисляване на търговска надценка).

Фактическите цени системно превишаваха прогнозните, въпреки тяхното периодично коригиране. Към края на 1992 г. отклонението от последните им прогнозни равнища (май 1992 г.) бе 47%.

Тригодишната практика показва, че ефикасността на ценовия контрол беше силна в началото на стабилизацията, когато в контекста на цялостната рестриктивна икономическа политика той имаше значителен принос в овладяването на инфлацията. За периода март 1991 г. - декември 1992 г. цените на хляба, месото и млякото, за които се определяха прогнозни цени, нараснаха общо със 154%, докато реализираният общ ценови растеж беше 177%.

Продължаването на ценовия контрол засяга предлагането на контролираните стоки, което води до нарастване на техните цени и се обръща срещу потребителите, за защитата на които е създаден. През 1993 г. производството на „постоянно присъстващите“ в списъка на косвено контролираните основни храни намалая с различен темп, но при всички случаи с повече от 28% в сравнение с предходната година. За разлика от тях производството на стоки като захар и слънчогледово рафинирано масло, които отпаднаха от контрол през май 1992 г., се увеличи за същия период съответно с 3 и 12%. Растежът на цените на посочените две стоки е значително по-слаб от общата инфлация и от растежа на останалите под контрол цени. Средногодишният индекс на цената на захарта през 1993 г. е 18.3%, а този на слънчогледовото рафинирано масло - 40%. За същия период общата инфлация е 56.06%, докато цените на косвено контролираните основни хранителни

стоки като краве мляко и сирене са нараснали съответно със 70 и 94%, а цената на хляба - с 66%.

Прогнозните цени и контролът чрез рентабилността на растежа на цените на основните хранителни стоки бяха въведени като временна дезинфлационна мярка за овладяване на спекулативния растеж на цените непосредствено след либерализацията от февруари 1991 г. Понятието „временно“ обаче, се оказа твърде разтегливо, като косвеният контрол се запази вече трета година, независимо че от март 1993 г. допустимата рентабилност бе увеличена до 12% (търговската отстъпка до 10%). Косвеният ценови контрол не е установен изрично и само за държавните монополисти, което лесно би могло да го превърне в пречка за развитието на частния сектор. Доколкото съществуват монополи или фирми със значително пазарно влияние, тяхната дейност трябва да бъде регулирана от Закона за конкуренцията. Ценовият контрол, наложен като палиатив за ограничаване на отрицателните последици от бавното протичане на структурната реформа, всъщност пречи на ускоряването на приватизацията, като прави по-малко привлекателно производството на определени стоки. Цената на дезинфлацията, постигната чрез административен контрол е намаляване на производството, възникване на нови дефицити и подкопаване на доверието към валутния пазар. Очевидно проблемите на инфлацията са неразрешими чрез контрол над резултата от пазарните сили (цените), а не на причините, които ги формират (условията на търсенето и предлагането). Поставянето на ударението и разчитането на ценовия контрол е отклонение от по-разумната линия на усъвършенстване на Закона за конкуренцията.

Минимални изкупни цени

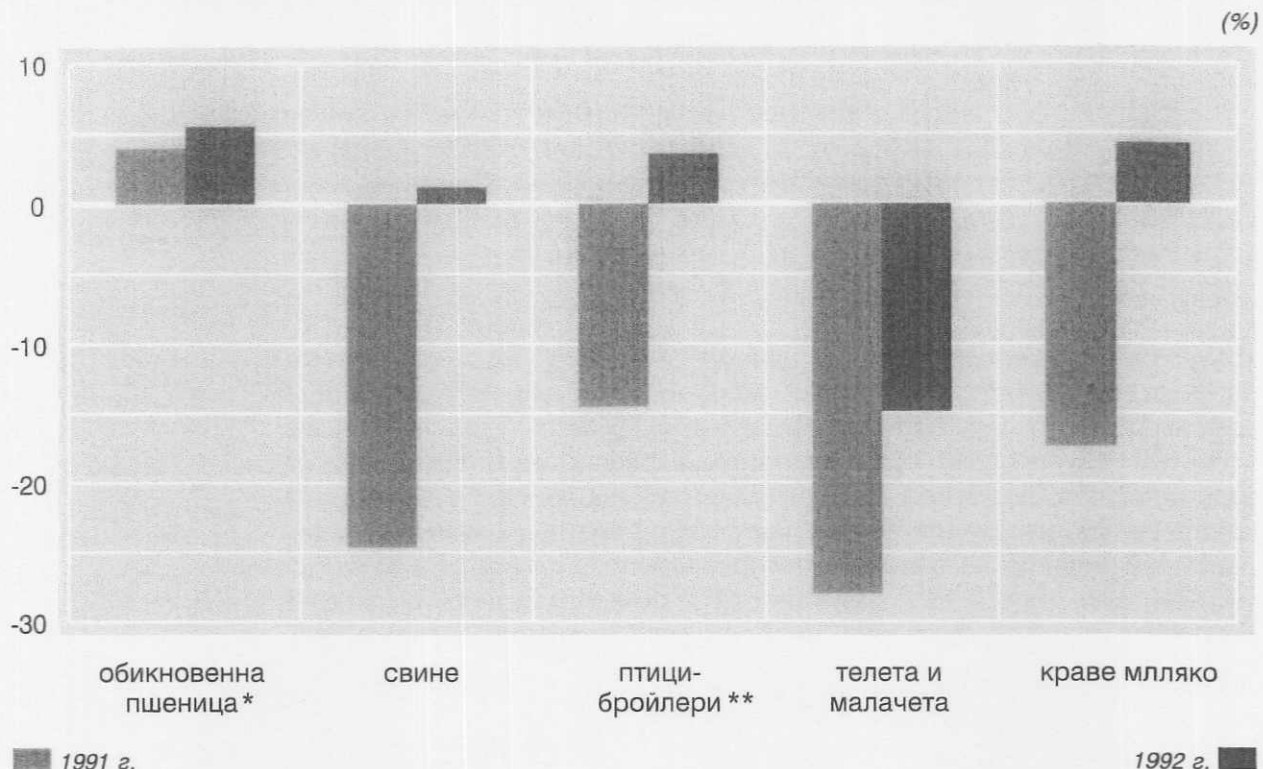
Функцията на **минималните изкупни цени** е да служат за долна граница на конкретните договорни цени между селскостопанските производители и изкупвателните организации. Те бяха въведени през юли 1991 г. за основните селскостопански продукти - хлебна пшеница, свине, телета и малачета, птици-бройлери, шилета, краве и козе мляко.

През 1991 и 1992 г. изкупните цени на селскостопанските продукти се задържаха ниски и **не достигаха или едва превишаваха минималните си равнища**. Най-значително е отклонението на фактическите под минималните изкупни цени при телета и малачета (месо - живо тегло), където цената е с около 25% по-ниска от „защитната“ долна граница през 1991 г., а през 1992 г. - с около 15%. На цени, значително под законовия ценови минимум, са се изкупували и свинете, както и птиците и млякото през 1991 г.

Монополът на държавните месо- и млекопреработвателни предприятия и неразвитостта на частния сектор обясняват поддържането на ниски изкупни цени и увеличаването на маржа между тях и цените на производител. За разлика от тях частният сектор в животновъдството е голям и селскостопанските производители са раздробени, без възможност за упражняване на пазарна сила.

Графика 3

Отклонение на фактическите спрямо минималните изкупни цени

* Цената на фуражната пшеница е по-ниска от минималната с 16 и 10.8% съответно за 1991 и 1992 г.

** За 1991 г. съпоставката е с изкупната цена на птици (всичко).

Търговията и цените на хлебното и фуражно зърно трябваше да бъдат регулирани от държавата чрез специални организации (фонд „Зърно“). Те бяха организирани след разпадането на националния монополист СО „Зърнени и фуражни храни“ (есента на 1991 г.), но на практика това беше само замяна на националния с регионален монопол.

Минималните изкупни цени са по-ниски от световните им равнища и изостават от общата инфлация.

Минималните изкупни цени продължават да се регламентират с общите постановления за контрола върху цените (наред с фиксирани, пределни и косвено контролирани - наблюдавани цени на основни потребителски стоки). В тези постановления се определят единствено техните равнища, без каквито и да било други мерки и инструменти за тяхното прилагане. Този начин на уреждане на минималните изкупни цени на селскостопанските стоки (в рамките на общия ценови режим) само забавя формулирането на цялостна аграрна политика и е очевидно неефикасен. Законово гарантирана е индивидуалната себестойност и рентабилността в преработвателните предприятия, но не и минималните изкупни цени. През март 1993 г. беше увеличена само минималната изкупна цена на пшеницата (от 1500 на 1900 лева), а тези на останалите стоки останаха непроменени, което беше рав-

носилно на отказ от тях. Минималните изкупни цени на тютюна бяха обект на значителни спорове при тяхното определяне, поради проблема с реализацията на продукцията и необходимостта от държавни разходи.

Външнотърговски режим и търговия

През февруари 1991 г. външнотърговският режим на страната бе принципно либерализиран. В областта на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост външнотърговският режим обаче остана натоварен с функции по регулирането на предлагането и вътрешните цени. Експортните ограничения се прилагаха за стратегическите хранителни стоки, за които остана и ценовия контрол. Делът на частния сектор във външната търговия със селскостопански и хранителни стоки (44% за износа и 53% за вноса) е по-голям от средното му равнище за всички стокови раздели (34.5% за износа и 31.4% за вноса).⁵

Липсата на ясно очертани цели и стратегия за развитието на селското стопанство оказва силен отпечатък върху външнотърговската политика. С нея се регулираше резултативно, щом станеше известен и парещ някой дефицит или излишък. Честите и внезапни промени в експортните ограничения, в т.ч. залитането от една крайна мярка в друга, имаха силно отрицателно влияние върху селскостопанското производство. Само за 1991 и 1992 г. бяха приети 4 основни постановления на Министерския съвет за регулиране на външната търговия и над 5 допълнения и изменения, отнасящи се до селскостопанските стоки.⁶

Вносно-износният режим на **пшеницата** бе подчинен на целта да се осигури изхранването на населението и задържането на вътрешните цени. Изкупните цени през 1991 и 1992 г. останаха на равнището на минималните цени почти без необходимостта от субсидии и средства от бюджета, тъй като експортните ограничения поддържаха голямо предлагането в страната.

От февруари 1991 г. до средата на същата година износът на хлябно зърно бе регулиран чрез експортна такса (до края на април 30%, а след това 20%). Последва забрана за износ, подсилена с деблокиране на държавен резерв и указания за внос. Взе се решение за еднократен износ на царевица и твърда пшеница срещу равен по стойност внос на хлябна пшеница, освободиха се от такса по вноса зърнените храни и хлябните изделия, с цел да не се допусне повишаване на вътрешните цени през 1991 г. От средата на 1992 г. се въведе режим на квоти (50 хил. тона хлябно зърно), а от есента на същата година отново се поставят експортни такси, но значително по-ниски (12%). Последните бяха увеличени от началото на 1993 г. (15%), а малко по-късно премахнати с нова забрана за износ до есента на 1993 г.

Често променящите се режими и липсата на последователност в използваните мерки за регулиране се отразиха на външната търговия с пшеница. През 1991 г. (при една нормална реколта от 4.5 млн. тона) страната от износител на пшеница през предходните години се превърна в нетен вносител на 180.5 хил. тона пшеница, като средните цени на осъществения внос бяха с около една трета (413 лева) по-високи от вътрешните цени. През последното тримесечие на 1992 г., при една сравнително слаба реколта от 3.4 млн.

тона, бяха изнесени 230 хил. тона пшеница на средна цена 2500 лева (1.6 пъти по-висока от вътрешната). През 1993 г. опасността от дефицит подтикна правителството да продължи забраната за износ до септември 1994 г. Междувременно обаче, формираният прецедент през 1992 г. (и мисълта, че износът отново ще бъде разрешен в края на годината) бе в основата на „лудата игра“ на цените на пшеницата през 1993 г. В очакване на добри печалби от износа, някои търговци предлагаха на производителите на пшеница до 2700-2900 лева на тон при обявена минимална изкупна цена 1900 лева. Същите очаквания обаче караха производителите да задържат пшеницата.

Експортните ограничения допринесоха за утвърждаването на монопола на държавните изкупвателните организации и пречеха на селскостопанските производители да получат по-високи цени за продукцията си и да компенсират отчасти ниските вътрешни цени. Честите изменения внасяха несигурност и нестабилност, разстройваха плановете на производители и търговци. Те пречеха за вземането на рационални производствени решения. Либерализирането на експорта може да „подлъже“ веднъж производителя да засее повече пшеница (с надежда за реализация при по-високи цени), но „попарването“ му през следващата година със забраната за износ ще го научи да бъде предпазлив и да избягва тази култура с несигурна реализация на външния пазар и с потискани вътрешни цени.

Необходимостта от политика на повече сигурност е най-важното за селскостопанското производство. Установяването на експортни такси и реагиране чрез тяхното изменение съобразно вътрешните дисбаланси са подходящ инструмент за тази цел.

Външнотърговският режим на **фуражно зърно** по принцип беше насочен към ликвидиране на дефицита на тази стока. След забраната за износ от средата на 1992 г. беше установен режим на квоти за 150 хил. тона зърно, либерализиран през есента на същата година със замяна на квотите с ниски експортни такси: 8% за ечемик и 12% за царевица зърно. Веднага след либерализирането бяха изнесени около 200 хил. тона зърно. Размерът на таксите беше увеличен от началото на 1993 г., а по-късно беше въведена забрана за износ до есента на 1993 г.

От количествените ограничения се възползваха малък брой износители. Този режим допускаше натиск на отделни частни интереси върху правителствени решения.

Износът на **живи животни, месо и млечни произведения** беше по-либерален. До средата на 1991 г. той бе регулиран чрез експортни такси, както хлебното зърно. През следващата година и половина, до края на 1992 г., бяха установени минимални експортни цени. От началото на 1993 г. те бяха отменени и се въведе режим на регистрация, като министърът на търговията може да определя периодично равнища на цени по износа и вноса. Освен това през 1992 г. значителна част от износа на тази група стоки се осъществяваше по линия на споразуменията с Европейската общност за внос на дребен рогат добитък и месо от него.

Обемът на износа в този сектор остана сравнително най-стабилен след 1990 г., а в някои случаи дори се увеличи. Износът на живи животни беше нетрадиционно голям през 1992 г. - годишният им брой беше повече от уд-

воен в сравнение с 1990 и 1991 г. Износът на едър рогат добитък беше 5 пъти повече, а този на дребен рогат добитък - 2 пъти повече през 1992 г. Външната търговия и клането на животни бяха каналите за адаптация на повечето от животновъдните подотрасли към условията на рязко съкращаване на вътрешното потребление, дефицита на фураж и неблагоприятните промени в структурата на относителните цени.

Свиването на пазарите най-силно засегна традиционния износ на страната (тютюн и тютюневи изделия, вино), както и износа на плодове и зеленчуци. Износът на пресни и преработени плодове бе четирикратно съкратен през 1991 и 1992 г. в сравнение с годишните количества, реализирани през 1988-1990 г. Подобна е ситуацията и с пресните и преработени зеленчуци през 1991 г. Износът в този сектор се възстановява през 1992 г., но не достига равнището си от 1990 г.

Тютюнът, гроздето и преработените от тях изделия формират повече от половината от износа на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост и са съществено перо в общия износ. Изнесените количества тютюн през 1991 и 1992 г. са намалели със 17% спрямо 1990 г. и от 2 до 3 пъти в сравнение с периода 1985-1988 г. Износът на цигари през 1992 г. също намалява повече от два пъти в сравнение с 1990 и 1991 г., а на тези две стоки (тютюн и цигари) през 1992 г. се падат все още 7% от общия износ. Присъствието на гроздето в износната листа е символично през 1991 и 1992 г. (1 до 3 хил. тона) в сравнение със средногодишен износ от около 30 хил. тона за периода 1988-1990 г. Годишното количество на изнасяните вина също е намаляло два пъти през 1991 и 1992 г. в сравнение с 1990 г. и делът му в общия износ през последната година е 1.5%.

Същевременно като резултат от 50-процентното намаление на митото с новата митническа тарифа от 1992 г. и използването на данъчните преференции за кооперациите и безмитните зони, вносът на цигари след 1991 г. нараства рязко и прави още по-трудна реализацията на вътрешната продукция. При 150 тона внос през 1991 г., през 1992 г. той нараства на 6286 тона. Облекчаването на митническия режим (от разрешителен на регистрационен) за тази стока през 1993 г. допринесе вносът на тютюн да продължи да нараства и тази година (до 7951 тона). Закъсняла беше реакцията на правителството със защитни мерки по вноса и минимални вносни цени - едва в края на 1993 г.

Девалвацията на лева и либерализирането на външната търговия от началото на 1991 г. се отрази положително на износа на селскостопански стоки. Въпреки срива в обема на традиционния ни износ, относителните позиции на селското стопанство в общия износ се подобриха.

През 1991 и 1992 г. селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост отбелязаха най-доброто си участие в търговския баланс от години насам. Относителният им дял във вноса се увеличи от 5.5% средно за периода 1988-1990 г. до 7.2 и 8.7% съответно за 1991 и 1992 г., докато делът им в износа нарасна през същия период от 15% съответно на 22 и 23%. Размерът на търговския баланс на страната през 1992 г. беше 1308 млн. лв., а общото външнотърговско салдо на селското стопанство и хранителната промишленост - 12879.8 млн. лв.

През 1993 г. търговията със селскостопански и хранителни стоки е по-слаба в сравнение с 1992 г. По предварителни данни на митническата статистика, делът на двата отрасъла в износа падна до 21%, а във вноса се повиши до 9.4%. Въпреки спада, двата отрасъла са с положително търговско салдо от 8800 млн. лева при общ търговски дефицит от 23400 млн. лева. Спадът на селскостопанската продукция и действието на такива външни фактори като ембаргото над Сърбия и Черна гора и забраната, която наложи ЕИО върху износа на дребен рогат добитък от страната заради шапа през май, са основните причини за намаления износ през 1993 г.

През последните три години се промени структурата на износа на селскостопанска продукция по посока на увеличаване на относителния дял на продукцията на животновъдството (живи животни и месо от тях, мляко, месо и млечни изделия и продукти от животински произход). До 1990 г. тези продукти формираха между 13 и 15% от общия износ на селското стопанство и хранителната промишленост, докато през 1991 и 1992 г. делът им се увеличи съответно до 17 и 28%. През 1993 г. относителният дял на износа на селскостопански и хранителни стоки с животински произход падна до 18%. За разлика от стоките с животински произход традиционният за страната износ (тютюн, цигари, грозде и вино) бележи значителен спад - от 57-58% до 1990 г. на 41-42% през 1992 и 1993 г.

Свиването на обема и промяната в структурата на селскостопанския износ е последица от загубата на традиционните за страната пазари в бившите социалистически страни (това се отнася особено за бившия СССР) и трудния достъп до западните пазари поради протекционистичната селскостопанска политика на развитите страни. Външните пазари на животни, месо и животински продукти или бяха в известна степен осигурени чрез подписани преди търговски споразумения (за дребен рогат добитък с ЕИО), или бяха бартер, какъвто беше случая с износа на значителни количества свинско месо (19 хил. тона) през 1992 г. за Руската федерация срещу нефт, или се разширяваха (Арабските страни).

Финансиране на отрасъла, лихвена и фискална политика

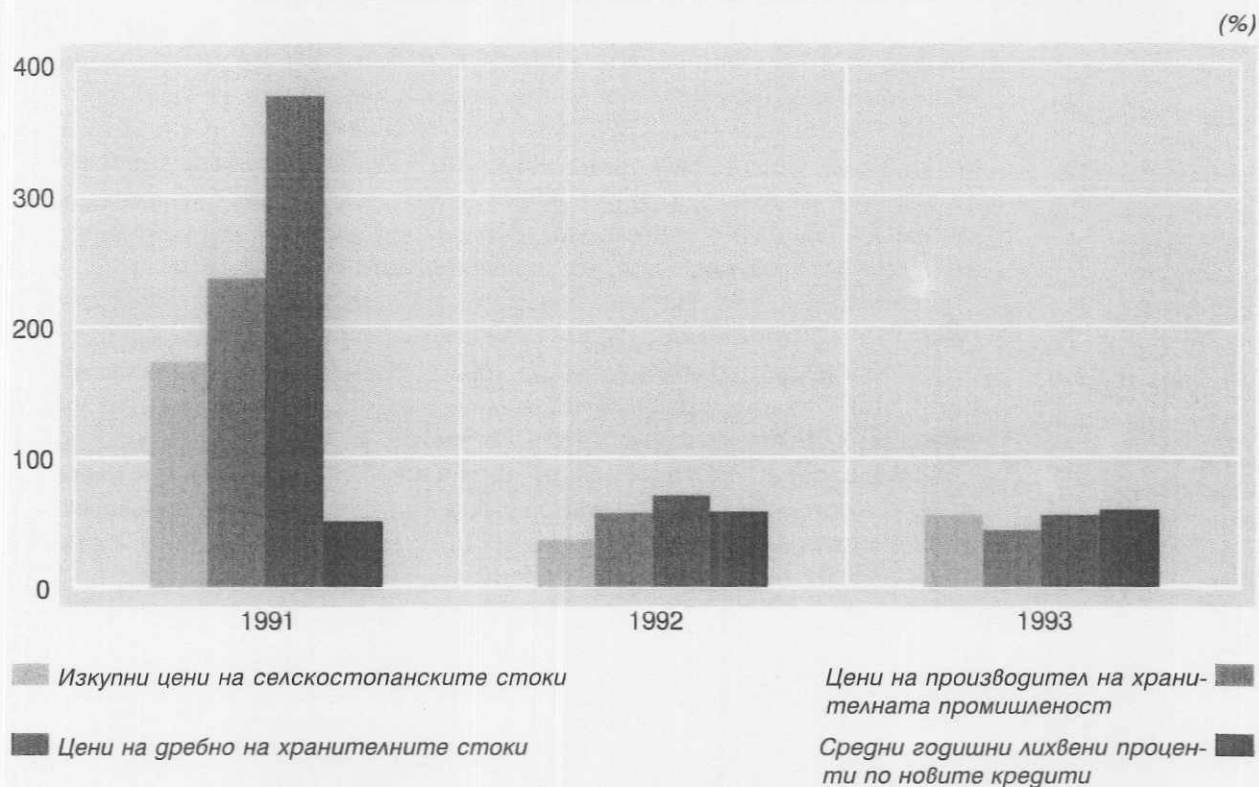
Високите лихвени проценти и падащите относителни цени на селскостопанските стоки засегнаха чувствително финансирането на селското стопанство и доведоха до нарастване на дълга на колективните ферми (статут по Закона за земята - организации в ликвидация) и промишлените отрасли от системата на Министерство на земеделието.

Особено тежко е финансовото положение на отрасъла през 1992 г. - година с нетрадиционен спад на селскостопанската продукция, което още повече затруднява изплащането на задълженията, а същевременно производството през следващата година изисква нови кредити. Според банковата статистика общият кредитен остатък за отрасъла през 1992 г. е нараснал в сравнение с 1991 г. с 45%, докато размерът на несъбираемите и просрочените кредити се е увеличил повече от 10 пъти и възлиза на 6.1 млрд. лева. Просрочените лихви са близо една трета (29.9%) от общата сума на просрочените кредити към края на 1992 г. Бавният напредък на поземлена-

та реформа пречи да се развие пазара на земя и тя не може да се използва като залог срещу отпусканите кредити. Затрудненият достъп до кредит и недостигът на оборотни средства принуждава селскостопанските производители да съкращават производствените разходи за торове, препарати, фураж и др., а с тях и производството. Високите лихвени проценти и ниските цени на селскостопанските стоки са фактори за обезценяване на земята като залог и намаляват привлекателността ѝ като капиталовложение.

Графика 4

Средногодишна инфлация и лихвени проценти

Остатъкът по отпусканите банкови кредити за селското стопанство към края на 1992 г. възлиза на 9.4 млрд. лева, а отношението им спрямо активите (дълготрайни и краткотрайни) на отрасъла (колективни ферми и държавни предприятия от системата на Министерство на земеделието) е 17.6%.⁷ Покриването само на „лошите“ кредити (трудносъбираеми, несъбираеми и други просрочени кредити), които са повече от половината (64.8%) от всички кредити, се осигурява с 11.4% от всички активи или с 16.2% от дълготрайните активи.

Финансовото състояние на държавните фирми и еднолични търговски дружества с държавно участие от системата на Министерство на земеделието е значително по-тежко в сравнение с това на организациите в ликвидация. Срещу всички задължения през 1992 г. (в т.ч. банкови кредити, задължения към доставчици и др.), при първите стоят повече от половина-

та (57.6%) от наличните им активи - дълготрайни и краткотрайни, а при вторите - само 21.3%.⁸ Банковите заеми са основната част от привлечения капитал, поради това, почти толкова уязвима е способността на държавните фирми да посрещнат задълженията си само по ползваните банкови кредити - с 67% от дълготрайните и с 42.2% от всички активи. За организациите в ликвидация тези отношения са съответно 14.1 и 10.5%.

Особено големи са финансовите проблеми на отраслите свиневъдство, птицевъдство и рибовъдство от системата на Министерство на земеделието, които поради по-дългия оборот на производството са силно зависими от кредита. На тях се падат половината от общо 7.45 млрд. лева кредити за фирмите от системата на Министерство на земеделието за 1992 г. и 47% от общата задлъжнялост (кредити и задължения) на 13-те отрасли. Съотношението обща задлъжнялост/активи при тях е над средното, а при свиневъдството стига до 85%. Най-тежко обаче е финансовото състояние на мелничната промишленост с относителна обща задлъжнялост 92%.

Основната част (над 80%) от селскостопанските кредити са за оборотни средства - за покриване на по-високите производствени разходи. Близко половината от краткосрочните заеми, взети от фирмите от системата на Министерство на земеделието са на отраслите свиневъдство, птицевъдство и рибовъдство, като само на свиневъдството се падат 33%.

През 1991 г. печалбата в подотрасъл растениевъдство компенсира загубите на животновъдните ферми и селското стопанство като цяло приключи с 1.870 млрд. лева печалба. За 1992 г. обаче, както организациите в ликвидация, така и държавните фирми в рамките на Министерство на земеделието приключват със загуба. Първите с 3 млрд. лева, а вторите - с 1.588 млрд. лева.⁹ 94.4% от общата загуба на 13-те подотрасъла в системата на Министерство на земеделието е формирана в отраслите свиневъдство, птицевъдство и рибовъдство, а над 60% от нея се пада на свиневъдството. Свиневъдството е единственият подотрасъл на животновъдството, в който преобладава държавния сектор (70%) и 98% от животните в този сектор са съсредоточени в държавните фирми и еднолични търговски дружества с държавно имущество от системата на Министерство на земеделието. Поради това, тежкото финансово състояние на тези свиневъдни ферми е заплаха за целия отрасъл. През 1993 г. тези три отрасли продължават да са губещи и да имат основен принос (83%) в общата загуба на фирмите от системата на Министерство на земеделието. Част от мощностите на предприятията в отраслите птицевъдство и свиневъдство бяха ориентирани за износ в бившия СССР и сега тази продукция (съответно и броят на предприятията) е свръх потребностите на страната. При все това обаче до средата на 1993 г. няма закрито нито едно предприятие.

Поради голямата задлъжнялост и неизяснените права на собственост, селскостопанските кредити са рискови и банките отказват да отпускат такива кредити. Правителството периодично отписва и поема като държавен дълг (или част от него) на селското стопанство.

За организациите в ликвидация, в съответствие със Закона за земята,¹⁰ в Закона за държавния бюджет за 1993 г. са предвидени до 2 млрд. лева за преоформяне в държавен дълг от общо 2.555 млрд. лева несъбираеми кредити към края на 1992 г. (според информация от август 1993 г.). Трансфор-

мирането на дълга им в държавен създава реална основа за разпределянето на имуществото на тези организации между техните реални собственици и приключването на дейността им. Висящ е обаче проблемът с „лошите“ кредити на държавните фирми от системата на Министерство на земеделието, натрупани през последните две години, т.е. при пазарни условия.

Решаването на проблема с „лошите“ кредити е от съществено значение за финансирането на отрасъла, но не е радикално решение на проблемите на селското стопанство. Периодичното поемане на дълга му от държавата при неизменно неефективни структури е само техническа операция, с която се увеличава автоматично бюджетния дефицит и се разчиства поле за трупането на нов дълг. Фалитът на нежизнеспособните държавни фирми, оздравяването и приватизирането на перспективните, както и вземането на мерки за по-бързото приключване на процеса на ликвидация на колективните ферми, са единственият изход от „омагьосания кръг“ на прогресивно растящия дълг.

Субсидиите за селското стопанство от 1991 г. насам се даваха основно под формата на преференциални лихвени проценти по земеделските кредити за оборотните средства. От средата на 1991 г. лихвеният процент по всички земеделски кредити бе с 50% по-нисък от основния, но постановлението за тези кредитни облекчения имаше препоръчителен характер. През 1992 г. лихвени преференции бяха дадени на частните земеделци и кооперации на частни стопани, както и на предприятията с над 50% държавно или общинско имущество в птицевъдството и свиневъдството за произведената през 1992 г. растениевъдна и животновъдна продукция - до 40% от основния лихвен процент. Въпреки че със Закона за държавния бюджет за 1992 г. бяха предвидени 400 млн. лв. за подобни преференции, усвоените средства останаха символични. Високата кредитна задлъжнялост на държавните предприятия и липсата на държавни гаранции за осигуряване на кредитите ги правеше високо рискови и неизгодни за банките. Неустановените права на собственост върху земята спъваха отпускането на такива кредити за частния сектор. Друга причина за малкото отпуснати преференциални кредити беше краткият срок за издължаването им (за оборотни средства - до 31 декември 1992 г.).

При така затруднения достъп до кредитни ресурси за осигуряването на необходимите средства за сеитба, отглеждане и прибиране на растениевъдната продукция (без зеленчукопроизводството) в края на 1992 и началото на 1993 г. бяха приети закони, с които търговските банки с над 50% държавно участие бяха задължени да отпускат целеви кредити въз основа на технико-икономическа обосновка. Лихвата по тези кредити не можеше да превишава с повече от 3 пункта основния лихвен процент, а кредитополучателите погасяваха само една трета от договорената лихва и бяха длъжни да продават продукцията си поне по минималните изкупни цени. Кредитите се обезпечаваха с продукцията, за чието производство бяха изразходвани. Държавата прие да изплаща половината от неиздължените кредити и две трети от договорената лихва, а остатъкът от главницата отиваше за сметка на кредитиращата банка, която можеше да приспада неиздължените суми от печалбата преди облагане с данък.

С данъчната политика се правеше опит да се компенсират отрицателните последици за селското стопанство от рестриктивната парична политика и промените в относителните цени. Колективните ферми и организациите в ликвидация бяха освободени от данък върху печалбата. Не се облагаха и доходите на частните стопани.

Ретроспективната съпоставка показва, че преходът към пазарни условия е съпроводен с радикални промени в структурата на държавната подкрепа за селското стопанство при рязко реално съкращаване на нейния общ размер. Тези промени в начина и формите на субсидиране на отрасъла се изразяват в заместване на преките субсидии с косвени (кредитни и данъчни преференции) и имат своето обяснение в недостига на финансови ресурси от бюджета.

Таблица 1

Сумарни бюджетни разходи за селското стопанство

(млн. лв., текущи цени)

	1990	1991	1992	1993
Преки плащания от бюджета	783	400	0	0
в т.ч. надбавки към изкупните цени	635	400	0	0
в т.ч. експортни субсидии	148	0	0	0
Кредитни облекчения (лихвени субсидии)	0	250	95	296
Поддръжка на напоителните системи	215	521	500	300
Мелиоративни и противоерозионни мероприятия	36	33	30	22
Селскостопанска наука и образование	51	167	149	160
Агрехимическо и ветеринарно обслужване	73	125	160	300
Данъчни облекчения	374	632	900	1000
Преоформен кредит в държавен дълг (разходи по обслужването му)	0	119	193	333
Всичко бюджетни разходи	1532	2247	2027	2411
Всичко бюджетни разходи по цени от 1992г.	5718	3072	2027	1549
Бюджетни разходи в % към стойността на произведената продукция	11.1%	5.8%	4.3%	4.2%

В миналото основна форма на държавна намеса в аграрния сектор бяха преките субсидии от бюджета - надбавки към изкупните цени и субсидии за износ. През 1990 г. те все още формират повече от половината от разходите на държавния бюджет за селското стопанство. Преките плащания от бюджета през 1991 г. бяха ограничени само до надбавки към изкупните цени за пшеницата и за продукцията от планинските и полупланински райони, а през следващите две години те бяха прекратени. Заменилите ги кредитни и данъчни преференции станаха най-значимото перо в държавните разходи за аграрния сектор, чиято обща сума намалява реално през всичките години на реформата. В реално изражение направените разходи от бюджета за селското стопанство през 1993 г. са само една четвърт от размера им през 1990 г. Като номинален поток те формират едва 4% от стойността на произведената през годината селскостопанска продукция.

Нетният ефект на провежданата политика върху доходите на селскостопанските производители е установен чрез показателя **еквивалент на субсидиране на производителя (ЕСП)**. Той е изчислен в съответствие с индикатора Producer Subsidy Equivalent (PSE) на OECD¹ [OECD, 1987, 1989, 1992].

Таблица 2

Еквивалент на субсидиране на производителя (ЕСП) в отрасъл селско стопанство

(млн. лв.)

	1990	1991	1992	1993*
Стойност на произведената продукция	10073	21925	29076	38553
Коригирана стойност на произведената продукция (вкл. преки плащания от бюджета)	10407	22249	29076	38553
А) Подкрепа на цените**	6180	-16575	-16904	-3131
В) Преки плащания от бюджета***	334	324	0	0
С) Редукция на производствените разходи	167	499	402	388
Кредитни облекчения (лихвени субсидии)	0	132	51	175
Поддръжка на напоителните системи	143	346	332	199
Мелиоративни и противоерозионни мероприятия	24	22	20	15
Д) Услуги от общ характер	65	154	164	245
Селскостопанска наука и изследвания	27	88	79	85
Агрехимическо и ветеринарно обслужване	38	66	85	160
Е) Други	197	396	582	709
Данъчни облекчения	197	333	479	532
Обслужване на поет от държавата дълг	0	63	103	177
Брутен ЕСП	6943	-15202	-15756	-1789
Брутен ЕСП в процент към стойността	67%	-68%	-54%	-5%
Подкрепа на цените на фуражното зърно****	-1612	1269	1472	20
Нетен ЕСП	5331	-13933	-14284	-1769
Нетен ЕСП в процент към стойността	51%	-63%	-49%	-5%

* Предварителни данни.

** Произтича от разликата между вътрешната и международната (реализирана експортна/импортна) цена.

*** Нагбавки към изкупните цени.

**** Свръхразход (-) или подпомагане (+) за фуража в резултат от разликата между вътрешната и международната цена на зърното. Тази подкрепа се отнася само до животновъдството.

Обхватът на ЕСП и неговите основни компоненти са: **подкрепа на пазарните цени** (market price support - MPS) или всички мерки, които засягат цените на производител - погранични мерки, вътрешна ценова политика и др. и намират израз в разликата между вътрешната и международната (експортна или импортна цена в зависимост от това дали страната е нетен износител или вносител) цена на съответните продукти; **директни плащания** или държавна намеса, която има за резултат прехвърляне на пари директно от данъкоплатците към производителите, без да се повишават потребителските цени; всякакво друго **недиректно подпомагане** на производителите, в резултат на което се намаляват разходите за входящите ресурси в краткосрочен или дългосрочен план.

Еквивалентът на субсидиране на селскостопанските производители е изчислен за 9 основни продукта (пшеница, ечемик, царевица, тютюн, слънчоглед, телешко месо-живо тегло, свинско-кланично тегло, птиче месо-кланично тегло и овче и агнешко месо-живо тегло). Тези стоки формират 53.2% от общата стойност на произведената селскостопанска продукция през 1992 г. и от тях е изчислен еквивалентът на субсидиране на производителя за аграрния сектор като цяло. Обхванати са 52% от растениевъдната продукция и 60.3% от животновъдната.

Подкрепата на селскостопанските производители е положителна само през 1990 г. През 1991, 1992 и 1993 г. тя е с **отрицателен знак**, което означава имплицитно облагане на производителите и трансфери към потребителите на селскостопански стоки. В резултат на държавната намеса иззетият доход от селскостопанските производители през тези три години възлиза съответно на 63, 49 и 5% от стойността на продукцията.

Таблица 3

Нетен еквивалент на субсидиране на производителя в стойността на продукцията

(%)

	1990	1991	1992	1993
РАСТЕНИЕВЪДСТВО	74.2	-66.0	-66.2	-16.4
Пшеница	69.4	-56.3	-52.1	-7.2
Ечемик	79.6	-66.7	-25.2	18.5
Царевица	97.4	-28.2	-38.3	1.7
Тютюн	48.3	-239.6	-187.8	-148.6
Слънчоглед	72.6	-31.4	-71.7	-27.9
ЖИВОТНОВЪДСТВО	37.7	-58.4	-34.7	6.4
Телешко и говеждо месо	63.6	-57.6	-34.9	-20.5
Свинско месо	49.7	-55.4	-40.9	24.0
Птиче месо	42.3	-57.0	-26.5	0.1
Овче и агнешко месо	24.2	-69.9	-25.1	2.2
ВСИЧКИ СТОКИ	51.2	-62.6	-49.1	-4.6

Съществува значителна диференциация в степента на субсидиране или имплицитно облагане на производителите в аграрния сектор. През 1990 г. растениевъдството е субсидирано повече, докато през 1991 и 1992 г. степента на изземване на доходи от животновъдството е относително по-слаба. **Промените в отрасловата структура на ЕСП за селското стопанство, които са в полза на животновъдството, продължават и през 1993 г.**, когато ЕСП на животновъдната продукция става отново положителен.

Подкрепата на селскостопанските производители е положителна през 1990 г. и отрицателна през 1991 и 1992 г. за всяка една от разглежданите 9 основни селскостопански стоки. Държавната помощ за селското стопанство през 1993 г. се концентрира изцяло във фуражните култури, свинското и овчето месо. Най-голяма е степента на изземване на доходи от тютюно-производителите.

Основен и най-важен компонент на еквивалента на субсидиране на селскостопанските производители е **подкрепата на пазарните цени**. Този елемент е бил положителен за всички стоки само през 1990 г. През 1991 и 1992 г. вътрешните цени са по-ниски от международните, а през 1993 г. тази разлика изчезва при някои от продуктите. През последните три години изземването на доходи от производителите чрез цените е резултат от изкривяванията в ценовата система и липсата на конкурентна среда в търговията със селскостопански стоки. **Вътрешните цени се задържаха изкуствено посредством контрол върху цените на дребно, експортни ограничения, регионални монополи в изкупуването и неефективни държавни предприятия.** Външнотърговските и вътрешните ограничения пречат на ценовите сигнали от световните пазари да достигнат до вътрешните пазари и предизвикват преразпределяне на доход от селското стопанство към другите сектори на икономиката. Ценовата преса, породена от високи разходи и ниски изкупни цени през предходните две години, както и сушата през 1993 г. бяха причина изкупните цени през 1993 г. да се повишат. Поредица от неблагоприятни събития характеризираше външнотърговските условия на страната през 1993 г.: ембаргото над Югославия, забраната за внос на дребен рогат добитък от България поради шапната епидемия в страната, забавянето на влизането в сила на Споразумението с ЕС. Те обусловиха една непредставителна и „ненормална“ година за търговията със селскостопански стоки. Подкрепата на пазарните цени като компонент на еквивалента на субсидиране на производителя остана отрицателна.

Определящо значение за подкрепата на пазарните цени и през четирите години имат промените във валутния курс. Силно надцененият лев през 1990 г. (0.79 лева/USD) [НСИ, 1992] е в основата на ниските равнища на международните цени, деноминирани в национална валута. Обратно, рязката девалвация през 1991 г. (16.71 лева/USD) и продължаващата обезценка на лева през 1992 г. (23.3 лева/USD) и 1993 г. (27.6 лева/USD) са причина за драстичното повишаване (20-25 пъти) на международните цени, изразени в национална валута.

Трансферите от данъкоплатците (чрез бюджета) към селскостопанските производители през периода 1991-1993 г. бяха твърде слаб поток и **не компенсираха изземването на доходи чрез цените**. Очевидно косвените субсидии, каквито са данъчните и кредитни облекчения, не могат да заместят стимула на цените за производителите. Като политика те не се предпочитат от международните институции, поради липсата на прозрачност.

Допълнителната имплицитна подкрепа на животновъдството чрез по-ниските вътрешни цени на фуражното зърно също не беше достатъчна, за да компенсира ниските изкупни цени на селскостопанските стоки.

Сравнението с еквивалента на субсидиране на производителите средно за страните от ОИСР (44% за 1991 и 1992 г. и за периода 1987-1990 г.) показва, че **в областта на вътрешната подкрепа за селското стопанство, през последните три години България може да се характеризира не като развита индустриална страна, а по-скоро като развиваща се** [OECD, 1994]. Подкрепата на селското стопанство е положителна дори и в развитите

страни с най-малка държавна намеса в селското стопанство - Нова Зеландия (+3%) и Австралия (+12%). За разлика от тях България не субсидира, а облага селското стопанство.

Измененията в селскостопанската политика и в макроикономическата среда и аграрния сектор

Промени в относителните цени

За периода 1990-1993 г. изкупните цени се повишиха значително, но все пак по-слабо от цените на производител на промишлена продукция и особено от цените на дребно на същите стоки. Поради това, реално изкупните цени се понижиха чувствително - с 37.7% през 1991 г., с 23.8% през 1992 г. и с 0.2% през 1993 г. За периода 1990-1993 г. като цяло изкупните цени на растениевъдната продукция изостават от индекса на потребителските цени в по-голяма степен, отколкото изкупните цени на животновъдната продукция (-57.5% срещу -48.5%). Най-силно реално понижаване имат цените на плодовете (-77%), зеленчуците (-71%) и техническите култури (-63%). Цените на зърнените култури изостават от общия индекс на потребителските цени с 46.8%.

Изкупните цени формират все по-малка част от цените на производител на преработвателните предприятия и особено от крайните цени на потребител за основните продукти. Съотношението изкупна цена на пшеница/цена на производител на брашно през 1991 г. намалю с 39%, а частта ѝ в цената на дребно се сви с 38%. През 1992 г. относителният дял на изкупната цена на пшеницата продължи да намалява в цената на производител (с 31%) и в крайната цена (с 31%). Едва през 1993 г. изкупната цена на пшеницата възстанови отчасти загубените позиции, като делът ѝ нараства с една четвърт, както в цената на производител, така и в цената на дребно на брашното. В резултат на тези изменения, **частта на изкупната цена на пшеницата в цената на дребно на брашното намалява от 43.3% през 1991 г. на 36.8% през 1993 г.**

Най-рязко се увеличи ценовият спред между „вратата на фермата“ и потребителя при млякото. В сравнение с предходната година, през 1991 г. изкупната цена на млякото намали участието си в цената на производител с 31%, а в цената на дребно - с 60%. За месото тези цифри са съответно 24 и -37%. Ножицата в цените продължи да се разтваря и през следващите две години, като изкупната цена на млякото загуби последователно още 8 и 11% от дела си в цената на дребно. Относителният дял на изкупната цена на месото в крайната цена се понижи с по 2% през 1992 и 1993 г. След тези промени в структурата на цената на дребно **през 1993 г. частта на изкупната цена в нея е 61% при млякото и 42% при месото (срещу 75 и 44% през 1991 г.)**

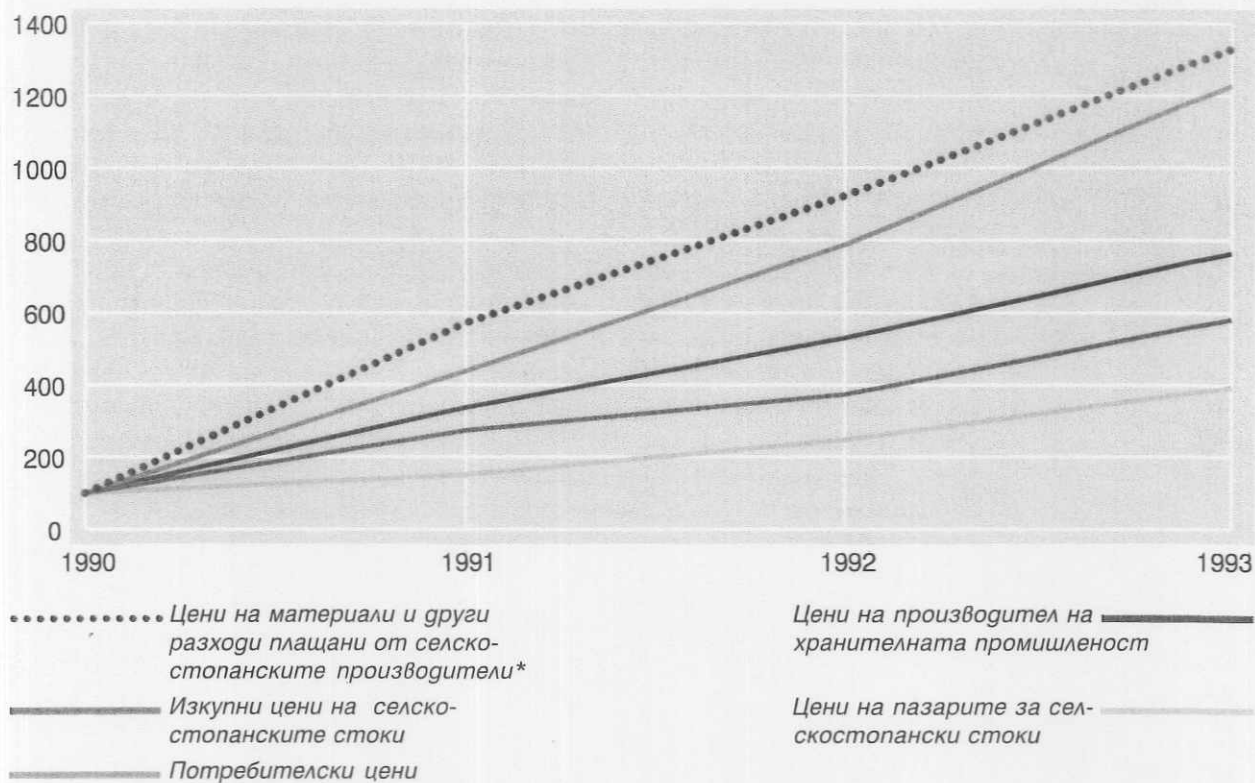
Намаляването на частта на цената на суровите селскостопански стоки в крайната цена по принцип е положителна тенденция, отразяваща подобро качество и пазарен вид. У нас обаче това е резултат от неефективния пазар на хранителни стоки - съчетаването на държавния монопол в изкупу-

ването и преработката с много дребни търговци и прекупвачи, което води до неколkokратно увеличаване на цената при крайния потребител. Държавните млекопреработвателни предприятия например сключват споразумения за ниски прагови изкупни цени на млякото. Големите преработвателни предприятия (напр. хлебозаводите) работят с недонатоварване на производствените мощности от 30 до 60%, което се прехвърля върху цените. Така държавните предприятия се опитват да компенсират ниската си ефективност чрез ниски изкупни цени на селскостопанските производители, които са сравнително по-многобройни и нямат влияние върху изкупните цени. Високите складови разходи и лихвени проценти ограничават възможността за контрол на предлагането на сурови селскостопански стоки при дадени цени.

Графика 5

Индекси на цените на производствените разходи, на стоките за потребление и на произведената селскостопанска продукция

(1990 г. = 100)

* Цени на производител на минерални торове, електроенергия, фуражи, химически средства за растителна защита, дизелово гориво. Индивидуалните индекси са агрегирани, като за тегла е използвана структурата на материалните разходи на общата селскостопанска продукция от 1991 г.

Поради все по-малкия дял на изкупните цени в крайните цени на дребно, особено голямо е значението на ефикасната преработвателна и пазарна

система на хранителни стоки за намаляването на ценовия спред и дори на равнището на потребителските цени. Съществуващите недостатъци на пазара на хранителни стоки налагат политика, насърчаваща конкуренцията и разширяването на частния сектор и силно антимонополно законодателство за всички отрасли по веригата на производство на хранителни стоки.

През последните три години **рязко се влошиха условията на търговия на селското стопанство с отраслите на промишлеността, които му доставят средства за производство.** Производствените разходи поскъпнаха рязко, докато изкупните цени не можаха да ги догонят. Годишният им растеж изостана с 52% през 1991 г., с 15% през 1992 г. и с 1.6% през 1993 г. от този на цените на основните суровини и материали.

Общо за трите години разходите за електроенергия, горива, минерални торове, препарати и фуражи, които формират около 62% от материалните разходи на селскостопанската продукция, поскъпнаха средно над 13 пъти, докато изкупните цени и цените на кооперативните пазари се повишиха съответно 5.8 и 3.9 пъти.

Изкупните цени на растениевъдната продукция са нараснали между 1990 и 1993 г. с 421%, а тези на животновъдната - с 532%, като реализираният само през 1991 г. растеж е съответно 186 и 161%.

Цените на дизеловото гориво и електроенергията за тези три години са се повишили 19 пъти, а тези на минералните торове - 16 пъти. Цените на препаратите за химическа защита са нараснали над 10 пъти, а цените на комбинираните фуражи - 11 пъти. Изпреварващият растеж на цените на материалните разходи спрямо изкупните цени води до свиване на печалбата, съкращаване на тяхната употреба и намаляване на физическия обем производство.

Ако трябва да се обобща ценовия аспект на прехода в селското стопанство, то това е реално понижение на изкупните цени, както спрямо потребителските цени, така и спрямо цените на влаганите ресурси. През трите години на реформата се очертава тенденция на намаляване на разликата в годишния растеж на изкупните цени на селскостопанските стоки, от една страна, и на потребителските цени и цените на ресурсите, от друга. Тази тенденция може да бъде обяснена със сушата през последните две години и с ценовата преса (разходи-изкупни цени) през 1991 и 1992 г. Това доведе до намаляване на предлагането и търсене на равновесие при по-високи изкупни цени. Годишният им растеж през 1993 г. (55.7%) е почти равен на индексите на потребителските цени (56.06%) и на производствените разходи (58.3%).

Производство

Приспособяването на селското стопанство към промените в относителните цени, ограниченията на структурната реформа и рестриктивната макроикономическа политика засегнаха обема и структурата на селскостопанското производство. След значителния спад на общата селскостопанска продукция през 1990 г. (-6%), през следващата година тя продължи да пада, макар и слабо (-0.3%), а през 1992 г. нов рязък спад (-12%) разтърси производството. Спадът на селскостопанската продукция през 1993 г. по

предварителни данни на НСИ е -18.8%. Това последователно намаляване на селскостопанската продукция през четири поредни години няма аналог в историята на страната след 1970 г. Непрекъснатостта на производствения спад е обусловена от животновъдството, чиято продукция намалява от 1989 г., но с особено критични темпове - през последните три години -18.6%, -10.7%, -13.2% съответно през 1991, 1992 и 1993 г. Подемът на растениевъдството (18.6%) след сушавата 1990 г. бе компенсиращ фактор през 1991 г., но през следващите две години той допринесе за усилването на общия спад на отрасъла, като на свой ред намаля с 13% през 1992 г. и с 23.8% през 1993 г. Промените в обема на производството на двата подотрасъла през последните две години породиха разместване в структурата на селскостопанската продукция, като дялът на растениевъдството намаля от 49% през 1990 г. на 39% през 1993 г.

Поземлената реформа промени структурата на растениевъдството с тенденция към намаляване на трайните насаждения и фуражните култури. Размерът на общата посевна площ имаше колебливо развитие през последните три години, като през 1993 г. достигна до 36.1 млн. дка. Засетите площи намаляха почти при всички култури, с изключение на зърнените и някои зеленчуци през 1991 г., на слънчогледа и царевицата за зърно през 1992 г. и на зърнено-хлебните през 1993 г. Значение в случая имат следните обстоятелства: задължението на ликвидационните съвети да засеят необходимите площи със зърнени култури, високите цени на зеленчуците през 1990 г. и добрата възможност за реализация на слънчогледа. Трайното увеличаване на относителния дял на засетите площи със зърнени култури в общата посевна площ през последните три години (от 57% през 1990 г. на 66% през 1993 г.) е главно за сметка на намаляването на площите с фуражни култури (от 27% през 1990 г. на 14% през 1993 г.). Фуражните култури, заедно с трайните насаждения, са най-потърпевшите от реорганизациите, породени от поземлената реформа. Те се отбягват от ликвидационните съвети и ползвателите, поради неизяснените права на собственост и вероятността направените разходи да не бъдат платени. По-лесната обработка на зърнените култури е допълнителен фактор в тази насока.

Спадът в производството на растениевъдна продукция почти при всички култури се дължи на ниските средни добиви поради намалялата употреба на минерални торове и препарати за растителна защита и нарушаването на съотношението на минералните торове. След 1990 г. количеството на внесените в почвата торове намалява с около 30% всяка година. Употребата на фосфорни и калиеви торове е съкратена в по-голяма степен (употребените калиеви торове през 1992 г. не достигат и една четвърт от тези през 1990 г.). Наполовина са намалени и използваните химически средства за растителна защита през последните две години. Специфичен за периода и съвсем не за подценяване беше организационният фактор - ненавременното извършване на агротехническите мероприятия и слабата организация при успоредното осъществяване на две кампании (прибиране на реколтата и сеитба например). Сушата през последните две години и особено през 1993 г. се отрази на средните добиви. Най-засегнати бяха пролетните култури и трайните насаждения.

Таблица 4

Производство на основни селскостопански култури

	Годишни темпове (%)					хил. дка (тона)	
	1986-90*	1990	1991	1992	1993**	1986-90*	1993
ЗЪРНЕНИ КУЛТУРИ							
изкупни цени		70.2	224.0	16.5	72.9		
производство	8.4	-14.9	10.4	-26.8	-11.2	8364	5901
засята (плододаваща) площ	1.5	-5.1	8.4	-2.0	1.2	21976	23174
ПШЕНИЦА							
изкупни цени		73.1	217.6	38.4	71.6		
производство	11.5	-2.5	-15.0	-23.5	6.9	4787	3681
засята (плододаваща) площ	1.7	2.2	3.2	-7.7	14.3	11389	12660
ЦАРЕВИЦА ЗЪРНО							
изкупни цени		213.5	116.6	16.7	83.7		
производство	-2.0	-46.1	127.3	-37.2	-37.6	1950	1087
засята (плододаваща) площ	-0.5	-24.6	32.0	10.6	-14.4	5097	5304
СЛЪНЧОГЛЕД							
изкупни цени		8.7	280.0	12.5	44.1		
производство	1.3	-15.2	11.7	37.1	-25.7	424	442
засята (плододаваща) площ	1.0	16.8	-3.7	76.4	-1.3	2559	4694
ОРИЕНТАЛСКИ ТЮТЮН							
изкупни цени		9.3	202.8	53.7	24.4		
производство	-10.8	-12.3	0.0	-7.0	-30.2	85	37
засадена (плододаваща) площ	-13.1	-29.7	2.4	-4.2	-23.6	674	317
ЗЕЛЕНЧУЦИ, КАРТОФИ И ДИНИ							
изкупни цени		84.8	100.0	12.7	57.4		
производство	0.1	-3.3	-3.5	-7.4	-29.3	2276	1406
засадена площ към 1.07	-1.6	-6.6	2.9	-2.7	-14.2	1676	1348
ПЛОДОВЕ							
изкупни цени		103.8	167.2	-18.2	28.1		
производство	-1.6	-7.4	-20.8	7.8	-41.2	1811	842
трайни насаждения - площ към 1.07	-1.5	0.8	-1.0	-4.8	-12.7	2973	2436

* Средногодишни за периода.

** Предварителни данни.

Производството на зърнени култури през 1992 г. намалява значително. Спад има и през 1993 г., въпреки увеличаването на засятата площ. През 1993 г. се засяха повече площи с пшеница в сравнение с предходната година, поради очакването за вдигане на забраната за износ, а засетите с царевица площи през 1992 г. са рекордно постижение за последните десетина години.

От техническите култури трудоемкото захарно цвекло се оказва неизгодно, поради което засетите площи намаляват прогресивно (през 1991 г. със 7% спрямо средното за 1986-1990 г., а през 1992 г. - с 55% спрямо

предходната). Производството на тютюн има икономическо и социално значение за страната, тъй като дава препитание на около 80 хил. семейства. Основните трудности тук произтичат от ограниченията в реализацията: неплатежоспособността на Русия, конкуренцията на чуждестранния внос и монополно ниските цени на „Булгартабак“.

Спадът в производството на зеленчуци и на повечето плодове се дължи основно на свиването на пазарите, а през 1993 г. сериозен фактор беше и продължителното лятно засушаване. Неизясненото положение с приватизацията на консервните предприятия оказва допълнително влияние. Разстройването на търговията с бившия Съветски съюз сви съществено търсенето и подбива цените.

Таблица 5

Брой на селскостопанските животни и производство на основни животински продукти

	Годишни темпове %					хил. броя (тона)	
	1986-90*	1990	1991	1992	1993	1986-90*	1993
ГОВЕДА							
изкупни цени-месо живо тегло		2.6	147.2	67.1	57.2		
брой към края на годината	-3.1	-7.5	-20.1	-26.4	-22.9	1594	750
КРАВИ							
брой към края на годината	-1.9	-1.3	-5.6	-15.0	-14.4	635	419
среден надой мляко от крава (л)	1.1	0.4	-11.9	-4.5	-3.5	3383	2810
СВИНЕ							
изкупни цени-месо живо тегло		17.5	193.6	60.3	55.6		
брой към края на годината	1.4	-3.3	-25.0	-14.7	-22.7	4144	2071
ОВЦЕ							
изкупни цени-месо живо тегло		25.2	94.6	52.2	49.3		
брой към края на годината	-4.0	-2.4	-15.6	-28.2	-21.8	8625	3763
ПТИЦИ							
изкупни цени-месо живо тегло		55.5	288.4	37.0	47.0		
брой към края на годината	-6.5	-23.0	-22.5	-8.5	-8.4	37460	18211
МЕСО**							
изкупни цени		40.2	188.2	59.0	51.9		
продукция на животновъдството	1.3	-3.5	-15.6	-7.1	-11.3	903	626
МЛЯКО***							
изкупни цени		47.0	135.0	57.3	82.6		
продукция на животновъдството	-0.6	-2.2	-15.9	-10.0	-16.6	2470	1506

* Средногодишни за периода.

** Месо в кланично тегло (вкл. месните субпродукти).

*** Продукцията е общо от всички видове мляко, в млн. литра.

Съкращаването на реалните доходи на населението след 1990 г. предизвика промени в структурата на потребяваните хранителни стоки. За периода 1990-1993 г. рязко намаля потреблението на месо (-13%), прясно мляко (-18%), кисело мляко (-54%), докато това на хляба и хлебните изделия намаля само с 8%.

Затрудненията в реализацията на готови за клане животни, които се задържаха у производителите и търговците поради намалялото търсене, се съчетаха с организационни и икономически фактори, при което съществуващият излишък на предлагане през 1991 г. беше изчерпан и от края на 1992 г. пазарната конюнктура се обърна. От 1990 г. започна авансово връщане на животните на частните стопани. Неподготвеността за отглеждането им и високите цени на фуражите, заедно с проблемите по реализацията на готовата продукция и ниските изкупни цени причиниха масово клане на животни. Високият лихвен процент и лошото финансово състояние на колективните ферми и държавните предприятия от системата на Министерство на земеделието, както и увеличеният износ на животни и месо през последните две години, допълват причините за наченките на дефицити на продукти на животновъдството и покачването на изкупните цени от края на 1992 г. и началото на 1993 г.

През последните няколко години се разви тенденция на намаляване на броя на животните, но най-интензивна тя е след 1990 г. Това е характерно за повечето видове селскостопански животни. Това особено се отнася за броя на говедата и овцете. Птиците намаляват по-рязко през 1989-1991 г., като през 1992 г. спадът е смекчен. Единствено при свинете намаляването на броя през последните две години е ново явление. Особено тревожно е намаляването на женските животни.

Очертаните неблагоприятни тенденции в броя на животните, подсилени от ситуацията в селското стопанство през последните три години, са в основата на непрекъснатия спад на производството на месо от 1990 г. насам.

Значителен е и спадът в производството на мляко - 16% за 1991 г., 10% за 1992 г. и 17% за 1993 г. Намаленото производство на мляко през 1991 г. се дължи в по-голямата си част на спада в средния надой на мляко от крава, а през 1992 г. - на намалелия брой крави.

Доходи

От 1980 г. насам, 1990 г. е единствената година, през която заплатите в селското стопанство са били по-високи от средната за страната.

През 1991 г. номиналните доходи (заплатите) на заетите в селското стопанство се увеличиха значително (132%). Сравнително повече нарасна средната заплата на заетите в промишлеността и общо за страната. През следващата година диференциалът между заплатите в промишлеността и селското стопанство се увеличи още повече, като първите изпреварваха, а вторите изоставаха от средното нарастване на заплатите в страната. Между 1990 и 1993 г. средната заплата в селското стопанство се увеличи 5 пъти, а тази в промишлеността и общо за страната - съответно 9 и 8 пъти. Заплатите в селското стопанство през 1992 и 1993 г. са 1.5 пъти по-ниски от тези в промишлеността. Съпоставянето на растежа на цените и на средната

заплата в двата сектора показва, че в промишлеността заплатите са били в по-голяма степен проинфлационен фактор. За последните две години растежът на заплатите в промишлеността изпреварва растежа на цените на производител с 67%, докато изкупните цени изостават от заплатите само с 3%.

В реално изражение (по цени от 1990 г.) средната заплата на заетия персонал в селското стопанство през 1991 г. се понижава с 47% в сравнение с предходната година. Покупателната ѝ способност продължава да намалява, като през 1993 г. тя е само 40% от равнището ѝ през 1990 г. Реалното понижаване на заплатите за 1990-1993 г. в национален мащаб е 33%, а за промишлеността - 26%.

Тази тенденция е в сила и за доходите, реализирани извън държавния сектор, които също се увеличиха чувствително през последните три години. Според домакинските бюджети, общите доходи от домашното стопанство на живеещите в селата през 1993 г. са 10.5 пъти по-високи в сравнение с 1990 г., докато тези на живеещите в градовете са нараснали 11.8 пъти. Както общите, така и само паричните доходи от личното стопанство на последните са се увеличавали сравнително по-бързо.

Паричните доходи са само част от общите доходи на живеещите в селата и сумата от паричните и натуралните доходи при тях е по-голяма от средното за останалите домакинства. Разликата между общите и парични доходи в селата произлиза основно от домашното стопанство. Въпреки че доходите от домашното стопанство нараснаха рязко през последните три години, частта на паричните в общите доходи от домашното стопанство е намаляла два пъти (от 33% през 1990 г. на 16% през 1993 г.). Това показва, че частният сектор в селското стопанство се развива през тези години в по-голяма степен към самозадоволяване, отколкото към комерсиализация. Възможно обяснение на този процес е рязкото увеличаване на спреда между изкупните цени и крайните цени на потребител. По-изгодно става задържането на част от произведената в личното стопанство селскостопанска продукция и преработването ѝ в домашни условия, отколкото реализацията на всички произведени количества и закупуването на необходимите хранителни стоки на значително по-високи цени.

Прегледът на домакинските бюджети показва, че селяните са допълвали текущите си доходи чрез изтегляне на спестявания в по-голяма степен, отколкото живеещите в града. През 1991 г. средно на лице нетните влогове (влогове минус изтеглени суми) в селото са 526 лв., а в града - 440 лв. През 1992 г. разликата е много по-рязка - съответно -332 лв. и -4 лв. Макар и на по-високи равнища, тази разлика се запазва и през 1993 г. (-817 лв. срещу -523 лв.)

Заклучение

През последните три години комбинацията от инфлация, рецесия и растящи лихвени проценти се отрази особено тежко върху селското стопанство. Цените, получавани от селскостопанските производители, растяха по-бавно от цените, плащани за производствени нужди и лично потребление. Докато първите бяха изкуствено задържани чрез контрол на цените на ос-

новните храни на дребно, чрез погранични мерки или в резултат от действащите териториални монополи, вторите бяха либерализирани или периодично коригирани на значително по-високи равнища. Това постави под реална заплаха производството, доходите и по-нататъшното развитие на селското стопанство.

Сегашната политика страда от липсата на анализ на нетните социални загуби или печалби от една или друга интервенция. Подобен анализ е затруднен от неясните разходи и приходи, съдържащи се в подобни интервенции. Вместо да се „дадат точните цени“ на селскостопанските производители - паритетните експортни/импортни цени, им се дават данъчни облекчения и кредитни субсидии, които не компенсират отрицателния ефект от промените в относителните цени. Докато през първата година това беше необходимо за овладяване на инфлацията, от това положение вече печелят много малко хора, а в недалечна перспектива ще губим всички. Доходите на селяните според наличната статистика са по-ниски от средните. В момента те са главният губещ от задържането на цените на селскостопанските стоки. Отрицателните ценови стимули имат много по-силно влияние за производството, отколкото облекченията и субсидиите. Основното средство за решаване на проблемите на селското стопанство е ускоряването на поземлената реформа и приватизацията. Докато несъвършената маркетингова система съществува, е необходима силна антимонополна политика и регулиране на държавните монополи. Тя ще помогне увеличаването на цените на основните селскостопански стоки да не бъде пренесено изцяло върху потребителите и ще стесни разликата между изкупните цени и цените на потребител. Нискодоходните групи ще се компенсират от социалното осигуряване. Така ще се избегнат дефицитите, ще се стабилизира производството в условията на преход към пазарно селско стопанство и ще се осигури снабдяването със стратегическите хранителни продукти. Ценовият контрол, който остана само за хранителните стоки и само върху част от веригата на тяхното производство и придвижване до потребителя, е ненужен при регулиране на държавните монополи. Премахването му ще окаже натиск за ускоряване на приватизацията и навлизането на частния сектор в отраслите и дейностите, обслужващи селското стопанство, а в перспектива това ще стабилизира цените на хранителните стоки.

При определянето на характера на селскостопанската политика и избора между временни интервенции в определени случаи (*discretionary policy*) и постоянна държавна намеса (*mandatory policy*), прилагана в страните от ОИСР, страната ни трябва да отчита съществуващите дадености и тенденции. Такива са бюджетните ограничения на страната и неблагоприятният краен ефект от поддържането на високите цени на селскостопански стоки чрез програмите за подпомагане на селското стопанство в развитите страни. Интегрирането на страната в световната икономика ще бъде побезболезнено при съобразяване с развитието на селскостопанската политика във водещите страни и с процеса на либерализиране на световната търговия.

Присъединяването към ЕО би означавало приемане и прилагане на Общата селскостопанска политика на общността. В сегашния преходен пе-

риод фермерите от Общността се компенсират за по-ниските цени с преки плащания. Тази помощ едва ли ще бъде предоставена на новите членове [Tracy, 1993]. Съобразяване с развитието в САЩ е необходимо поради водещата роля, която те имат в търговските преговори.¹²

Всичко това означава, че минималните изкупни цени на стратегическите селскостопански стоки са все още неизбежни в преходния период наред с монополните структури, несъвършенствата в пазарната среда и нестабилните производствени структури. При тяхното определяне е нужна предпазливост, за да не се премине границата между временно средство за сигурност и стабилност и разстройващи пазара интервенции. Минималните изкупни цени не трябва да превишават международните равнища (които могат да бъдат установени като средна от предходните три години за съответния продукт), но и не следва да падат под 90% от тях. Същевременно за изпреварващото поскъпване на вътрешните производствени разходи спрямо цените на селскостопанската продукция и в случаи на суша и на неочаквани дефицити, производителите могат да бъдат компенсирани с преки плащания. Така ще се предотврати разстройването на функциите на вътрешния пазар и изкуствено предизвиканото свръхпредлагане, пораждащо лавинообразно растящи държавни разходи за ограничаване на производството и стимулиране на износа. Компенсационните плащания трябва постепенно да се доставят само като част от програмите за социално осигуряване. Държавната помощ във всички случаи е необходимо да бъде точно прицелена в реално потърпевшите производители и райони, което не може да се постигне с общи национални програми.

В областта на структурната политика ще бъдат необходими мерки за насърчаване на едрото и ефективно земеделие и преодоляване на фрагментацията на стопанствата в резултат от поземлената реформа. Това особено засяга производството на зърнени и технически култури. В областта на регионалната политика и задържането на населението в селските райони - най-вече в планинските и полупланински райони - от значение може да бъде помощта на държавата за диверсификация на селскостопанската дейност, за развитието на туризма и др.

Бележки

- 1 Земята за лично ползване се дава до ограничен малък размер, без фактическо право на собственост върху нея, а само върху произведената продукция. Всяка година този парцел може да има различно местоположение.
- 2 През ноември 1990 г. бяха прекратени и стопанските обединения в селското стопанство и от поделенията им бяха формирани държавни фирми и еднолични търговски дружества с държавно имущество. Тези фирми от системата на Министерството на земеделието са 452 и са групирани в 13 подотрасъла: агроплацентна дейност; агрохимическо обслужване; говедовъдство и овцевъдство; държавни екарисажи; механизация; мелнична промишленост; оранжерийно, зеленчуко- и цветопроизводство; птицевъдство; свиневъдство; семена и посадъчен материал; селскостопанско строителство; сладководно рибовъдство; фуражна промишленост.
- 3 Законът за земята признава кооперации само на реални собственици на земята, въпреки че до окончателното връщане на земята върху временно предоставените парцели са изградени и групи за съвместна обработка на земята.

- 4 Това ограничение за ценовия растеж на по принцип свободните стокови цени просъществува от март 1991 г. до началото на 1992 г., след което и то отпадна и нарастването на свободно формираните цени е без ограничения.
- 5 По предварителни данни за осемте месеца на 1993 г.
- 6 Външната търговия се регулираше и с решения и други, по-ниски по ранг нормативни актове, в някои случаи противоположни на основния документ (износ на зърно).
- 7 Информацията за кредитния остатък е от банковата статистика, а за активите на отрасъла от Министерство на земеделието.
- 8 Източник: Министерство на земеделието.
- 9 Източник: Министерство на земеделието - август 1993 г.
- 10 В §14 на преходните и заключителните разпоредби на Закона за собствеността и ползването на земеделските земи е уредено, че задълженията на тези организации към банките с държавно участие, възникнали до 31.12.1992 г. се преобразуват в държавен дълг.
- 11 Показателят еквивалент на субсидиране на производителя е изчислен по следната формула:

$$PSE = Q * (P - P_w) + DP - L + OS - FA,$$
 където
 Q е количеството произведена продукция от всички категории стопанства;
 P - вътрешните цени на производител (средни изкупни цени, плащани от държавните изкупвателни организации);
 P_w - международната цена, изразена в национална валута (средна цена на единица продукция (average unit value) по износа или вноса, в зависимост от това дали страната е била нетен износител/вносител на съответния продукт; средната експортна цена е коригирана с цел съответствие с вътрешната цена, включваща разходите само до вратата на фермата);
 DP - директните плащания;
 L - специфичните данъци и такси за селскостопанските производители;
 OS - косвеното подпомагане (other subsidies) - тези разходи са разпределени по продукти въз основа на относителния им дял в общата стойност на произведената селскостопанска продукция или в стойността на субсидираните продукти;
 FA - подкрепата на пазарните цени на фуражно зърно, използвано за изхранване на животните. Разликата между вътрешната и външната цена на единица продукция (пшеница, царевица и ечемик) е умножена по количествата от съответния вид фуражно зърно, необходими за производството на 1 тон месо. Получената подкрепа за 1 тон месо е умножена по количествата произведена продукция за съответния вид месо.
- 12 Характерно за ЕИО е поддържането на високи вътрешни цени чрез променливи импортни такси, изравняващи импортните цени с вътрешните и експортни субсидии за износ при по-ниски спрямо вътрешните цени. В САЩ за основните култури, вътрешните пазарни цени са ниски, но доходите на фермерите се поддържат чрез т.н. „deficiency payments“. Поради това САЩ могат да изнасят на цени, по-ниски от тези в ЕИО, а допълнителните експортни програми подсилват още повече конкурентноспособността на американския експорт.

Литература

- Национален статистически институт. Външна търговия на Република България. Статистически данни 1980 - 1991. С., 1992.
- OECD, *Agricultural Policies, Markets and Trade: Monitoring and Outlook* (Paris: 1992).
- OECD, *National Policies and Agricultural Trade: Study on the EEC* (Paris: 1987).
- OECD, *Review of Agricultural Policies: Hungary* (Paris: 1994).
- OECD, *Up-dating of PSE/CSE Analysis Country Note on the EEC* (Paris: 1989).
- Tracy, M., *Food and Agriculture in a Market Economy: An Introduction to Theory, Practice and Policy* (La Hutte: APS, 1993).

Източници

- Графика 1, 2 и 5 - НСИ
Графика 3 - НСИ и изчисления на автора
Графика 4 - НСИ, БНБ и изчисления на автора
- Таблица 1 - МФ
Таблица 2 и 3 - МФ, НСИ, МЗ и изчисления на автора
Таблица 4 и 5 - НСИ

ДЪЛГИ ВЪЛНИ, ЦИКЛИЧНИ ИНДИКАТОРИ И БАРОМЕТРИ В БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

Евелина РАДЕВА и Валентин ЧАВДАРОВ

Идентификация на дългите цикли в българската икономика

Изследванията на икономическия цикъл в България имат непродължителна история. През предвоенния период те са представени единствено от изключителната монография на А. Христофоров за развитието на конюнктурния цикъл 1934-1939 г. [Христофоров, 1939]. След войната анализът на този проблем беше задълго идеологически обречен. Едва в края на 70-те и през 80-те години се появиха първите емпирични и теоретични изследвания върху макроикономическите колебания в България в условията на централизирана икономика [Аврамов, 1985, 1989; Антонов, 1987, 1989; Димитров, 1980, 1985, 1992; Костов, 1987].

В условията на преход възникват нови концептуални проблеми, свързани с „изчезването“ на цикъла. Характерът на кризата, която българската икономика преживява в момента, не се вмества в рамките на конюнктурния цикъл. Единственото възможно решение е смяна на мащаба чрез разширяване на времевия диапазон, което ни пренася в областта на дългите цикли. В условията на преход поведението на икономическите агенти все още не поражда ясно оформен цикличен механизъм. Икономиките на прехода са в състояние на „поведенчески вакуум“, когато старите стандарти на поведение не са изчезнали, а новите не са установени [Аврамов, 1990].

Циклите могат да се класифицират в различни групи в зависимост от тяхната продължителност: 40-60 години или т.нар. цикли на Кондратиев - дълги вълни; средносрочни цикли - между 7 и 11 години и краткосрочни цикли - с продължителност от 3 до 5 години. Класическият цикличен анализ обединява последните две групи, като разглежда колебанията с продължителност по-голяма от 15 месеца и по-малка от 12 години. Според класическата дефиниция на икономическите цикли на А. Бърнс и У. Митчел от 1946 г., те са определени като колебания, които се наблюдават в цялостната икономическа активност на обществото. Всеки цикъл се състои от експанзия, която обхваща преобладаващата част от икономическите дейности, последвана от рецесия и отново оживление, което прераста в експанзия през следващата фаза. Тази последователност е повтаряща се, но не периодична. По продължителност икономическите цикли варират от над 1 година до 10-12 години [Burns and Mitchell, 1946, p. 3].

Опитите за идентифициране на дълги цикли в икономиката се натъкват на следните проблеми:

1. Независимо от над 100-годишната история на Националния статистически институт, българската икономика не разполага с достатъчно дълги динамични редове. Съществуващите такива са несъпоставими по методика на изчисление, обхват или съдържание.

2. Наличието на дълги редове е необходимо, но не и достатъчно условие. Редовете трябва да бъдат и пълни, т.е. непрекъснати във времето. Това второ условие е още по-трудно изпълнимо.

3. Липсват надеждни дефлатори, които да позволят сравняването на данните за по-дълги периоди. Затова дълги цикли могат да се идентифицират предимно в редове за натурални показатели.

4. На практика са неприложими редица от стандартните методи за цикличен анализ. Липсата на достатъчно дълги динамични редове обуславя невъзможността за пълноценно изолиране на тренд или осъществяването на други преобразувания.

5. Ограничените възможности за анализ не позволяват да се търсят дълбоките причини на цикличните колебания. Трябва да се има предвид обаче, че и икономическото развитие на България не е изолирано. Българската икономика е била винаги тясно свързана със световната. По различни канали „световният цикъл“ се пренася върху останалите страни. Това е т.нар. „отразен цикъл“, свързан с колебания, генерирани от смущения в световното стопанство [Аврамов, 1990]. Силата на това въздействие е различна според степента на свързаност на конкретната страна с определена държава или групировка. При всички случаи обаче, периодичността в икономическото развитие на страни от мащаба на България отразява основните черти на световния цикъл.

Установяването на „Кондратиева вълна“ за България би конкретизирало предполагаемата връзка между нашето икономическото развитие и световното. По своята същност дългите вълни - доколкото съществуват - са глобален феномен.

Тук възприемаме гледната точка на „циклите на растежа“ (growth cycles): както дългосрочните, така и краткосрочните колебания се разглеждат като отклонения от състоянието на равновесие, което се апроксимира от тенденцията на развитие. Това е традиционен подход при изолиране на цикъла. В логиката на growth cycles абсолютното отклонение на показателите не е задължително условие за наличието на криза.

За анализ на дългите цикли е най-подходяща схемата на двуфазен цикъл, т.е. разграничаване единствено на подем и спад. (Фазите на оживление и депресия се пренебрегват.) Завършен цикъл се описва от „пик-спад-пик“ или „спад-пик-спад“.

Дълги вълни в динамиката на националния доход

Първият ред, върху който е проверена хипотезата за дълги вълни са данните за националния доход (НД) от 1924 до 1991 г.¹ Установено е наличието на добре изразена вълна с максимум през 1939 г.² и 1980 г. и минимум през 1963 г. Продължителността на първата фаза е 24 години, а на втората - 17 години. Общата продължителност на вълната е 41 години. Двете фази са несиметрични, което потвърждава правилото, че състоянието на криза и депресия е по-продължително от оживлението и следващия го подем. В рамките на вълната има две равновесни точки - през 1948 и 1972 г.

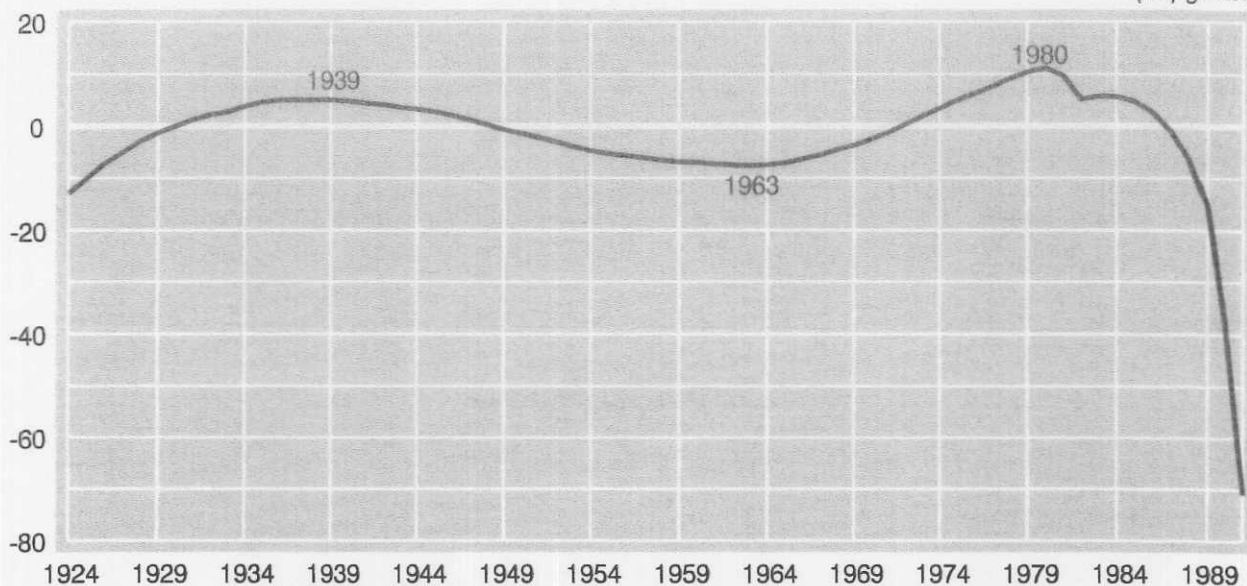
Един от най-спорните периоди в датирането на дългите вълни е този от 1914 до 1929 г. Не е общоприето дали той следва да се отнесе към предишния подем 1903-1913 г. или към следващата го депресия от 1929-1938 г. Тази нееднозначност може да обясни непълното съвпадение между вълната в българската икономика и тази в световната. „Българската“ вълна се вмес-

тва между възходящата и низходяща фаза на четвъртата дълга вълна на световния цикъл.³

Графика 1

Дълги вълни в динамиката на националния доход*

(млрд. лв.)

* По ординатната ос са отчетени отклоненията от тренда. (Трендът се описва с уравнение на парабола от втора степен.)

Ако се екстраполира назад получената вълна, предходната повратна точка би била през 1920-1922 г. Низходящата фаза потвърждава известното правило за синхронност с дълбоки аграрни кризи. Цикличната динамика на селското стопанство през 1924-1991 г. отразява такова съвпадение в периода 1938-1957 г., който съвпада с низходящата фаза на дългата вълна на националния доход.

Дългите вълни на националния доход (НД) като „еталонен цикъл“

Идентифицираната дълга вълна на НД може да се съпоставя с други динамични редове, при което тя изпълнява функциите на „еталонен цикъл“. Разгледани са динамиката на заетите в националната икономика от 1948 до 1992 г.; производството на електроенергия 1948-1992 г. (в млн. квтч); превозените товари от различните видове транспорт от 1952 до 1992 г. (в т/км); производството на стомана през 1948-1992 г. (в хил. т).

В три от редовете връхната точка съвпада с тази за НД (изключение прави само редът за заетите). В „долната“ повратна точка коефициентът на средно квадратично отклонение е само 0.2% или около 3 години. От раз-

глежданите редове единствено производството на стомана има „изпреварващи“ свойства спрямо най-ниската точка. Останалите редове „изостават“. По отношение на връхната точка редовете имат „съвпадаща“ динамика спрямо „еталонния цикъл“ на националния доход.

Таблица 1

Повратни точки

	Спад	Пик
НД	1963	1980
Заети лица	1963	1981
Електрическа енергия	1965	1980
Стомана	1961	1980
Превозени товари	1966	1980

Таблица 2

Точки на равновесие

	1948	1972	1986
НД	1948	1972	1986
Заети лица	1954	1971	1986
Електрическа енергия	1954	1972	1987
Стомана	1954	1970	1986
Превозени товари	1957	1971	1986

При изолиране на дълг цикъл за средния добив на пшеница (кг/дка) през 1924-1991 г. се идентифицира един завършен цикъл и първата фаза на следващия. Установените повратни точки не съвпадат с тези за националния доход. Причината е в това, че редът за добивите зависи силно от природните условия и пиковите съвпадат с годините на най-богати реколти. (Пиковите са през 1930 и 1973 г., а минимумите - през 1949 и 1988 г.) Интервалът от пик до пик е 43 години, докато от спад до спад е 39 години.

Сходни резултати се получават и при разглеждането на данните за добив на каменни въглища (в хил. тона; графика 3). Това е най-дългият ред от годишни данни, с който разполагаме - от 1896 до 1992 г. При него се откроява само един цикъл с връх през 1909 г., спад през 1946 г. и нов връх през 1968 г. Целият цикъл има продължителност 59 години, като фазата на спада продължава 35 години, а фазата на подема - 24 години. Той напълно се вписва в третата Кондратиева вълна.

Експериментите с годишни данни (от 1952 до 1992 г.) за инвестициите, средната реална заплата, индекса на цените на дребно и вноса/износа не дадоха резултат. В посочените редове се наблюдават само отделни фази от цикъла, които не са ярко изразени, вероятно поради недостатъчната дължина на редовете.

Едно от влиятелните „обяснения“ за дългите вълни е свързано с динамиката на иновациите [Schumpeter, 1939].⁴ В редица теоретични модели те са началният импулс, който задвижва един дифузионен процес.

Графика 2

Дълги вълни в средния добив на пшеница*

(кг от декар)

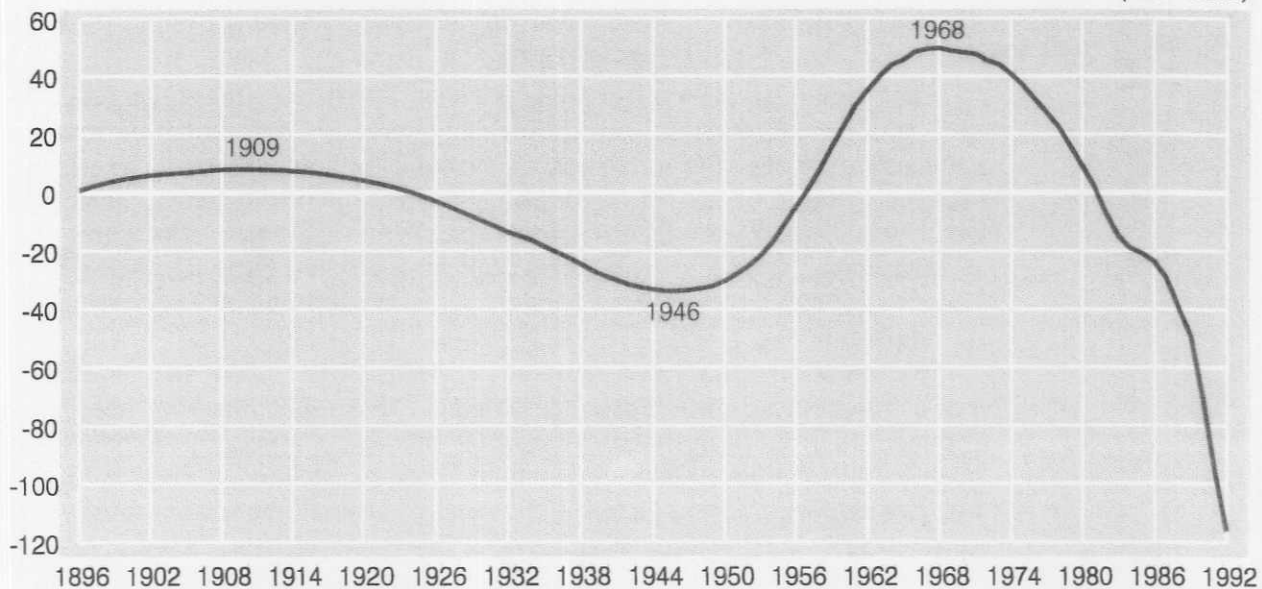

* По ординатната ос са отчетени отклоненията от тренда. (Трендът се описва с уравнение на парабола от втора степен.)

Графика 3

Дълги вълни в добива на въглища*

(хил. тона)

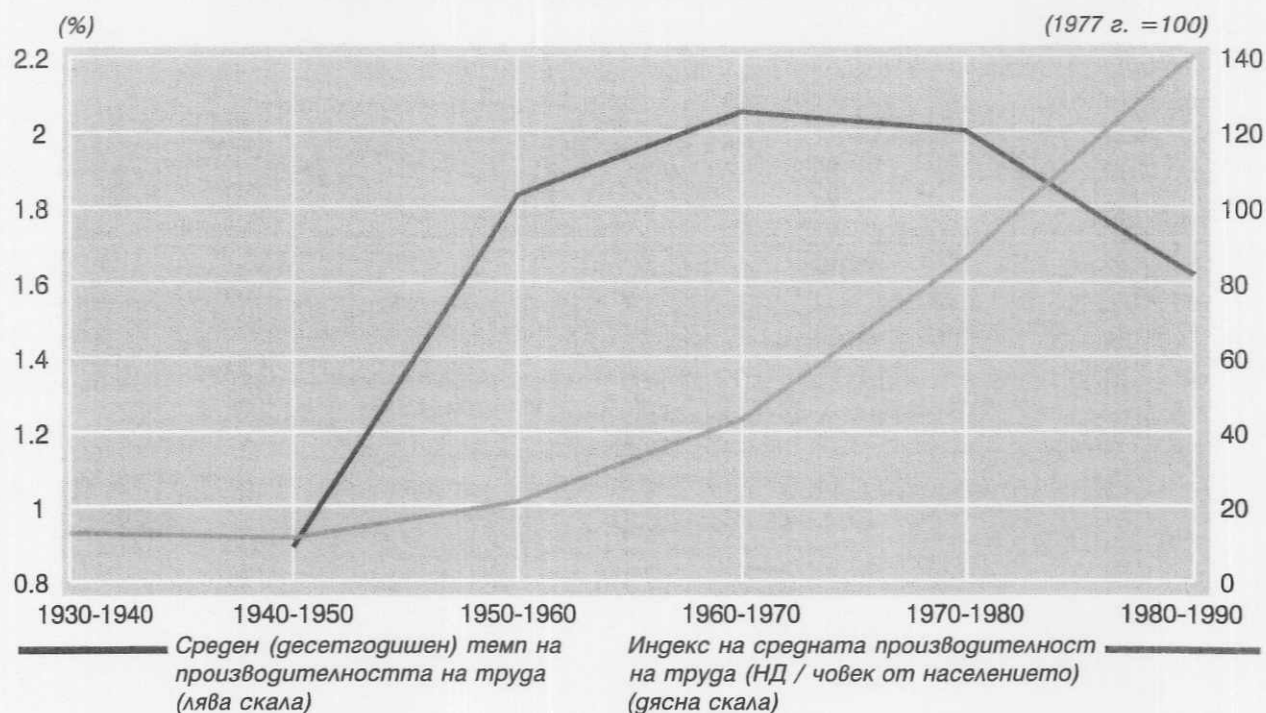

* По ординатната ос са отчетени отклоненията от тренда. (Трендът се описва с уравнение на парабола от втора степен.)

Производителността на труда може да се използва като показател на инвестиционните вълни в българската икономика и следователно като отражение на „привнесените“ иновационни импулси. Производителността е изчислена като национален доход на глава от населението, а средногодишният прираст е получен с помощта на средни индекси за десетилетие⁵ (графика 4). Максимумът е достигнат през 60-те и 70-те години.

Графика 4

Динамика на производителността на труда

Разгледана детайлно, цикличната вълна на НД идентифицира кризисните точки и подемите за българската икономика.⁶ Данните потвърждават хипотезата за зависимост между дългите вълни и характера на икономическите цикли с по-кратка периодичност. Така при низходящата вълна се открояват 4 кризи и 3 подема, което определя и характера на вълната. Във възходящата вълна е трудно да се определи точният брой на подемите и кризите поради смекчения им характер, но се очертава обща постъпателна тенденция.

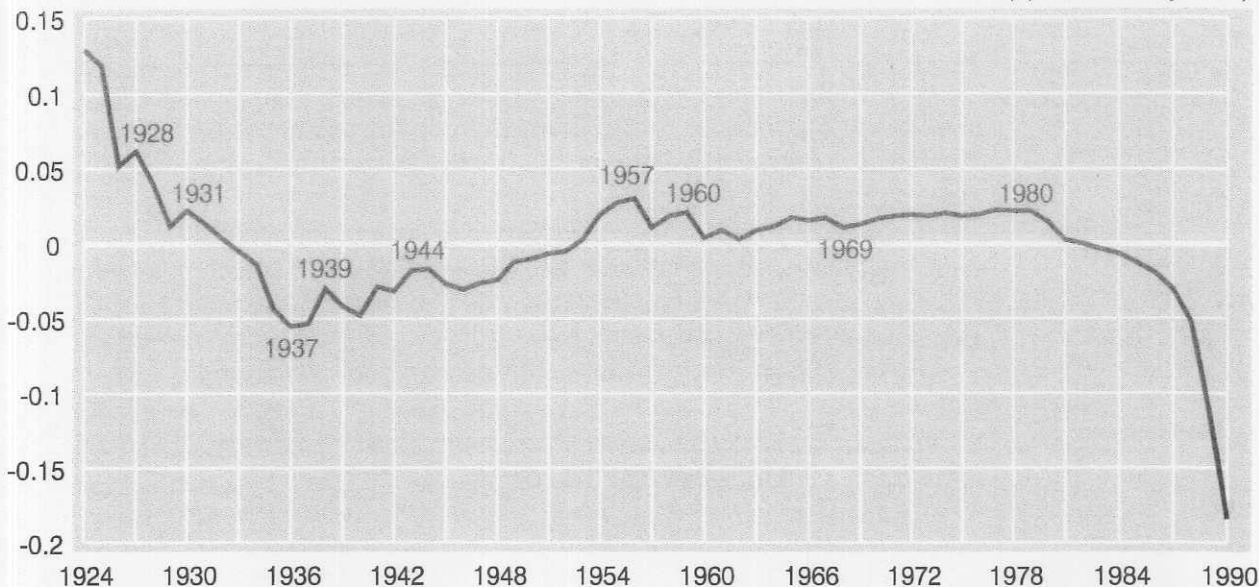
Показани са кризите от 1931-1934 г., 1937-1938 г., 1960-1962 г., 1968 г., както и подемите през 1937 г., 1950-1953 г., 1955-1957 г. (графика 5). Тази хронология отчасти съвпада със световните кризи и подеми. Депресията през 1929-1933 г. не е ясно изразена, поради факта, че през 1930 и 1931 г. има две поредни богати реколти, а селското стопанство е давало приблизително 60% от националния доход през този период. При следващата световна криза от 1937-1938 г. обвързаността на България с Германия предотвратява по-дълбокия спад на икономиката [Христофоров, 1939]. А. Христофоров анализира развитието на конюнктурния цикъл в България, като

показва, че периодът 1919-1925 г. се характеризира с оживление; 1926-1929 г. е период на стопански подем; 1930-1934 г. на депресия и 1934-1938 г. на подем. Първите признаци за влошаване на конюнктурата се наблюдават след 1939 г.

Графика 5

Цикли в динамиката на националния доход*

(процентни пункта)

* По оргинатната ос са отчетени отклоненията от трендовия темп.

По аналогичен начин могат да се открият краткосрочни цикли в динамиката на броя на заетите, производството на електроенергия, стомана и превозени товари. Получените резултати са следните:

Таблица 3

Повратни точки

Заети лица		Производство на				Превозени товари	
Пик	Спад	Ел. енергия		Стомана		Пик	Спад
		Пик	Спад	Пик	Спад		
1950	1953	1950	1953	1951	1957		1957
1958	1962	1958	1965	1962	1966	1960	1967
1967	1970	1968	1970	1970	1977	1972	1977
1981	1984	1973	1977	1987		1989	
1986		1986					

Периодичността на цикличните колебания в НД в рамките на 3-4 години се потвърждава и от направения спектрален анализ. Спектърът е оценен в

27 точки, като е използван корелационния прозорец на Тюки-Хенинг с цел стабилизиране на реда и придаване на по-големи тегла на ниските честоти, които са съществени за анализа. Спектралният анализ показва, че максималната дисперсия се концентрира в диапазона между 3 и 5 години, като горната стойност попада извън доверителните граници (при 95% доверително равнище).

Тези резултати са потвърдени и от други автори. А. Христофоров отбелязва наличието на завършен конюнктурен цикъл за периода 1926-1934 г. и първа фаза на следващия (1934-1938 г.). Продължителността на всяка фаза на цикъла е приблизително 4 години.

С помощта на спектрален анализ А. Димитров показва съществуването на 4-годишни цикли в НД и външнотърговското салдо [Димитров, 1992].

В. Антонов констатира, че спектърът на производителността на труда във всички отрасли на преработващата промишленост се отличава с ясно изразен максимум в честотния диапазон, съответстващ на период от 4 години [Антонов, 1987, 1989].

На основата на механичното екстраполиране на резултатите може да се предположи, че в краткосрочен план (на фона на съществуващите 3-4-годишни цикли) българската икономика е в края на фазата на спада. Вероятно е през първата половина на 1994 г. да настъпи повратната точка.

В дългосрочен план българското стопанство се намира в средата на втората дълга вълна, започнала преди 12 години. Съдейки по отворения, интегриран характер на икономиките днес, може да се твърди, че низходящата фаза ще продължи още 7-8 години.

Идентификация на конюнктурните цикли - индикаторен подход

Идеологията на Националното бюро за икономически изследвания (NBER) за цикличен анализ се изразява в обособяването на показатели с изпреварваща, закъсняваща или синхронна динамика спрямо „еталонния цикъл“. Като правило ролята на еталон играе индексът на промишлена продукция или брутният вътрешен продукт.

Типични изпреварващи показатели за САЩ са паричната маса, цените на едро, просрочените кредити, цените на акциите и др. Лагови (изоставащи) показатели са индексът на потребителските цени, разходите на труд за единица продукция, лихвеният процент и др.

Принадлежността на изброените показатели към трите групи е обаче специфична за всяка страна, тъй като те реагират по различен начин в зависимост от конкретните икономически условия. Предварително се определят критерии, по които се извършва подбора на показателите. Някои от тях са: икономическа значимост по отношение на цикъла, отсъствие на чести ревизии, непрекъснатост на редовете, съпоставимост с минали периоди, бързина на публикуване на информацията и др. Целта на това групиране е да се открият възможно най-рано повратните точки на цикъла и евентуалната му продължителност.

Целта на този раздел е да се приложи стандартната методология за анализ и идентификация на циклични показатели върху икономическата информация за България. Емпиричната проверка има чисто експериментален характер и цели преди всичко да се провери „техническата“ възможност за стриктно прилагане на общоприети методи към някои динамични редове за българската икономика.

Необходимо условие за анализа е наличието на достатъчно дълги динамични редове. Затова са избрани такива показатели, които да отговарят на това изискване, а именно: производство на електроенергия (в млн. квтч), стокооборот (в млн. лв.) и производство на стомана (в хил. тона). Данните са месечни за периода януари 1980 г. - юли 1993 г.

Обработката на посочените показатели е направена чрез апарата, прилаган от страните на ОИСП [Nilsson, 1992].

Основните стъпки на процедурата са следните:

1. Отстраняване на сезонността.
2. Избор на начални повратни точки. Ако е необходимо, се работи с отклоненията от тренда.
3. От избраните повратни точки се оценява фазовия тренд и отклоненията от него.
4. Окончателен избор на повратни точки.

Процедура А - избор на повратни точки (ПТ)

Процедурата за избор на повратни точки включва следните конкретни стъпки:

1. Отстраняване на екстремалните наблюдения. Това са всички наблюдения, чиито отношения към 15-месечните плъзгащи се средни (ПС) на Спенсър (сезонно неизгладени) са над определена граница. Критерият е 3.5 пъти стандартната грешка на тези отношения. При наличие на екстремални наблюдения в кривата на Спенсър, те се заместват. Обикновено заместването се извършва върху оригиналните данни чрез осредняване.

2. Изглаждане с 12-месечни ПС.

3. Изглаждане с 15-месечни ПС на Спенсър с цел придаване на положителни тегла в средата на реда.

4. Изглаждане с толкова на брой месечни ПС, колкото изисква показателят „месеци, необходими за циклична доминантност“ (МЦД) [Business Condition Digest, 1988].

МЦД се изчислява по следния начин. Работи се с абсолютното значение на месечните темпове на изменение на цикличния и случайния елемент и се използва различен интервал - 1, 2 или повече месеца. Обикновено се работи до интервал 6.

МЦД показва минимума месеци, при които цикличният елемент доминира над случайния, т.е. най-кратката продължителност на евентуален цикъл.

МЦД се намира за всеки интервал, като цикличният и случайният елемент се осредняват поотделно. Първият интервал, в който отношението на случайния към цикличния елемент е по-малко от единица, показва броя на МЦД.

5. След изглаждането с 12-месечните ПС се откриват повратните точки, като се следи всеки цикъл да има продължителност най-малко 15 месеца и не повече от 12 години. Пикове (спадове) 6 месеца в началото или края на реда се пренебрегват. Повратните точки се идентифицират по следния критерий: всеки месец, за който стойността е по-висока или по-ниска от стойността на 5 поредни месеца от всяка страна, е потенциална повратна точка.

6. След установяване на пиковете и спадовете в 12-месечните ПС се намират кореспондиращите точки в кривата на Спенсър, като се следи за спазването на посочените по-горе условия. Разликата в повратните точки на двете криви се допуска да бъде +/- 5 месеца.

7. Аналогична е процедурата и за МЦД. Разликата в повратните точки на 12 месеца ПС и МЦД се допуска да бъде +/- 5 месеца.

8. Аналогична е процедурата и за сезонно изгладената крива. Разликата в повратните точки на двете сравнявани криви се допуска да бъде +/- 4 месеца или броят на МЦД. Това са първоначалните повратни точки.

Процедура Б - определяне на тренда

Процедурата се прилага върху първоначално избраните повратни точки.

1. Изчислява се 75-месечна ПС върху сезонно-изгладените стойности.

2. Намират се отклоненията от тренда и се избират повратни точки. За тях се прилага процедура А.

3. След идентификацията на ПТ всеки цикъл се разделя на 9 фази. Откриват се фазовите средни, които се изглаждат с 3-месечна ПС.

4. Получената крива представлява приближение на тренд. Тя се изглажда с 12-месечна ПС и се определят ПТ, следвайки процедура А.

Изолираните повратни точки са окончателни.

Целта на тази итеративна процедура е доближаване на откритите повратни точки до оригиналните данни.

Повратни точки в цикъла на производството на електроенергия

За показателя производство на електроенергия МЦД не беше намерен. До интервал от 6 месеца се наблюдава пълно доминиране на случайния спрямо цикличния елемент. Средните стойности на трите основни елемента (цикличен, случаен и сезонен) са 1.06, 3.36, и 3.62.

Втората по значение характеристика при определяне на цикличните свойства на показателите е средният брой на последователни месечни изменения в една посока (СПИ), които се изчисляват поотделно за трите главни елемента. От гледна точка на цикъла, тази характеристика, както и МЦД, е особено важна, тъй като показва дали избраните показатели имат еднаква степен на гладкост, което от своя страна е определящ критерий при избора на показатели за циклична динамика. Наред с това за чисто случайни динамични редове с повече от 120 наблюдения, характеристиката СПИ се намира в интервала 1.36 - 1.75 при 95% вероятност. Така тази характеристика дава проверка на хипотезата за „бял шум“ на остатъците.

За производството на електроенергия СПИ са следните: за цикличния елемент 6.41 месеца; за случайния 1.56 месеца; за сезонния 1.70 месеца.

Като правило ред, в който доминира цикличният над случайния елемент, може да се използва като показател за циклична динамика. Трябва да се има предвид обаче, че другото условие, което служи като критерий при избора на циклични показатели (МЦД) не потвърждава напълно цикличния характер на реда.⁷ Следвайки описаната методология (чрез процедура А) могат да се идентифицират първоначалните повратни точки. Те са следните.

Продължителността на низходящите фази е 20 и 48 месеца, а на възходящата - 31 месеца. Времетраенето от пик до пик е 51 месеца, а от спад до спад - 58 месеца. Вторият пик през 1988 г. е бил с 2.9% по-висок в сравнение с предходния. Равнището на спада през 1992 г. е било с 26.4% по-ниско от това през 1986 г., което говори за силно изразена депресия. Съществуващият цикъл, разгледан от пик до пик, е продължил приблизително 4 години, докато времетраенето от спад до спад е 6 години и половина.

При интерпретацията на цикъла от спад до спад обаче, трябва да се подходи предпазливо, тъй като идентифицираната най-ниска повратна точка през 1992 г. се намира в края на изследвания ред. От статистическа гледна точка това предполага изместеност на оценката, която се преодолява с удължаване на динамичния ред. Практиката в подобни случаи е след определен период (когато дължината на реда позволява това) да се ревизира първоначално установената повратна точка.

Както беше споменато, за идентификация на повратните точки може да се използват отклоненията от тренда вместо оригиналните данни. При прилагането на процедура А върху отклоненията от тренда се установиха отново посочените вече повратни точки. При прилагане на спектралния анализ върху отклоненията от тренда се открояват вълни при честоти, съответстващи на 54 и 30 месеца.

Ограниченият брой повратни точки не позволява да се пристъпи към откриване на тренда и към определяне на фазите и техните средни (процедура Б). Ако се пренебрегне обаче едно от изискванията на процедура Б, може да се премине към намиране на фазите. Тази стъпка отново има експериментален характер. Показани са изгладените стойности на фазовите средни. Преди това е направено изравняване на дължината на фазите с броя на оригиналните наблюдения (стъпката е осъществена чрез интерполация с отворен кубичен сплайн).

Таблица 4

Повратни точки

Пик	Спад
08. 1984 г.	04. 1986 г.
11. 1988 г.	10. 1992 г.

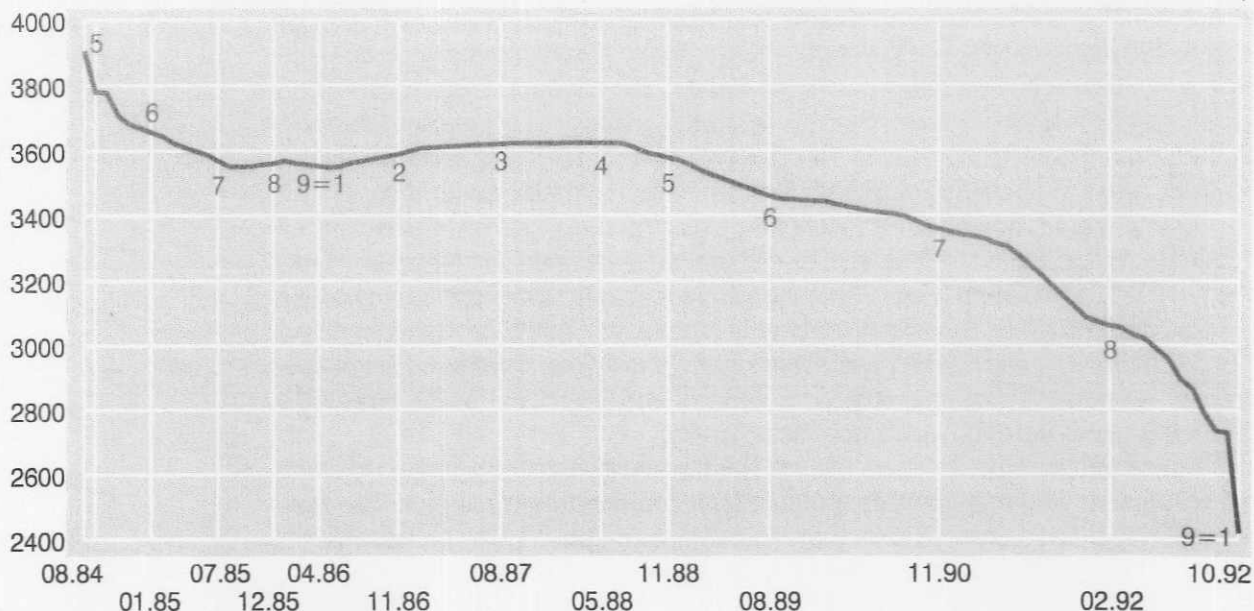
Средните месечни темпове на изменение във всяка фаза на двата спада показват отрицателни стойности. За фазата на подема средните месечни темпове показват положителни (или близки до нулата) стойности. Тези характеристики са особено важни, тъй като потвърждават процикличния

характер на изследвания показател. За първия спад средната продължителност на фазите е приблизително 6 месеца, докато за втория тя е 15 месеца. Този факт показва по-дълбокия и продължителен характер на втория спад (от ноември 1988 г. до октомври 1992 г.). Продължителността на фазите на подема е около 9 месеца.

Графика 6

Фазов тренд*

(млн. квтч)

* 1 - 4 - фази на подема; 5 - 9 - фази на спада.

Повратни точки в цикъла на стокооборота на дребно

Данните за стокооборота на дребно включват продажбите на стоки за населението от държавния сектор, а от януари 1991 г. - и информация за частния сектор. Данните са в постоянни цени (1985 г. = 100). За периода декември 1989 г. - февруари 1991 г. бяха открити няколко екстремални стойности, които преминават 3.5-сигмалната граница. За тях беше приложена итеративно процедура за отстраняване.

МЦД отново показва пълно доминиране на случайния елемент над цикличния. Средните характеристики на основните елементи (цикличен, случаен и сезонен) са 3.36, 4.62 и 5.23. СПИ за трите елемента са: цикличен - 6.73 месеца, случаен - 1.61 месеца и сезонен - 1.72 месеца. Най-голям дял за промяна в месечната динамика на реда има цикличният елемент, но неговото поведение не се доказва от МЦД. Тъй като за двата изследвани показателя се получи сходен резултат, обяснението може да се търси в нееднаквата гладкост на двата показателя. Тя не позволява проявяването на цикличния елемент да стане до интервал 6 месеца, а при по-дълъг период (например над 1 година). Фактът, че при анализа на данните за производството на електроенергия и стокооборота случайният елемент взима

превес над цикличния (до интервал от 6 месеца), говори, че посочените показатели не могат да се използват като надеждни показатели за циклична динамика. Това обаче съвсем не омаловажава разкритите цикли в тях.

Осъществената проверка за избор на повратни точки на стокооборота на дребно показва наличие на пик през март 1989 г. и спад през септември 1990 г. Липсата на специална програма за идентификация на повратни точки не позволи да се открият други пикове и спадове. Низходящата фаза е продължила само 18 месеца.

Повратни точки в цикъла на производството на стомана

Данните за производството на стомана представляват интерес, доколкото в тях показателят за МЦД дава положителен резултат. След интервал 4 месеца цикличният елемент доминира над случайния. Средните стойности на главните елементи са: цикличен 1.48; случаен 5.46; сезонен 5.70 и плъзгаща се средна, равна на интервала на МЦД 1.72. СПИ е както следва: за цикличния елемент 5.95 месеца; за 4-месечната плъзгаща се средна 4.41 месеца; за случайния 1.57 месеца и за сезонния 1.68 месеца. Проверката за избор на повратни точки показва единствен връх през януари 1988 г. и два спада през февруари 1986 г. и ноември 1991 г., като възходящата фаза е продължила 23 месеца, а низходящата - 47. Общата продължителност на цикъла е 5 години и 9 месеца.

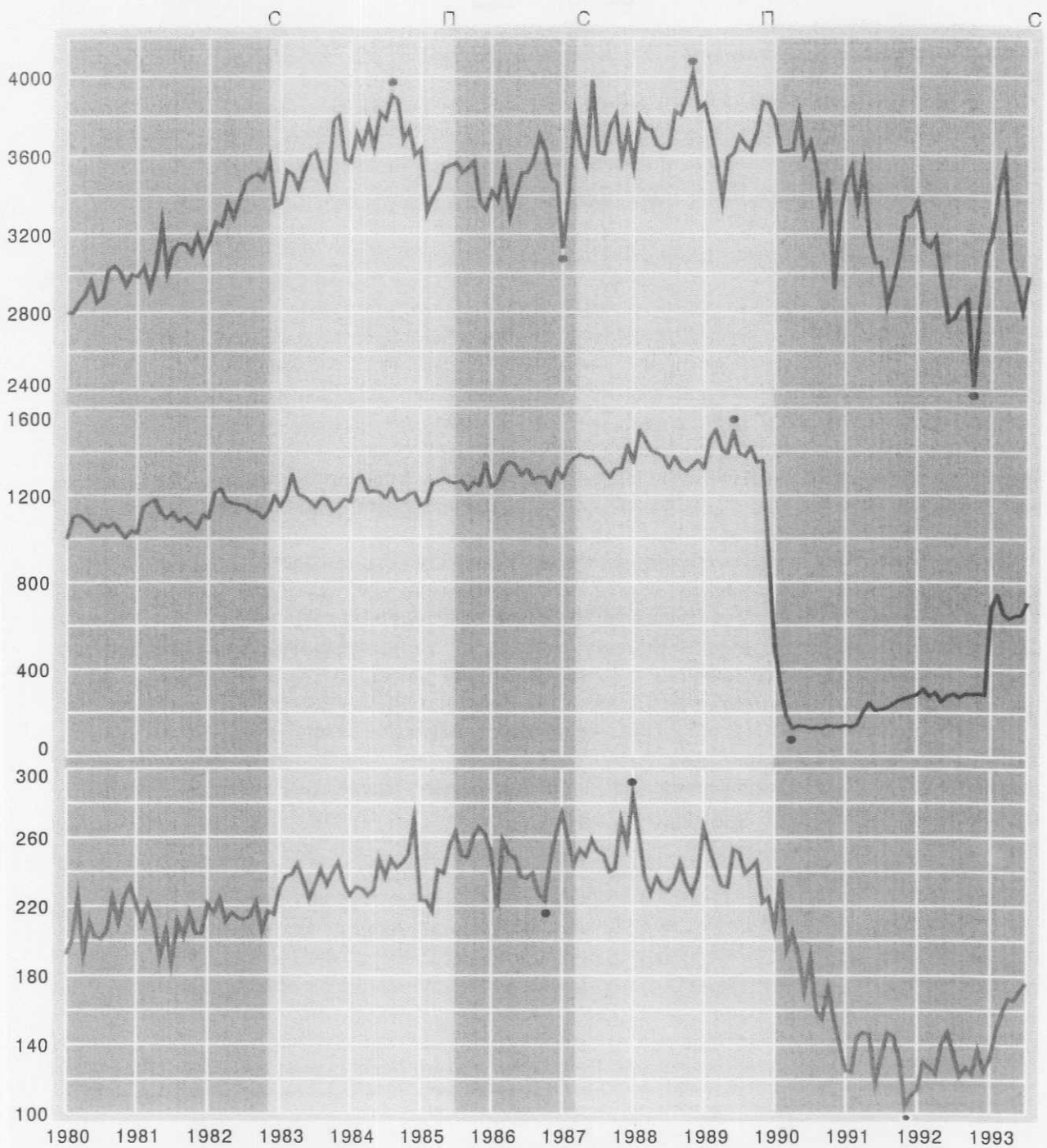
Спектралният анализ върху отклоненията от тренда показва максимална концентрация на дисперсия при честота, съответстваща на 54 и 14 месеца.

Изследваните 3 показателя (макар не всички да показват завършен цикъл) дават основание да се формулира хипотезата за съществуването на кратко- и средносрочна цикличност в българската икономика. Твърде вероятно е при достатъчен брой показатели тази хипотеза да се потвърди. Съвпадането на повратни точки за трите показателя оформя периода 1986-1988 г. като период на икономическо оживление и конкретно 1988 г. като пикова година. (При идентификация на дълги вълни върху прирастите на годишните данни за заети, производство на електроенергия, стомана и превозени товари също се установи, че през 1986-1987 г. е регистриран пик.) 1989-1992 г. може да се счита като период на преход от нестабилност към дълбока депресия. При изследваните 3 показателя няма единство по отношение на долната повратна точка, като интервалът е твърде широк - от края на 1990 г. до края на 1992 г. Основната причина за това несъвпадение е, както беше посочено, липсата на достатъчен брой наблюдения. Друго обяснение може да се търси в липсата на по-голям набор от показатели, чрез които да се определи точното време на повратната точка, както и невъзможността за прилагане на процедура Б за точното идентифициране на повратните точки.

Колебанията в месечните данни за производството на електроенергия, стомана и стокооборота на дребно, както и установените цикли в тях, могат да се разглеждат в по-широк мащаб, а именно - като отклонения около низходящата фаза на дългата вълна. Това ги прави съставна част от един по-продължителен цикъл, а именно - от низходящата фаза на четвъртия Кондратиев цикъл.

Графика 7

Повратни точки

Производство на ел. енергия (млн. квтч) Реализиран стокооборот (млн. лв.)
 Производство на стомана (хил. т)

С показва края на спада и началото на подема.

П показва края на подема и началото на спада.

● показва точките на пик и спад в конкретните редове.

В световен план кризата 1980-1982 г. бе последвана от най-продължителното оживление до края на 1989 г. През март 1991 г. е достигната най-ниската точка в САЩ, която поставя началото на нов подем, въпреки че в световен мащаб като повратна точка се приема края на 1992 г. [Survey of Current Business, 1992].

Обобщаващи показатели на икономическата активност

Конструирането на обобщаващи показатели се основава върху идеята, че синтезирането на индивидуалните временни икономически редове в един обобщаващ показател носи качествено нова информация за равнището и посоката на изменение на икономическата активност.

Началото на систематичното измерване на агрегираната икономическа активност с обобщаващи показатели е поставено с Харвардските барометри през 20-те години, наречени още ABC-groups [Gabisch and Lorenz, 1981]. Група А е обобщаващ индекс на банковата активност и промените в курсовете на акциите в Ню Йорк, група В е обобщаващ индекс на физическия обем на продукцията и цените на стоките и група С е обобщаващ индекс на финансовата ситуация в Ню Йорк. Първоначално Харвардските барометри са предвиждали доста точно посоката на изменение на икономическата активност и са публикувани редовно от септември 1919 г. до януари 1924 г. След началото на 1924 г. качеството на прогнозите рязко се влошило и след като барометрите не са успели да предвидят голямата депресия, Комитетът по икономически изследвания на Харвардския университет е преустановил оценката и публикуването им.

В съвременния вариант на измерване на съвкупната икономическа активност ясно се различават два подхода: количествен и качествен.

Количественият подход се основава на количествени данни за икономическата конюнктура: производство, продажби, доходи и др. Съществен принос в развитието на количествения подход имат Митчел и Бърнс, които през 1938 г. развиват основополагащата идея за базисния цикъл (reference cycle). Обобщаващите показатели биват водещи, изоставащи и съпадащи по отношение на текущата икономическата активност, която се оценява чрез базисния цикъл. Критериите за избор на отделните динамични редове, които се агрегират в обобщаващия показател, се основават не само на формални статистически критерии (гладкост, достъпност на данните и др.), но и на икономическата значимост на измервания процес и на цикличното поведение на реда.

Количественият подход на измерване на икономическата активност е емпирично ориентиран подход и неговата емпирична насоченост стои в основата на критиките срещу познавателните му възможности. В известната полемика с NBER от края на 40-те години Т. Купманс [Koortmans, 1970] подчертава, че необходимо условие за измерване на икономическия цикъл е построяване на пълна система от структурни⁸ уравнения. Системата от структурни уравнения, които са стохастични диференциални уравнения, притежава свойството да еволюира циклично във времето и характеристиките

на икономическия цикъл се задават от решението ѝ. Според Купманс, измерването на флукуациите на отделни, изолирани икономически променливи няма голямо познавателно значение, защото не носи информация за мотивите на поведение на икономическите агенти и за промените в технологичната и институционалната структура на икономиката. Нещо повече, оценяването на амплитудата, повратните точки и периода между повратните точки на икономическата активност във от контекста на структурния модел на икономиката, води до загуба на голямо количество информация, която се съдържа в оригиналните данни.

Критиката на Купманс се основава на разбирането, че икономическите променливи разкриват икономическото си съдържание единствено в рамките на макромодел, който обхваща поведението на икономическите агенти, технологичната и институционалната структура на икономиката. Вън от този модел измерването на икономическия цикъл се превръща в самоцелно занимание с неясно познавателно значение.

Сега, 47 години по-късно, отношението към познавателното значение на големите макроикономически модели е доста по-различно. И до сега няма идентифицирана съвкупност от стабилни функции, които адекватно да обяснят или предскажат икономическите флукуации [Zarnowitz and Boschan, 1977]. Все по-голям брой икономисти споделят убеждението, че стремежът за формализация на икономическите процеси ограничава разсъжденията по-скоро върху модела, отколкото върху икономическата реалност. Емпиричната насоченост на измерването на икономическите флукуации не се смята за голям грях и сега циклични показатели се оценяват и публикуват редовно във всички развити, а и не толкова развити страни.

Качественият подход на оценка на съвкупната икономическа активност се основава на информация, получавана от редовно провеждани анкети сред ръководителите на фирми. Началото на тези анкети е поставено в IFO-Институт в Германия преди повече от 30 години и скоро след това и във Франция [Nerb, 1992]. Икономическата активност се оценява на основата на оценките на ръководителите за равнището на запаси, поръчки, продажби и др. Оценките се задават в номинална скала на измерване. Сега бизнес-анкети се провеждат редовно в повече от 40 страни. Причината за популярността на бизнес-анкетите е в доказаната им способност за идентификация на повратните точки на икономическата активност (но не и на равнището на активност).

Измерването на активността на българската икономика е във фазата на експериментите, но необходимостта от подобни оценки е вече осезаема. И до сега няма общоприето разбиране сред икономисти и политици в каква фаза на икономическия цикъл се намира българската икономика - продължаващ спад или устойчиво ниско ниво на активност.

На базата на текущата статистическа информация и на конюнктурните анкети, провеждани всеки месец от НСИ, в Агенцията за икономическо програмиране и развитие започнаха да се оценяват три агрегирани показателя: барометър на икономическата активност, барометър на икономическите очаквания и индекс на дифузия.

Барометър на икономическата активност (БИА)

Барометърът на икономическа активност обобщава информацията на месечните редове за промишленото производство и стокооборота на дребно (по цени от януари 1991 г.), средната работна заплата и броя на заетите (без отрасъл селско стопанство). Данните за промишленото производство, стокооборота на дребно и работната заплата са сезонно изгладени. От данните за заетите са изключени заетите в селското стопанство, с цел смекчаване на сезонните колебания.

Поради нарастващото значение на частния сектор в икономиката, в данните за стокооборота на дребно е включен и частният сектор. По данни на НСИ, в края на 1993 г. приносът на частния сектор в търговията на дребно е 57%, а в промишлената продукция - около 4%. Следователно БИА обобщава съществена част от активността на частния сектор.

БИА се оценява по следния алгоритъм:

1. Индивидуалните редове се нормират и стандартизират в променливи с математическо очакване 0 и дисперсия 1. Целта на преобразуването е да се елиминира ефекта от различните единици на измерване.

2. От трансформираните данни се оценяват главни компоненти. Главните компоненти представляват ортогонални линейни комбинации от трансформираните редове, които съдържат цялата дисперсия на редовете. Доколкото в термините на многомерния статистически анализ понятията за дисперсия и информация са взаимозаменяеми, дотолкова главните компоненти съдържат цялата информация на изходните данни.

3. Стойностите на главните компоненти за всеки месец се осредняват. В качество на тегла при осредняването се използват относителните дялове на всеки главен компонент в общата дисперсия.

Този алгоритъм на оценяване значително се различава от възприетите алгоритми в NBER и страните от OECD. Съществен етап в общоприетите алгоритми е претеглянето на индивидуалните редове в обобщаващия показател. Претеглянето се извършва на основата на различни критерии: икономическа значимост на измервания процес, циклично поведение, гладкост, навременност и др.

По същество, приписването на тегло на отделния ред е съдържателна, а не формална процедура. Ние разполагаме със сравнително къси редове и нямаме необходимата информация за съдържателна оценка на теглото на индивидуалния показател в обобщаващия индикатор. По тази причина, съдържателната процедура на претегляне е заместена с формална, която се основава на разбирането, че колкото по-голям е приносът на главния компонент в общата дисперсия, толкова по-голям е приносът му в динамиката на съвкупната икономическа активност и теглото му в обобщения показател е по-голямо. Методът на главните компоненти задава естествен критерий за претегляне на индивидуалните временни редове.

Главните компоненти притежават свойството устойчивост: на сравнително големи изменения в изходните данни отговаря малко изменение в стойността на главния компонент и следователно - малко изменение в стойността на барометъра. Устойчивостта е съществено свойство, защото месечните индивидуални редове имат характера на предварителни данни

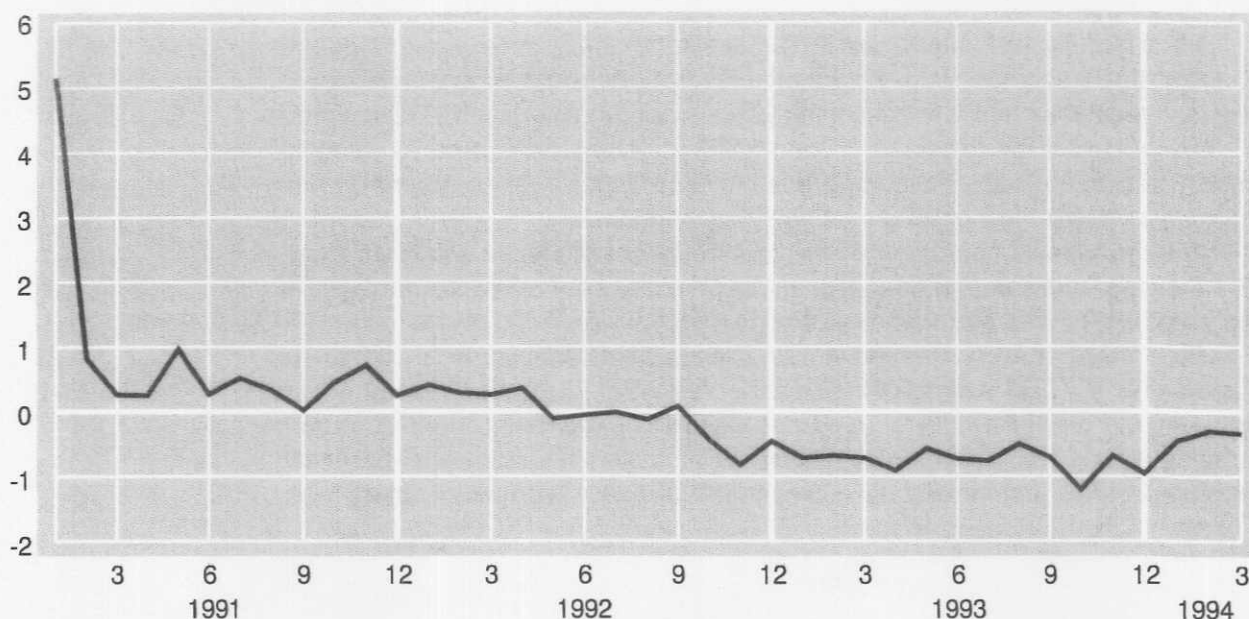
и в края на всяко тримесечие повече или по-малко се коригират. Негативната страна на устойчивостта е по-слабата чувствителност към промените на икономическата активност.

БИА приема нулеви стойности в два екстремални случая: когато съставните редове имат нулева вариация (тогава корелационната матрица и следователно главните компоненти са нулеви) и когато вариацията в изходните данни е ненулева, но възходящите и низходящите тенденции взаимно се неутрализират.

Когато низходящите тенденции са по-ясно изразени, БИА приема отрицателни стойности. В термините на анализа на главните компоненти, низходящите тенденции са по-ясно изразени, когато намаляващите редове имат по-голям принос в общата дисперсия в сравнение с нарастващите.

Графика 8

Барометър на икономическата активност

В динамиката на БИА сравнително ясно се различават четири периода с различна икономическа активност. Първият период е от януари до март 1991 г. и се характеризира с ясно изразен спад, който продължава общия спад на българската икономика, започнал в края на 1989 г. Това е период на икономическа и политическа нестабилност и изолация на България от международните финансови пазари, поради спиране на плащанията по външния дълг. Най-голямата част от икономическия спад е „консумирана“ през този период. През втория период (март 1991 г. - декември 1991 г.) БИА се колебае около нулата, без ясно изразена тенденция на спад или на растеж. През този период монетарните и фискални рестрикции на стабилизационната програма доведоха до силно свиване на крайното потребителско и инвестиционно търсене. Отслабването на рестрикциите през втората по-

ловина на годината не доведе до оживление в реалния сектор и икономическата активност се задържа на устойчиво ниско ниво. През 1992 г. стойностите на барометъра са устойчиво отрицателни и тенденцията на спад е по-ясно изразена в сравнение с 1991 г. През годината има тенденция на влошаване на текущата ликвидност (отношение на текущи активи към текущи пасиви) на нефинансовия сектор. В същото време след втората половина на 1992 г. междуфирменият кредит е устойчив, за разлика от просрочените кредити към банковата система, които продължават да растат. Вероятно съчетаването на влошаваща се ликвидност с „втвърдяването“ на бюджетните ограничения от страна на доставчиците, стои в основата на лекото спадане на икономическата активност през 1992 г. Четвъртият период (след декември 1992 г.) се характеризира с устойчиво ниски стойности и слаба междумесечна вариация на БИА, което е показателно за депресивното състояние на икономиката.

Барометър на икономическите очаквания (БИО)

Барометърът на икономическите очаквания обобщава информацията от бизнес-анкетите, провеждани ежемесечно от НСИ сред ръководителите на промишлените фирми от държавния сектор. Първоначално бизнес-анкетите съдържаха 5 групи въпроси: текущо състояние на производство и продажби; равнище на поръчки за външния и вътрешния пазар; равнище на запаси от готова продукция и от суровини и материали; перспективи на производство и продажби в следващите 2-3 месеца; очаквания за цените на продукцията. През декември 1992 г. в конюнктурните анкети бяха въведени някои изменения, които напълно ги хармонизираха с анкетите, провеждани в страните от ОИСР.⁹ Тези промени наложиха и промени в БИО. От декември 1992 г. барометърът се оценява от балансите на отговорите на шест въпроса: равнище на поръчки за вътрешния и външния пазар, равнище на запаси от суровини и материали, равнище на запаси от готова продукция, очаквана бизнес-ситуация в предприятието, очаквания за производството.

Отговорите се дават в тристепенна ординална скала: намаление, без изменение, увеличение (под нормалното, нормално, над нормалното за равнището на запасите). БИА обобщава разликата между процентите на оценените ситуации като „увеличение“ и „намаление“. Оценките „без изменение“ се пренебрегват.

Различните въпроси в анкетата корелират в различна степен с очакванията на производителите. Например елементът на очакване е по-силен в оценката на равнището на запасите, отколкото в оценката на текущото равнище на производство и продажби. По тази причина БИО обобщава оценките за равнището на поръчки за външния и вътрешния пазар, запасите от суровини и материали и от готова продукция и очакванията за производството и продажбите през следващите няколко месеца. Оценките за текущото равнище на производство и продажби и очакванията за посоката на изменение цените на производител са изключени от БИО. От барометъра са изключени и балансите на оценките на отрасъл черна металургия, поради много по-различната вариация на оценките в сравнение с другите

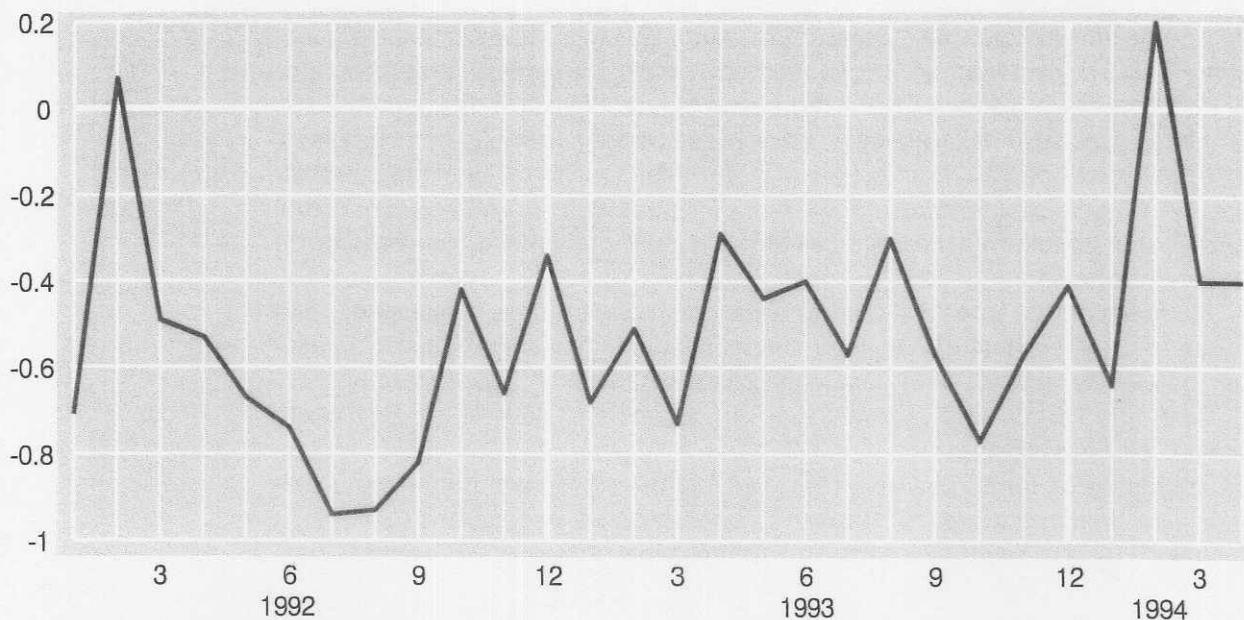
отрасли, което предизвикваше труднообясними флукутации на стойностите на БИО.

Алгоритъмът за оценяване на БИО е аналогичен на алгоритъма на БИА. От балансите на отговорите на ръководителите, групирани по отрасли, се изчисляват главни компоненти. Геометричната интерпретация на отрасъла е точка в пространството на главните компоненти. Стойностите на главните компоненти на отрасъла се осредняват с тегла, равни на приноса на всеки главен компонент в общата дисперсия. Средната стойност на главните компоненти представлява стойността на БИО на ниво подотрасъл на промишлеността. Стойността на БИО за цялата промишленост се получава като средна претеглена величина от отрасловите стойности на БИО, като в качество на тегла се използват продажбите на отраслите.

Частен случай на този алгоритъм е обикновеното осредняване на балансите на отговорите за промишлеността като цяло. То би било оправдано, ако главните компоненти имаха един и същ принос в общата дисперсия, т.е. геометричният образ на отраслите в признаковото пространство е правилна многомерна сфера. Когато сферата е източена по една или повече от осите обаче, обикновеното осредняване е доста неточно и методът на главните компоненти е по-подходящ.

Графика 9

Барометър на икономическите очаквания

Стойностите на БИО след декември 1992 г. включително не са напълно сравними с предходните. Количествено трудно може да се оцени величината на промяната, предизвикана от настъпилите изменения в съдържанието на анкетата, защото БИО обобщава връзки от корелационен, а не от функционален тип. Това, което можем да направим, е качествено да оценим посоката на промяна. Опитът през 1992 г. показва, че респондентите са

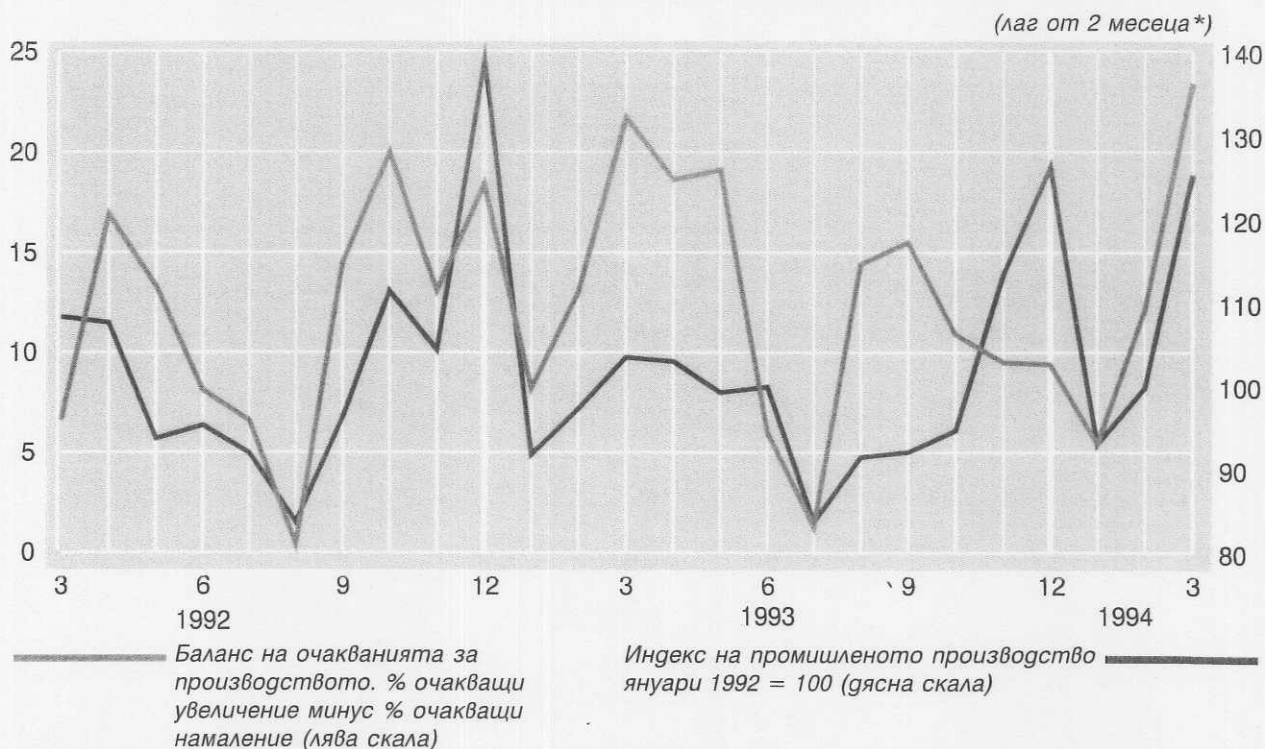
склонни да оценяват по-оптимистично бъдещето, отколкото настоящето. Доколкото в новия вариант на анкетата съотношението между оценките за бъдещото и текущото състояние е по-високо (2:4 срещу 2:6) може да се очаква, че посоката на изменение на БИО ще е към увеличение.

Теоретичните граници на изменение на стойностите на БИО са [+66.7, -66.7]. Горната граница отговаря на единодушно споделян оптимизъм сред респондентите, а долната граница - на единодушно споделян песимизъм. Нормираните стойности на барометъра са в интервала [+1,-1].

В динамиката на БИО ясно се разграничават две тенденции: на спад от февруари до юли 1992 г. и на нарастване от юли до края на 1992 г. След декември 1992 г. стойностите на БИО варират в тесни граници, което е израз на по-стабилни очаквания.

Графика 10

Очаквания за производството и фактическа динамика на производството

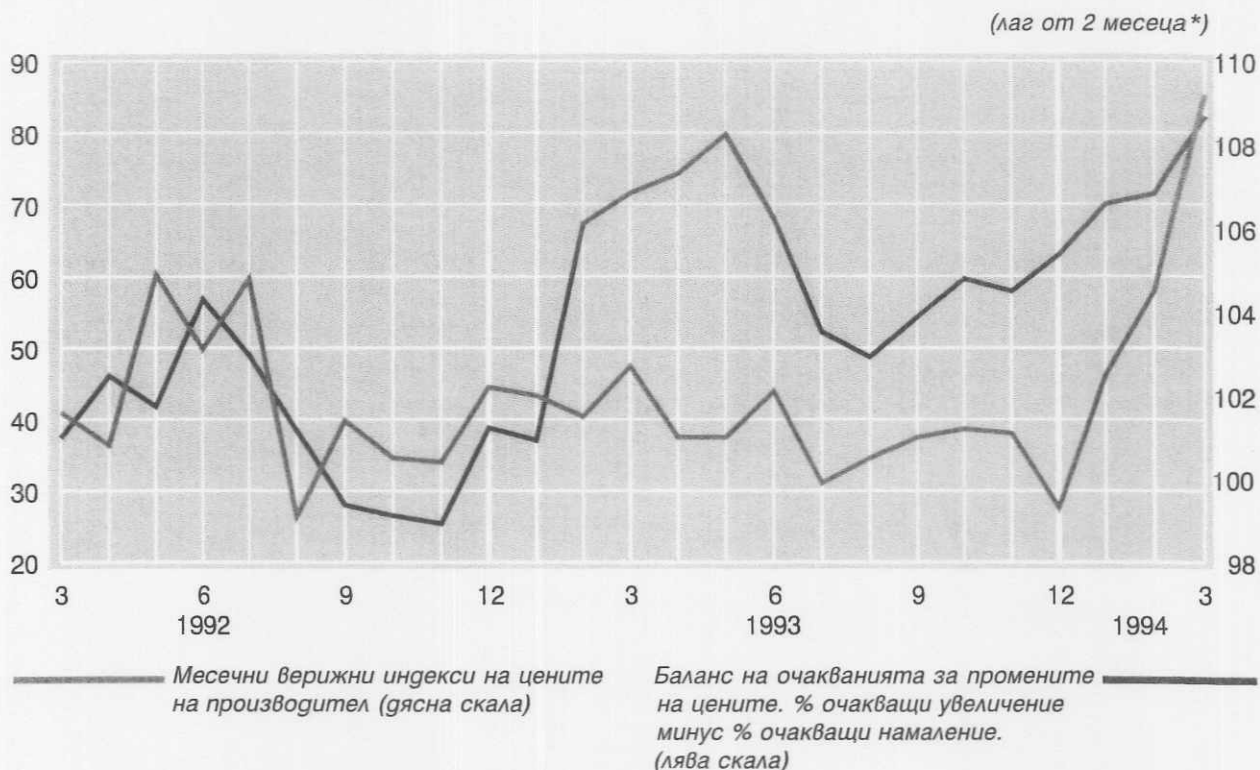
* Данните за очакванията са изместени с два месеца напред.

Съпоставянето на динамиката на балансите на очакванията с кореспондиращите им количествени статистики дава възможност за по-детайлно разбиране на механизма на формиране на очакванията и поведението на производителите. Динамиката на очакванията за производството тясно корелира с динамиката на произведената продукция. В същото време динамиката на очакванията за продажбите и цените на продукцията систематично се разминават с динамиката на обема на продажбите и цените на производител. Това може би означава, че производителите декларират по-скоро своите намерения, а не очаквания за производство и продажби. Ако

производителите имат по-големи възможности да реализират намеренията си по отношение на обема на производството, то възможностите им за реализация на намеренията им за обема на продажбите и равнището на цените са далеч по-скромни. Вероятно по тази причина нежеланите запаси от крайна продукция нарастват систематично. По данни на НСИ, остатъкът на запасите от крайна продукция нараства от 13.9 млрд. лв. към края на първото тримесечие на 1992 г. на 19.1 млрд. лв. към края на годината. Систематичното увеличение на нежеланите запаси може би е един от факторите за слабото увеличение на цените на производител.

Графика 11

Очаквания за изменение на цените и фактически индекс на цените на производител

* Данните за очакванията са изместени с два месеца напред.

Датата по абсцисната ос отговаря на месеца, през който е регистрирана инфлацията.

Добрата съгласуваност на очакванията за производството с фактическите данни за равнището на производство на ниво отрасъл не е така явно изразено на ниво подотрасли на промишлеността. На основата на емпирични данни за френската икономика С. Грегор (1991) е показан, че очакванията за търсенето на продукцията не корелира с продажбите през предходните месеци на индивидуално ниво. Високата степен на корелираност между очаквания и равнище на производство на макрониво, която носи

полезна информация при краткосрочното прогнозиране, се губи на по-ниски равнища на агрегация: подотрасъл и индивидуално равнище. Този феномен поражда въпроса какви латентни променливи стоят в основата на формирането на очакванията на микроиво. Очевидно очакванията за производство, продажби, цени и др. се формират не само на основата на кореспондиращите количествени данни за предходните месеци, но и на някаква друга информация.

Съпоставянето на динамиката на БИО със средните баланси на отговорите в промишлеността показва, че на сравнително малки изменения в обобщените баланси отговарят големи изменения в стойностите на барометъра. Причината за това е в съществуването на един съществен източник на вариация на БИО: измененията в степента на съгласуваност на оценките на респондентите по отрасли на промишлеността. Теглата на индивидуалните редове в главните компоненти се оценяват на основата на корелационната им матрица. Следователно стойността на главния компонент зависи не само от стойностите на оценките, но и от степента на тяхната съгласуваност.

Оценките на БИО при постоянна съгласуваност на отговорите (наречена еталонна структура) елиминира този източник на вариация и показва какви биха били равнището и динамиката на барометъра при фиксирана съгласуваност, т. е. при фиксирана корелационна матрица на оценките. Съществен проблем при елиминирането на тази част от вариацията е изборът на подходяща еталонна структура.

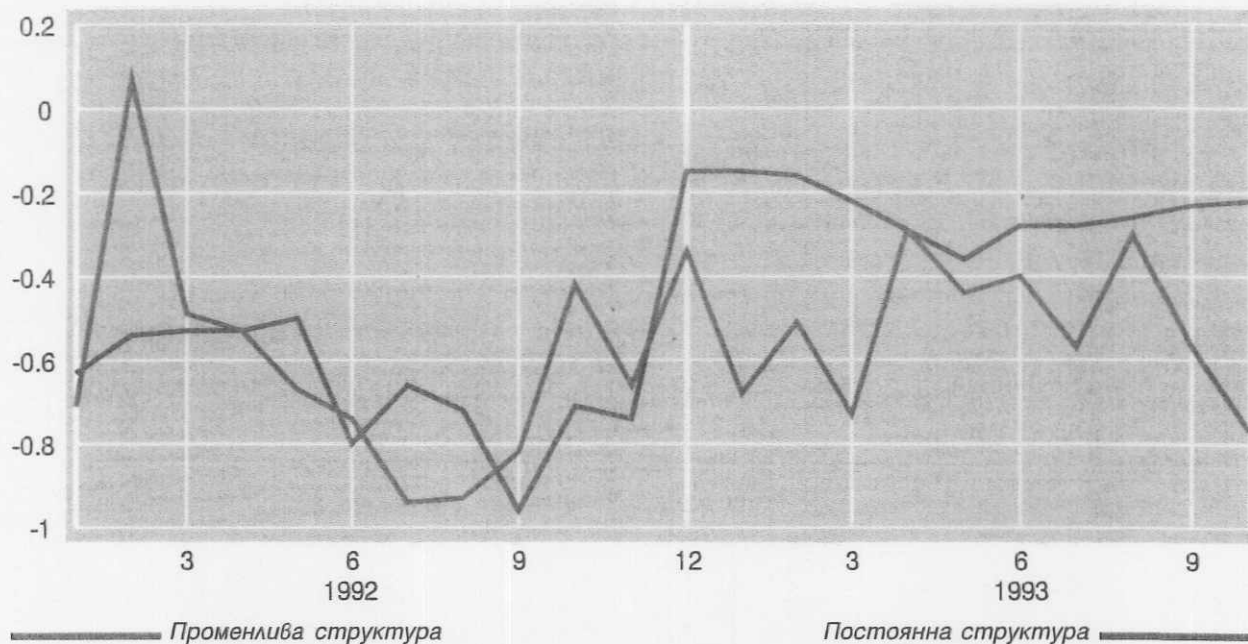
Възможно е в качество на еталон да се използва структурата на оценките през някой от месеците или да се конструира някаква „изкуствена“ структура - напр. осреднена от месечните структури на отговорите или структура, взета „отстрани“. При различни еталонни структури стойностите на БИО са различни (подобно на всяко количествено измерване) и това поражда необходимостта от разумен критерий за избор на еталон. В качество на критерий ние сме използвали степента на съгласуваност между оценките на респондентите, т.е. величината на елементите на корелационната матрица на оценките по отрасли на промишлеността.

Този критерий се основава на разбирането, че колкото по-корелирани са оценките, толкова по-реалистични са те. Високата степен на корелираност означава, че на песимистичните оценки за текущото състояние отговарят по-малко оптимистични оценки за бъдещето и обратно. В краткосрочен план това е по-правдоподобно от ситуацията, при която на песимистичните оценки за текущото състояние отговарят оптимистични оценки за перспективите на производство и продажби. Най-тясно са корелирани отговорите през април 1992 г., поради което съгласуваността през този месец е приета за еталонна структура. След промените в анкетите в качество на еталонна структура са използвани оценките през април 1993 г.

Стойностите на БИО при фиксирана структура на отговорите са значително по-гладки, което означава, че слабата кохерентност на оценките на респондентите обяснява съществена част от общата вариация на барометъра. Липсата на кохерентност на оценките е показател за голяма вариация в очакванията между отраслите на промишлеността в краткосрочен план.

Графика 12

Барометър на икономическите очаквания при постоянна и променлива структура

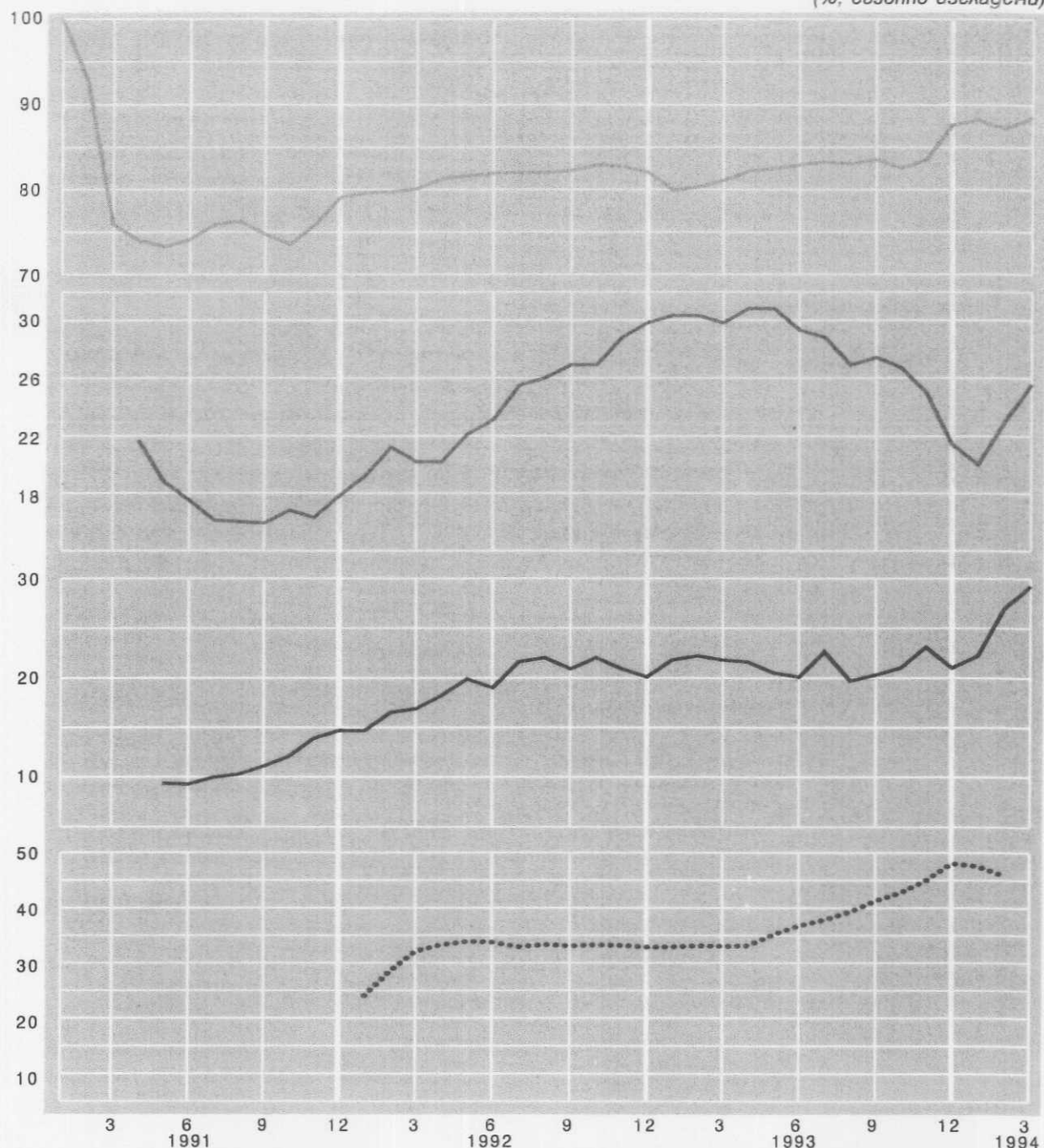
Вероятната причина за слабата корелираност на очакванията е различното финансово състояние на фирмите. Количествените данни на микрониво показват, че най-същественият дискриминантен признак е равнището на текуща ликвидност (отношението на текущи активи към текущи пасиви). Текущата ликвидност характеризира не само платежоспособността на фирмата, но и нейните възможности за адаптация към промените в пазарната конюнктура. В основата на вариацията на оценките на респондентите за равнището на запаси и за перспективите на производство и продажби стои различният потенциал за адаптация на ръководените от тях фирми. Количествените данни показват обаче, че държавните фирми не се различават съществено по отношение на равнището си на рентабилност и на покриване на задълженията към доставчици, банки и бюджет. На микрониво различният финансов потенциал се материализира в еднотипно поведение.

Правдоподобна е хипотезата, че съществен фактор на еднотипното поведение е различната степен на натиска за плащане на задълженията от страна на различните кредитори. Съществуват солидни емпирични доказателства, че през втората половина на 1992 г. междуфирменият кредит се стабилизира на устойчиво ниво, докато просрочените задължения към външните кредитори (банки и бюджет) продължават да нарастват. Очевидно натискът за плащане от страна на доставчиците е много по-ефективен в сравнение с натиска от страна на финансовия сектор и правителството. Поведението на фирмите е по-скоро функция на натиска за покриване на задълженията, отколкото на реалния им финансов и производствен потенциал.

Графика 13

Индекси на дифузия

(%: сезонно изгладени)

— Потребителски цени
(до края на 1992 г. - от 80 групи стоки и услуги; от януари 1993 г. - от 83)

— % от 18 отрасли на промишлеността, регистрирали нараснал брой на заетите

— % от 16 отрасли на икономиката, регистрирали нараснал брой на заетите

..... Относителен дял в общите продажби на предприятията, чиито постъпления са по-високи, отколкото през съответния месец на предходната година

Индекси на дифузия

Индексите на дифузия са съставени по подобие на индекса, предложен от Бърнс и Мур през 1946 г. Основната идея е да се обединят хомогенни редове от данни, като се изчисли делът на тези единици, които показват увеличение. Това представлява показател за оживлението или спада на икономиката. Индексите показват относителния дял на наблюдаваните единици (отрасли, фирми, позиции от ценови индекс и др.), регистрирали увеличение спрямо предходния период. От 0 до 50% индексът на дифузия се интерпретира като спад или депресия, а в интервала 50-100% - като оживление или подем.

В АИПР са конструирани 4 подобни индекса - за заети, за цени и за продажби (вж. графика 13).

Както може да се види от графиката, индексите на дифузия представляват показател за икономическа активност и за обхвата на инфлацията. Те показват основната тенденция на текущата конюнктура и в известна степен (въпреки че не притежават отчетливи „изпреварващи“ свойства) предсказват движението на показателите в краткосрочен план.

Индексите на дифузия потвърждават тезата, че след големия спад през 1991 г., свиването на деловата активност се забавя. Въпреки че някои редове епизодично достигат 50-процентната граница, през 1992-1993 г. като цяло икономиката се развива в условията на депресия, без ясни признаци за оживление.

Бележки

- 1 Данните за националния доход бяха предоставени от проф. Александър Димитров (Икономически институт на БАН).
- 2 Възможни са отклонения от посочените години, поради недостатъчната дължина на реда. При наличие на по-дълъг ред е вероятно да се получат разлики за повратните точки от около 3-4 г., което за мащаба на дългите вълни е малко отклонение.
- 3 В литературата няма единство по отношение периодизацията на дългите вълни. Тук е използвана хронологията на дългите вълни на Ван Дьойн [van Duijn, 1981].

	Възходяща фаза	Низходяща фаза
Първа вълна	1782-1815	1815-1836
Втора вълна	1836-1866	1866-1883
Трета вълна	1883-1920	1920-1937
Четвърта вълна	1937-1966	1966-

- 4 В шumpетеровата традиция двигател на цикличното движение е не всяка инвестиция в производството, а само иновациите, т.е. въвеждането на принципно нова техника, форма на производство или стока. Отделните иновации се групират в кълстери, които дават тласък на възходящата фаза на вълната.
- 5 Приемат се хронологическите десетилетия.
- 6 Процедурата е аналогична както тази за идентификация на дългите вълни, но в случая се работи с отклоненията от тренда на прирастите.
- 7 Необходимо е предварително да се поставят изисквания към редовете и по-конкретно към повратните точки или да се работи със система от сходни показатели, за да се определи дали идентифицираните повратни точки са съществени за цикъла. В нашия случай нито едно от двете условия не е изпълнено по причини, обяснени в текста.

- 8 В случая под структура се разбира съвкупността от поведението на икономическите агенти и технологичната и институционална структура на изучаваната икономика.
- 9 Промените в анкетите са подробно представени в конюнктурния обзор на АИПР за декември 1992 г.

Литература

- Аврамов, Р.** За многомерен подход към проблемите на икономическия цикъл. - *Икономическа мисъл*, 1985, кн.1.
- Аврамов, Р.** Теорията на дългите вълни - исторически и методологически предизвикателства. - *Икономическа мисъл*, 1992, кн.11-12.
- Аврамов, Р.** Цикличността в българската икономика: теоретични и методологични основи на анализа. - *Икономическа мисъл*, 1989, кн.11.
- Антонов, В.** Неравновесие и икономически растеж: въздействие на структурните неравновесия върху темпа на растеж. - *Икономическа мисъл*, 1989, кн.2.
- Антонов, В.** Неравновесие и икономически растеж: модел на цикличен растеж в икономика с устойчиви структурни неравновесия. - *Икономическа мисъл*, 1989, кн.5.
- Антонов, В.** Някои характеристики на структурни промени в икономиката: приспособимост и цикличност в промишлеността. - *Икономическа мисъл*, 1987, кн.5.
- Димитров, А.** За инерционността в икономиката, - *Икономическа мисъл*, 1980, кн.8.
- Димитров, А.** Иконометрични модели на растежа (Дисертация) С., 1985.
- Димитров, А.** Иконометричен дългосрочен макромодел на България. - *Статистика*, 1992, кн.3.
- Костов, И.** За периодичността на икономическото развитие на България. - *Политическа икономия*, год. 21, 1987, кн. 2.
- Христофоров, А.** Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934-1939 г. С., 1939.
- Burns, A. and W. Mitchell,** *Measuring Business Cycles* (New York: National Bureau of Economic Research, 1946).
- Gabisch G. and H.-W. Lorenz,** „Business Cycle Theory,“ *Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems*, Vol. 238 (1981).
- Gregoir S.,** „A Comparison between Opinion on Demand and Change in Sales at an Individual Level,“ 20th CIRET Conference (Budapest: 1991)
- Koopmans T.,** „Measurement without Theory,“ in *Scientific Papers of T.C. Koopmans* (Berlin: Springer, 1970).
- Nerb. G.,** IFO Business Survey Indicators: Handout to Lecture (München: IFO Institut, October 1992).
- Nilsson, R.,** *Economic Leading Indicators of the OECD and Other International Institutions* (Paris: OECD, 1992).
- Schumpeter, J.,** *Business Cycles* (New York: McGraw-Hill Book Company, 1939).
- US Department of Commerce,** *Business Condition Digest* (Washington: US Department of Commerce, November 1988).
- US Department of Commerce,** *Survey of Current Business*, Vol.12 (1992).
- Van Duijn, J. J.,** „Fluctuations in Innovations over Time,“ *Futures*, Vol.13 (1981).
- Zarnowitz V. and C. Boschan,** „Cyclical Indicators: An Evaluation and New Leading Indexes,“ in *The Handbook of Cyclical Indicators* (Washington: US Department of Commerce, 1977).

Източници

- Графика 1 - 7 и 13 - Изчисления на автора
 Графика 8, 9 и 12 - АИПР
 Графика 10, 11 - НСИ и изчисления на автора
- Таблица 1 - 5 - Изчисления на автора

Съдържание

Макроикономическата стабилизация - три години по-късно Румен АБРАМОВ	5
Фискална политика Мариела НЕНОВА-АМАР	39
Иконометричен подход към дългосрочното равновесие в икономиката и търсенето на пари Николай ГОСПОДИНОВ	57
Лихвени проценти и финансови потоци Камен ГЕНОВ	77
Политика на доходите. Доходи, потребление и спестявания на населението Мария ЖЕЧЕВА	91
Динамика на работната заплата и заетост Мариела НЕНОВА-АМАР и Евелина РАДЕВА	113
Адаптация на реалния сектор към мерките на макроикономическата политика Камен ГЕНОВ	139
Тестове за проверка на хипотезата за Random Walk и българският валутен пазар Николай ГЕОРГИЕВ	159
Селското стопанство в условията на преход Нели МИЛЕВА	169
Дълги вълни, циклични индикатори и барометри в българската икономика Евелина РАДЕВА и Валентин ЧАВДАРОВ	203

Агенция за икономическо програмиране и развитие

ПРЪХОДЪТ

Под редакцията на **Румен Аврамов** и **Венцислав Антонов**

Формат 70/100/16

Печатни коли 15

ISBN 954-567-012-6

Предпечатна подготовка

Любомир Турсунов

Калин Калинков

Калинка Странджева

Печат

РА „Неда“